

Міністерство юстиції України

Національний науковий центр
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

DOI: 10.32353/khrife.4.2023

Теорія та практика судової експертизи і криміналістики

Збірник наукових праць

Виходить друком чотири рази на рік

Паралельне видання

Започатковано 2001 року

Випуск 4 (33)

Харків
ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
2023

DOI: 10.32353/khrife.4.2023

УДК 343.98

Т33

ISSN 1993-0917 (Print)

e-ISSN 2708-5171 (Online)

Включено до Переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук, доктора філософії (наказ Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 р. № 886)

Засновники:

Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Міністерства юстиції України; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Рекомендовано до друку вченою радою ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

(протокол № 12 від 18.12.2023 р.)

Теорія та практика судової експертизи і криміналістики :
Т33 зб. наук. пр. — Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2023. — Вип. 4 (33). — 206, [2] с.

Черговий випуск збірника містить матеріали з криміналістики, теорії та методики судової експертизи, а також інформацію про святкування 100-річного ювілею ННЦ ІСЕ й участь його співробітників у науково-навчальних заходах місій Євросоюзу та міжнародних конференціях. Нашими авторами є представники судово-експертних установ, закладів вищої освіти, правоохоронних органів України й іноземних держав.

Для здобувачів освіти і працівників закладів освіти. Збірник може стати в пригоді правоохоронцям, правникам і науковцям.

УДК 343.98

Редакційна колегія застосовує подвійне «сліпе» рецензування (*double anonymized peer review*). Відповідальність за точність поданих термінів, фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори.

Автори заявляють, що їхні думки, викладені в цих статтях, вільні від впливу установ, у яких вони працюють.

Надіслано до наукових бібліотек і державних установ України й іноземних держав.

Повнотекстову електронну версію розміщено у відкритому доступі на сайті видання за посиланням:
<https://khrife-journal.org/index.php/journal>.

Збірник наукових праць індексовано в Google Scholar, міжнародних реферативних базах даних Academic Scientific Journals Indexing, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), CORE, Crossref, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Directory of Open Access Scholarly Resources (ROAD), Directory of Research Journals Indexing (DRJI), ERIH PLUS, Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), Europub, Index Copernicus International, MIAR, Polska Bibliografia Naukowa, RefSeek, ResearchBib, Ulrich's, WorldCat, на сайті реєстратора цифрових ідентифікаторів DOI, також його повнотекстові мережеві версії розміщено в інтернеті на платформах

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, бібліотек судово-експертних установ Міністерства юстиції України, закладів вищої освіти Міністерства внутрішніх справ України та ін.

© Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2023

© Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2023

Зміст

СТАТТЯ ГОЛОВНОЇ РЕДАКТОРКИ

<i>Елла Сімакова-Єфремян.</i> Наукові дослідження — запорука сталого розвитку судово-експертної діяльності в Україні	5
---	---

ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА

<i>Лариса Белік, Антоніна Черемнова.</i> Криміналістична дезінформація як тактико-криміналістичний засіб виявлення та розкриття корупційних кримінальних правопорушень	12
<i>Юрій Нізовцев, Олег Парфило, Олег Плахотнік.</i> Установлення особи, підозрюваної у скоєнні кіберзлочину з використанням <i>WiFi</i> -технологій	23
<i>Олексій Горлачук.</i> Становлення та розвиток судової економічної експертизи в Україні	39
<i>Іван Яценко.</i> Методика проведення судово-ветеринарної експертизи з метою визначення дефектів ветеринарної допомоги	57

НАУКОВІ НОТАТКИ

<i>Михайло Шепітько, Катерина Латиш.</i> Кримінальна політика у сфері цифрової протидії пропаганді під час війни	87
<i>Катерина Дзюбак.</i> Питання юридичної відповідальності експерта в галузі права	99
<i>Ірина Окуневич.</i> Особливості грошового забезпечення військовослужбовців і додаткової винагороди в період дії воєнного стану в Україні	111
<i>Катерина Осипенко.</i> Добирання об'єктів-аналогів під час проведення оціночно-будівельної експертизи з визначення ринкової вартості цивільних будівель	129
<i>Teodore Giorgobiani.</i> Assessing the Russian-Chechen Wars and Their Impact on Regional Stability	142
<i>Сертан Алібекіроглу, Тетяна Дрощенко, Наталя Сердюк.</i> Особливості криміналістичного вивчення особистості злочинця	159
<i>Євген Півнюв.</i> Судово-експертне дорожньо-технічне дослідження: стан і зміни відповідно до нових завдань експертного забезпечення правосуддя	178

НОВИНИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Національному науковому центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» — 100 років	191
Науково-навчальні заходи місії Європейського Союзу	197
Міжнародні науково-практичні конференції	201

Теорія та практика судової експертизи і криміналістики

Головна редакторка

Проф. Елла Сімакова-Єфремян, д-ка юрид. наук,
Національний науковий центр «Інститут
судових експертиз ім. Засл. проф.
М. С. Бокаріуса» (Україна).

Співголовний редактор

Проф. Валерій Шепітько, д-р юрид. наук,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого (Україна).

Відповідальний секретар

Проф. Олег Угровецький, д-р юрид. наук,
Національний науковий центр «Інститут
судових експертиз ім. Засл. проф.
М. С. Бокаріуса» (Україна).

Редакційна колегія

Патвакан Восканян, канд. хім. наук, Національне
бюро експертиз Національної академії наук
(Вірменія).

Асоц. проф. Даріуш Зуба, д-р хім. наук, Інститут
судових експертиз (Польща).

Проф. Александар Іванович, PhD із права,
Судово-експертний центр (Чорногорія).

Ольга Катарага, PhD із права, Національний
центр судових експертиз (Молдова).

Проф. Відмантас Егідіус Курапка, д-р права,
Університет Миколаса Ромеріса (Литва).

Проф. Гендрік Малевскі, д-р права,
Університет Миколаса Ромеріса (Литва).

Гедрюс Мозурайтіс, д-р права, Центр судової
експертизи (Литва).

Ніколаос Цатіс, PhD, Афінський національний
університет імені Каподистрії (Греція).

Габрієле Юодкайте-Гранскієне, д-ка права,
членкиня Верховного Суду
Литовської Республіки (Литва).

Консультативна колегія

Сергій Тюленев, канд. екон. наук, Національний
науковий центр «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (Україна).

Лариса Дереча, канд. біол. наук, Національний
науковий центр «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (Україна).

Проф. Володимир Журавель, д-р юрид. наук,
Національна академія правових наук України
(Україна).

Проф. Оксана Капліна, д-ка юрид. наук,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого (Україна).

Проф. Ігор Крайнов, д-р техн. наук,
Національний науковий центр
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф.
М. С. Бокаріуса» (Україна).

Проф. Василь Ольховський, д-р мед. наук,
Харківський національний медичний
університет (Україна).

Проф. Ірина Петрова, д-ка юрид. наук,
Національний науковий центр «Інститут
судових експертиз ім. Засл. проф.
М. С. Бокаріуса» (Україна).

Проф. Євген Попович, д-р юрид. наук,
Національний науковий центр «Інститут
судових експертиз ім. Засл. проф.
М. С. Бокаріуса» (Україна).

Проф. Володимир Семиноженко, д-р фіз-мат.
наук, Північно-Східний науковий центр
Національної академії наук та Міністерства
освіти і науки України (Україна).

Проф. Ганна Спіцина, д-ка юрид. наук,
Національний науковий центр «Інститут
судових експертиз ім. Засл. проф.
М. С. Бокаріуса» (Україна).

Проф. Віктор Шевчук, д-р юрид. наук,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого (Україна).

Проф. Михайло Щербаковський, д-р юрид. наук,
Харківський національний університет
внутрішніх справ (Україна).

Провідні редактори

Анатолій Тяпкін

Ігор Лущик

Тетяна Кіпушева

Інна Копитіна

Мовні редактори

Андрій Бубліков

Дарина Духненко

Тетяна Дрощенко

Адреса редакційної колегії: Національний науковий центр «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», вул. Золочівська, 8-А, м. Харків, 61117.

Тел: +38 (057) 372-20-01, e-mail: zbirnyk_nscfsi@hniise.gov.ua

Наукові дослідження — запорука сталого розвитку судово-експертної діяльності в Україні

Елла Сімакова-Єфремян *

* Д-ка юрид. наук, професорка, ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8246-7688>, e-mail: simakova@hniise.gov.ua

DOI: 10.32353/khrife.4.2023.01 УДК [001.89:343.98](477)

Надійшло 18.12.2023 / Прийнято до друку 18.12.2023 /

Доступно онлайн 29.12.2023

Важливим інструментом стимулювання розвитку будь-якого процесу або явища є впровадження інновацій. Особливо це важливо для країн, що розвиваються (до яких належить Україна), адже саме інноваційні розробки й нові знання дають змогу державі підвищити продуктивність економіки, отже, забезпечити її конкурентоспроможність на світових ринках. Саме це стимулює економічне зростання, водночас забезпечуючи зайнятість населення. Своєю чергою розвиток та запровадження інновацій фактично сприяють майбутнім науковим дослідженням і технічним розвідкам.

Пошук шляхів подолання нагальних проблем, що постають перед судовими експертами в їхній діяльності, можливий лише в разі прозорого висвітлення та продуктивного обговорення цих проблем провідними науковцями, судовими експертами державних спеціалізованих установ судових експертиз і приватними судовими експертами. Міжнародний досвід судово-експертної діяльності свідчить, що запорукою будь-якого зростання є, зокрема, стимулювання наукових досліджень та технічних розробок.

Узагальнення експертної практики промовисто демонструє безпосередній зв'язок сучасної судової експертизи з наукою та освітою майбутніх фахівців. Як складова системи правосуддя судова експертиза забезпечує високий

рівень професійності й відповідальності експертів, гарантує громадянам право на кваліфіковані й незалежні висновки, орієнтовані на використання останніх досягнень науки і техніки. Величезний потенціал судово-експертних науково-дослідних установ України втілено не тільки в наукових заходах, які відбуваються на найвищому рівні, а й у виконання наукових робіт і розроблення методик, які впроваджують і успішно реалізують на практиці.

Як і будь-яка галузь, судово-експертна діяльність у кожній окремій державі відзначається національними особливостями, хоча в країнах Європейського Союзу право максимально гармонізоване: останніми десятиріччями в Європі спостерігається тенденція до зближення правових систем. Підґрунтям для такого зближення є загальнолюдські правові цінності: ідеї дотримання прав людини, соціальної справедливості, верховенства права, правової держави та інші, які набувають усе більшого поширення в сучасному світі. Водночас не тільки зберігаються, а й поглиблюються неповторні й унікальні ознаки, характерні для національних правових систем, що обумовлено здебільшого історичними етнічними особливостями.

Найважливішим у цій діяльності є налагодження співпраці й обміну набутим досвідом і новітніми технологіями, пошук нових шляхів і підходів до взаємодії, адже саме наука є запорукою гармонійного розвитку, співпраці й обміну досвідом, саме наука згуртовує потужну спільноту однодумців, здатних активно розвивати судову експертизу та криміналістику в Україні.

Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» повсякчас сприяє розвиткові наукових знань, обміну досвідом, налагодженню відносин з іно-

земними експертними установами й міжнародними спільнотами таких установ.

Одним зі способів взаємодії з міжнародною науковою спільнотою є збірник наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики», який індексовано у відомих міжнародних науково-метричних базах: *Academic Scientific Journals Indexing*, *Bielefeld Academic Search Engine (BASE)*, *CORE*, *Crossref*, *Directory of Open Access Journals (DOAJ)*, *Directory of Open Access Scholarly Resources (ROAD)*, *Directory of Research Journals Indexing (DRJI)*, *ERIH PLUS*, *Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)*, *Europub*, *Index Copernicus International*, *MIAR*, *Polska Bibliografia Naukowa*, *RefSeek*, *ResearchBib*, *Ulrich's*, *WorldCat*, *Google Scholar*, а також у Реєстрі наукових видань України й на сайті реєстратора цифрових ідентифікаторів DOI. Електронні версії збірника розміщено в інтернеті на платформах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, бібліотек судово-експертних установ Міністерства юстиції України, закладів вищої освіти Міністерства внутрішніх справ України та ін.

Перейдімо до матеріалів 33-го випуску «Теорії та практики судової експертизи і криміналістики». Усі статті збірника наукових праць традиційно об'єднано у дві основні групи: дослідницькі роботи (*Research Papers*) і наукові нотатки (*Case Notes*).

Розділ із дослідницькими роботами розпочинає стаття кандидаток юридичних наук, доценок **Лариси Белік** та **Антоніни Черемної** (обидві — Україна) «Криміналістична дезінформація як тактико-криміналістичний засіб виявлення та розкриття корупційних кримінальних правопорушень». Відомо, що у ст. 45 Кримінального кодексу України виокремлено дві групи корупційних кримінальних правопорушень, під час

виявлення та розкриття яких підозрювані (обвинувачені) надають неправдиві відомості про спосіб підготовки та здійснення своїх злочинів. Науковиці зіставили сутність кримінальної та криміналістичної дезінформації, дослідили практику Верховного Суду США щодо законності використання поліцейськими дезінформації під час виявлення рекетирів і корумпованих організацій.

Доволі цікавими є виокремлені авторками критерії застосування правоохоронцями криміналістичної дезінформації, а також її правила: 1) спрямованість на виконання завдання; 2) обґрунтованість, своєчасність, мобільність, дієвість, гнучкість; 3) відповідність задуму й затвердженому плану; 4) кадрове, фінансове й матеріально-технічне забезпечення; 5) ситуаційна обґрунтованість з урахуванням особистості злочинця; 6) творчий підхід з обов'язковим зваженням на можливі зміни ситуації; 7) візуалізація.

Автори наступної дослідницької роботи «Установлення особи, підозрюваної у скоєнні кіберзлочину з використанням *WiFi*-технологій» — кандидат юридичних наук **Юрій Нізовцев**, кандидат юридичних наук **Олег Парфіло** та кандидат юридичних наук, доцент **Олег Плахотнік** (усі троє — Україна) — ретельно опрацювали різноманітні методичні рекомендації щодо використання *WiFi*-маршрутизаторів для встановлення мобільного пристрою шляхом судово-експертного дослідження. У статті наголошено, що в разі скоєння кіберзлочину із застосуванням *WiFi*-маршрутизатора, спеціаліст та експерт можуть використати технічну інформацію з *WiFi*-маршрутизатора для ідентифікації мобільного пристрою підозрюваної особи за *MAC*-адресою. Науковці розглянули проблемні питання із виявлення ознак приховування

цифрових слідів під час скоєння кіберзлочину й виклали докладний процесуальний порядок отримання доступу до *WiFi*-маршрутизаторів із метою встановлення підозрюваної особи під час огляду, обшуку та розслідування кіберзлочинів. Варто зауважити, що дані з *WiFi*-маршрутизаторів сприятимуть не тільки встановленню підозрюваних осіб у кримінальних провадженнях під час розслідування кіберзлочинів: цей метод може виявитися універсальним для встановлення підозрюваних осіб у кримінальних провадженнях із неповними даними. Положення та висновки авторського дослідження стануть у пригоді в оперативно-розшуковій, слідчій і судово-експертній діяльності.

У наступній статті цього розділу кандидата економічних наук **Олексія Горлачука** (Україна) «Становлення та розвиток судової економічної експертизи в Україні» судову економічну експертизу розглянуто як важливий державний інститут, що опосередковано відображає стан економічних відносин, оскільки судовий експерт досліджує їх у процесуальному полі, використовуючи методологічну базу економічних наук. Автор розглядає етапи розвитку судової економічної експертизи з використанням критерію трансформування економічних відносин. Належну увагу також приділено питанням відносин економічної власності як рушійної сили економіки. Оскільки економічні відносини безпосередньо пов'язані з питанням прав власності, то наслідки порушень цих прав в економічній площині є предметом дослідження судової економічної експертизи, яку призначають судово-слідчі органи. У статті проаналізовано етапи розвитку судово-бухгалтерської експертизи, як критерій періодизації розглянуто трансформування економічних відносин у світовому

й національному масштабі, розкрито роль держави в розвитку економічних наук і судово-бухгалтерської експертизи.

Іще одним важливим дослідженням цього випуску є стаття «Методика проведення судово-ветеринарної експертизи з метою визначення дефектів ветеринарної допомоги» доктора ветеринарних наук, професора **Івана Яценка** (Україна), де наведено авторську методику виконання судово-ветеринарної експертизи дефектів ветдопомоги, здійснюваної у п'ять етапів: ознайомчо-підготовчий, організаційно-інформаційний, дослідницько-аналітичний, узагальнювально-оцінний і завершальний. Судово-ветеринарна експертиза має визначити наявність дефекту й надати висновок про наявність або відсутність причиново-наслідкового зв'язку між недоліком ветдопомоги та негативним для тварини наслідком і про основну причину такого наслідку. Автор акцентував увагу на тому, що судово-ветеринарна експертна комісія має оцінити своєчасність, обсяг, обґрунтованість проведених діагностичних та лікувально-тактичних ветеринарних заходів, правильність виконання оперативних утручань або ветеринарних маніпуляцій і їх відповідність чинним нормативним документам. Пропонована авторська методика уніфікує підходи до експертного дослідження, мінімізує суб'єктивність експертної оцінки дій працівників ветмедицини; розширює пізнавальні можливості органів досудового розслідування та суду; сприяє вдосконаленню кримінального й адміністративного законодавства України в частині юридичної відповідальності працівників ветмедицини за професійні правопорушення. У дослідженні також виокремлено головні проблеми, які виникають через неналежне виконання працівниками ветмедицини своїх про-

фесійних обов'язків, і запропоновано шляхи їх розв'язання.

Розділ з науковими нотатками розпочинає стаття доктора юридичних наук, професора **Михайла Шепітька** (Україна) і кандидатки юридичних наук, доцентки **Катерини Латиш** (Литовська Республіка), які дослідили кримінальну політику у сфері цифрової протидії пропаганді під час війни. Із метою формування грамотної кримінальної політики автори вважають доцільним не тільки зважати на стрімкий технологічний розвиток та експансію цифрового простору, а й усебічно використовувати їх для протидії ворожій цифровій пропаганді під час війни. Науковці пропонують комплекс заходів, спрямованих на запобігання пропаганді (тобто діяльності, що має на меті поширення дезінформації, маніпулювання громадською думкою та розпалювання ворожнечі в період воєнного конфлікту), її виявлення, переслідування та покарання.

У науковій праці кандидатки економічних наук **Катерини Дзюбак** (Україна) «Питання юридичної відповідальності експерта в галузі права» ідеться про зміни до процесуального законодавства України 2017 року, що додали нового учасника судового процесу — експерта з питань права. Таким експертом може бути особа, яка має науковий ступінь та є фахівцем у галузі права. Інших вимог до нового учасника судового процесу законодавець не висунув, що спричинило жваві дискусії, зокрема з питання, чи несе експерт у галузі права юридичну відповідальність узагалі та яку саме. З огляду на зазначене, метою цієї статті є визначення питання юридичної відповідальності експерта в галузі права. Дослідниця навела права й обов'язки експерта в галузі права, передбачені процесуальним законодавством України, порівняла процесуальний ста-

тус висновку експерта в галузі права із висновком експертного дослідження. Можливі види правопорушень експерта в галузі права науковиця запропонувала систематизувати за трьома групами: цивільно-правові, організаційні, процесуальні, а також схарактеризувала чотири види юридичної відповідальності експерта в галузі права: дисциплінарну, цивільно-правову, адміністративну і кримінальну.

У статті **Ірини Окуневич** (Україна) розглянуто порядок нарахування та виплат грошового забезпечення і додаткових винагород військовослужбовцям у період дії воєнного стану в Україні. Правовому регулюванню грошового забезпечення та додаткової винагороди військовослужбовців в Україні присвячено численні законодавчі й підзаконні норми. Дослідниця систематизувала основні підстави, порядок, умови нарахування та виплати грошового забезпечення й додаткової винагороди військовослужбовцям у період воєнного стану в Україні, запропонувала власне визначення поняття «грошове забезпечення військовослужбовців», виокремила коло спірних питань, пов'язаних із грошовим забезпеченням і додатковою винагородою, за розв'язанням яких військовослужбовці звертаються до суду. Висновки цієї наукової розвідки ґрунтуються на глибокому аналізі вітчизняного законодавства, судової практики й наукової літератури, у яких розкрито питання грошового забезпечення та додаткової винагороди для військовослужбовців.

У статті **Катерини Осипенко** (Україна) «Добирання об'єктів-аналогів під час проведення оціночно-будівельної експертизи з визначення ринкової вартості цивільних будівель» порушено проблемні питання, із якими стикаються судові експерти за спеціальністю «Визначення оціночної вартості будівельних об'єктів

та споруд». Авторка акцентує увагу на тому, що найчастіше експерти застосовують ринкові й неринкові види вартостей, наводить характеристики споживчої та мінової форм вартості нерухомості, а також чинних Національних стандартів оцінки майна, які є обов'язковими до виконання суб'єктами оціночної діяльності під час оцінювання об'єктів нерухомості всіх форм власності в будь-яких випадках. Дослідниця наводить перелік основних видів вартостей і методичних підходів до оцінювання цивільних будівель із приміщеннями різного функційного призначення, окреслює основні типи окремих будівель і особливості добирання під час визначення їхньої ринкової вартості аналогів будівель для продажу, до яких належать приміщення різного функційного призначення. У статті виокремлено особливості застосування методу ідентифікації будівлі згідно з Державним класифікатором будівель та споруд ДК 018-2000 й алгоритм дій судових експертів для добирання об'єктів-аналогів із наочним прикладом його застосування.

Наступна стаття — авторства іноземного колеги **Теодора Джорджобіані** «Оцінка російсько-чеченських війн і їхній вплив на регіональну стабільність». Автор із різних позицій системно проаналізував російсько-чеченські війни, які відбувалися у 1990-х роках і тривали майже 10 років, для виокремлення проблем, пов'язаних із поведінковою динамікою учасників конфлікту, із негативними наслідками війни для регіональної стабільності й потребою інформованості про ці теми та формулювання пізнаваних моделей поведінки Російської Федерації. Конфлікти між Російською Федерацією та чеченськими повстанцями можна розглядати як свідчення ігнорування Росією міжнародного права та як підстави для розуміння

поведінки Росії в сучасній політичній ситуації. Усебічне розуміння впливу, який ці конфлікти справили на регіон, є важливим для досягнення сучасного політичного курсу Росії, аналізу дій країни після чеченських війн і передбачення її майбутньої активності в конфліктах. Із метою вичерпного аналізу, що розкриває складнощі конфлікту та його наслідки для політичної стабільності, ретельно досліджено відповідні журнальні статті, наукові праці й видання, проаналізовано юридичні й історичні документи. Судові експертизи у справах, пов'язаних із північнокавказьким конфліктом, сприяють з'ясуванню істини. У висновках судових експертів зафіксовано часті порушення обома сторонами гуманітарних законів і прав людини, отже — військові злочини та злочини проти людяності. Науковець докладно розглядає правові аспекти та підкреслює потенційні права чеченців на самовизначення, ставить під сумнів законність російського військового втручання, розглядає війни з різних позицій і наводить усебічне значення їхніх наслідків.

Продовжує розділ стаття колективу авторів: *Ph. D.*, доцента **Сертана Алібекіроглу** (Туреччина), **Тетяни Дроценко** й **Наталі Сердюк** (обидві — Україна) «Особливості криміналістичного вивчення особистості злочинця». Автори дослідили криміналістичну структуру особистості злочинця крізь призму психологічних методів під час виявлення та розкриття злочинів, навели інформацію про психологічні методи, якими має послуговуватися слідчий, і професійні якості, які мають бути йому притаманні, для безпосереднього вивчення особистості злочинця. Науковці розглянули питання визначення особистості злочинця в галузі криміналістики шляхом вивчення під час допиту й інших слідчо-розшукових дій його індивіду-

альних якостей і властивостей, відображених у слідах злочинів (зокрема, розкриття особистих властивостей злочинця за допомогою психологічних прийомів та формування доказів у слідчий і оперативній практиці), висвітлили етичний аспект впливу на особу обвинувачуваного (підозрюваного) під час проведення досудового розслідування та профілактики скоєння злочину. Дослідники навели межі та принципи допустимості психологічного впливу на свідомість злочинця, окреслили моральність як тактичний прийом такого впливу, зауважили, що правильно проаналізовані біографічні дані про особу підозрюваного дають змогу слідчому ефективно впливати на рівень цінностей особистості злочинця.

Завершує розділ наукових нотаток рукопис **Євгена Півнюва** (Україна) «Судово-експертне дорожньо-технічне дослідження: стан і зміни відповідно до нових завдань експертного забезпечення правосуддя» із докладним аналізом статистичних даних з експертної практики, які наочно демонструють зростання кількості та складності виконаних упродовж останніх 8 років дорожньо-технічних досліджень. Автор окреслює чинники, що впливають на результати експертних досліджень, і на цій підставі формулює пропозиції, спрямовані на більш ефективне використання спеціальних знань у забезпеченні розкриття та розслідування злочинів і поліпшення результатів роботи судових експертів у контексті розроблення науково-методичної бази для вдосконалення основної форми застосування спеціальних знань — судової експертизи.

Наприкінці випуску 33-го збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» традиційно розміщено рубрику «Новини наукового життя», що ознайомлює із

подіями, які нещодавно відбулись у науковій та судово-експертній сферах.

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» запрошує знаних науковців і вчених-початківців України й іноземних держав, аспірантів закладів вищої освіти й наукових установ, а також досвідчених судових експертів і експертів-дебютантів, які мають інтерес та схильність як до наукових,

так і до практичних досліджень у сфері експертного забезпечення правосуддя, видати друком свої напрацювання на сторінках нашого часопису.

Тільки разом ми здолаємо агресора, відбудуємо нашу державу, усіляко сприятимемо її процвітанню в усіх сферах і піднесемо на новий рівень експертне забезпечення правосуддя в Україні!

Разом ми переможемо!

Слава Україні!

Сімакова-Єфремян, Е. (2023). Наукові дослідження — запорука сталого розвитку судово-експертної діяльності в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 4 (33). С. 5—11. DOI: 10.32353/khrife.4.2023.01.

Криміналістична дезінформація як тактико-криміналістичний засіб виявлення та розкриття корупційних кримінальних правопорушень

Лариса Белік ^{*а}, Антоніна Черемнова ^{**б}

^{*} Канд. юрид. наук, доц., Національний університет «Одеська юридична академія», м. Одеса, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2183-6635>, e-mail: Larysa.bielik1@gmail.com

^{**} Канд. юрид. наук, доц., Одеський НДІСЕ, м. Одеса, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0221-6337>, e-mail: cheremnova2506@gmail.com

^а Написання оригінального рукопису, адміністрування проекту, методологія.

^б Написання оригінального рукопису.

DOI: 10.32353/khrife.4.2023.02 УДК 343.985:(343.352:343.364)

Надійшло 15.11.2023 / Рецензовано 16.11.2023 / Прийнято до друку 18.12.2023 /
Доступно онлайн 29.12.2023

Мета статті — дослідити особливості реалізації криміналістичної дезінформації як тактико-криміналістичного засобу виявлення й розкриття корупційних кримінальних правопорушень. Для досягнення мети застосовано формально-логічний і системно-структурний методи. За ст. 45 Кримінального кодексу України виокремлено дві групи корупційних кримінальних правопорушень, під час виявлення та розкриття яких підозрювані (обвинувачені) надають неправдиві відомості про спосіб підготовки, скоєння або приховання своєї злочинної діяльності. Зіставлено сутність кримінальної та криміналістичної дезінформації. Досліджено практику Верховного Суду США щодо законності використання дезінформації поліцейськими під час виявлення рекетирів і корумпованих організацій. Обґрунтовано моральні підстави для застосування криміналістичної дезінформації. Зауважено, що ефективним і класичним засобом її реалізації залишається легенда, а найбільш поширеною формою — тактична операція «інсценування». Розмежовано особливості криміналістичного та кримінального інсценування. Зазначено, що криміналістичне інсценування (на відміну від кримінального) є законним і конструктивним засобом убезпечення та захисту інтересів особистості, суспільства й держави від корупційних кримінальних правопорушень. Виокремлено критерії застосування криміналістичної дезінформації,

визначено її правила: 1) спрямованість на виконання завдання; 2) обґрунтованість, своєчасність, мобільність, дієвість, гнучкість; 3) відповідність задуму й затвердженому плану; 4) кадрове, фінансове й матеріально-технічне забезпечення; 5) ситуаційна обґрунтованість з урахуванням особистості злочинця; 6) творчий підхід з обов'язковим зваженням на можливі зміни ситуації; 7) візуалізація.

Ключові слова: корупційні кримінальні правопорушення; криміналістична дезінформація; кримінальна дезінформація; слідча й оперативно-розшукова діяльність; виявлення та розкриття злочинів.

Постановка наукової проблеми

Масштаби корупційної складової діяльності посадових осіб нашої держави просто вражають. Корупція, на жаль, не нова проблема для України. За даними міжнародної антикорупційної організації *Transparency International*, станом на січень 2023 року Україна дещо поліпшила свої показники: отримала 33 бали зі 100 можливих за Індексом сприйняття корупції (англ. *Corruption Perceptions Index, CPI*) за 2022 рік, тобто цього річ наш показник зріс на один бал, і тепер наша держава посідає 116 місце зі 180 можливих¹.

Звісно, цей показник є дещо оптимістичним, але варто пам'ятати, що корупція є основою для глобального розквіту тіньової економіки. Корупція цілком паралізує економічний розвиток держави й руйнує засади вільного та прозорого здійснення підприємницької діяльності на принципах сумлінної конкуренції.

Попри доволі тривалу дискусію, теоретики та практики до сьогодні сперечаються щодо багатьох проблемних питань, пов'язаних із виявленням і розкриттям корупційних кримінальних правопорушень.

У правозастосовній практиці, під час виявлення та розкриття корупційних кримінальних правопорушень, співробітники оперативно-розшукових і слідчих підрозділів регулярно змушені розпізнавати неправдиву інформацію, яку корупціонери надають з метою уникнути притягнення до кримінальної відповідальності. Одним з ефективних тактичних засобів розпізнавання оманливого корупціонерів є криміналістична дезінформація, хоча останнім часом співробітники оперативно-розшукових і слідчих підрозділів змушені доводити законність її застосування. Зважаючи на не лише теоретичне, а й практичне значення криміналістичної дезінформації у кримінальному судочинстві України, актуальність цього питання зростає день у день і потребує ретельного вивчення й аналізування.

Аналіз основних досліджень і публікацій

Дослідженням теоретико-правових і практичних аспектів реалізації криміналістичної дезінформації присвятили

1 Україна — 116-та з-поміж 180 країн в Індексі сприйняття корупції / Детектор медіа [Електронний ресурс]. 07.02.2023. URL: <https://cs.detector.media/reforms/texts/185173/2023—02—07-ukraina-116-ta-z-pomizh-180-krain-v-indeksi-spryynyattya-koruptsii/> (дата звернення: 06.11.2023).

праці: О. Бандурка², В. Журавель³, І. Когутич⁴, В. Лукашевич⁵, М. Погорецький⁶, В. Тищенко⁷, М. Стащак⁸, В. Шепітько⁹ та інші вітчизняні науковці. Утім, суттєва кількість питань залишається предметом дискусій у науковому та практичному колах, а окремі з них, з огляду на розвиток слідчої та оперативно-розшукової

практики, потребують додаткового осмислення й наукового обґрунтування.

Мета статті

Дослідити криміналістичну дезінформацію як тактико-криміналістичний засіб під час виявлення та розкриття

- 2 Бандурка О. М., Бандурка І. О. Злочинність і сучасність : монографія. Харків, 2020. 408 с.
- 3 Журавель В. А. Алгоритми в криміналістиці / Велика українська юридична енциклопедія. У 20 т. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія // редкол.: В. Ю. Шепітько та ін. Харків, 2018. С. 20—22 ; Його ж. Злочини корупційної спрямованості. Там само. С. 322—323 ; Його ж. Об'єкт пізнання криміналістики. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. 2020. Вип. 39. С. 12—22. DOI: 10.31359/2079-6242-2020-39-12 (дата звернення: 06.11.2023) ; Журавель В. А., Шепітько В. Ю. Розвиток криміналістики та судової експертизи в Україні: наближення до єдиного європейського простору / Правова наука України: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку : монографія. Харків, 2021. С. 651—669.
- 4 Когутич І. І. Тактичні складові дій прокурора з укладення угоди про визнання винуватості обвинуваченим. *Криміналістика і судова експертиза*. 2021. Вип. 66. С. 190—200. DOI: 10.33994/kndise.2021.66.20 (дата звернення: 06.11.2023).
- 5 Лукашевич В. Г. Докази та доказування в кримінально-процесуальному та криміналістичному вимірі. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2016. № 1 (51). С. 76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dr_p_2016_1_16 (дата звернення: 06.11.2023).
- 6 Погорецький М., Старенький О. Негласні слідчі (розшукові) дії як засоби отримання доказів: окремі проблемні питання. *Право України*. 2018. № 8. С. 85—106. DOI: 10.33498/loiu-2018-08-085 (дата звернення: 06.11.2023) ; Їх же. Чому результати НС(Р)Д не будуть доказами без розсекречування дозволів на їх проведення. *Закон і бізнес* [Електронний ресурс]. 2018. Вип. № 47 (1397). URL: <https://zib.com.ua/ua/135424.html> (дата звернення: 06.11.2023).
- 7 Тищенко В. В. Щодо поняття, завдань і змісту криміналістичної тактики. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 19.05.2017). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2017. С. 409—411. URL: <http://hdl.handle.net/11300/11608> (дата звернення: 06.11.2023) ; Тищенко В. В., Белік Л. С. Кримінальні та криміналістичні фікції як форми дезінформування у розслідуванні злочинів. *Правове життя сучасної України* : мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17.05.2019). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2019. С. 395—397. URL: <https://hdl.handle.net/11300/21513> (дата звернення: 06.11.2023) ; Тищенко В. В. Криміналістичне розпізнавання в розслідуванні злочинів. *Там само*. (Одеса, 15.05.2020). У 3 т. Т. 3. Одеса, 2020. С. 325—327. URL: <https://hdl.handle.net/11300/13329> (дата звернення: 06.11.2023).
- 8 Стащак М. В., Плескач О. Ю. Використання дезінформації підрозділами кримінальної поліції в умовах правової держави. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 27.11.2020). Харків, 2020. С. 168—170. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f27afe88-6df0-447b-82a8-563388f5b7bf/content> (дата звернення: 06.11.2023).
- 9 Шепітько В. Теоретико-методологічна модель криміналістики та її нові напрями. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2021. Вип. 3 (25). С. 9—20. DOI: 10.32353/khrife.3.2021.02 (дата звернення: 06.11.2023) ; Шепітько В., Шепітько М. Формування цифрової криміналістики як стратегічний напрямок розвитку науки. *Criminalistics and Forensic Expertology: Science, Studies, Practice* : XVII Medzinarnodny Kongres Kriminalistika a Forenzne Vedy (Bratislava, Slovenská republika, 16—17.09.2021). Bratislava, 2021. С. 190.

корупційних кримінальних правопорушень.

Методи дослідження

За допомогою формально-логічного методу визначено особливості використання співробітниками оперативно-розшукових і слідчих підрозділів криміналістичної дезінформації як тактико-криміналістичного засобу виявлення та розкриття корупційних кримінальних правопорушень. Завдяки системно-структурному методу проаналізовано особливості використання кримінальної та криміналістичної дезінформації й виокремлено критерії, за якими можна констатувати, що криміналістичну дезінформацію застосовують саме під час виявлення та розкриття означеної категорії правопорушень.

Викладення основного матеріалу дослідження

Законодавство України передбачає кримінальну відповідальність за надання свідомо хибних свідчень, наклеп (поширення свідомо хибних відомостей, що ганьблять гідність і честь іншої особи або підривають її репутацію). Кримінальне законодавство України містить довгий перелік злочинів, основою підготовки, учинення та приховування яких є введення в оману свідомо неправдивою інформацією.

У цьому переліку перебувають і корупційні кримінальні правопорушення. Так, у примітці до ст. 45 Кримінального кодексу України (далі — *КК України*) корупційними кримінальними правопорушеннями названо «кримінальні правопорушення, передбачені статтями 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, у випадку

їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також кримінальні правопорушення, передбачені статтями 210, 354, 364, 364¹, 365², 368—369² цього Кодексу»¹⁰.

Із аналізування змісту ст. 45 КК України вбачаємо, що законодавець умовно поділяє корупційні кримінальні правопорушення на дві групи.

До першої групи належать:

- привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України);
- викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин або радіоактивних матеріалів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем (ст. 262 КК України);
- викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 308 КК України);
- викрадення, привласнення, вимагання прекурсорів або заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем (ст. 312 КК України);
- викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем та інші незаконні дії з таким обладнанням (ст. 313 КК України);

10 Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 06.11.2023).

- порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 320 КК України);
- викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем чи їх пошкодження (ст. 357 КК України);
- викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки або іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 410 КК України)¹¹.
- зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст. 364¹ КК України);
- зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги (ст. 365² КК України);
- прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України);
- підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст. 368³ КК України);
- підкуп особи, яка надає публічні послуги (ст. 368⁴ КК України);
- пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369 КК України);
- зловживання впливом (ст. 369² КК України)¹³.

Зазначені злочини можна вважати корупційними лише в разі, коли їхній суб'єкт належить до категорії осіб, яких визначено в ч. 3, 4 ст. 18 КК України та примітці до ст. 364 КК України¹².

Другу групу складають безпосередньо корупційні злочини, що містять протиправну корупційну складову:

- нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету або надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх підвищенням (ст. 210 КК України);
- підкуп працівника підприємства, установи або організації (ст. 354 КК України);
- зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України);

Зважаючи на особливості означених корупційних кримінальних правопорушень, на практиці виникають певні складності щодо їх виявлення та розкриття. Аналізування кримінальних проваджень за зазначеними вище статтями КК України свідчить, що злочинці (із метою уникнути кримінального покарання) надають неправдиву інформацію про скоєне ними корупційне кримінальне правопорушення. Така інформація набуває статусу кримінальної дезінформації, оскільки вводить в оману співробітників оперативно-розшукових і слідчих підрозділів; за її надання настає відповідальність.

Кримінальна дезінформація є засобом досягнення злочинного наміру, який злочинці використовують для

11 Кримінальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 06.11.2023).

12 Там само.

13 Там само.

скоєння та приховування корупційних кримінальних правопорушень. На відміну від неї криміналістична (оперативно-розшукова або слідча) дезінформація є допустимим, законним та ефективним елементом системи засобів, застосовуваних співробітниками оперативно-розшукових і слідчих підрозділів під час виявлення й розкриття корупційних кримінальних правопорушень.

Суб'єкти корупційних кримінальних правопорушень є особами з високим рівнем освіти і найчастіше із суттєвим практичним досвідом роботи в конкретній сфері, тому вони цілеспрямовано застосовують як традиційні, так і новітні технології кримінальної дезінформації. У такому контексті співробітники оперативно-розшукових і слідчих підрозділів постійно відслідковують оновлення технологій використання кримінальної дезінформації.

Доволі ефективним і класичним засобом криміналістичної дезінформації залишається легенда. Цей засіб слідчі продуктивно застосовують під час допиту обвинувачуваних (підозрюваних), які заперечують свою причетність до корупційних кримінальних правопорушень. Як тактичний елемент легенду на практиці частіше застосовують співробітники оперативно-розшукових підрозділів під час реалізації оперативно-розшукових засобів або під час виконання негласних слідчих розшукових дій за окремим дорученням слідчого.

У дослідженні й аналізуванні проблеми дезінформації в оперативно-розшуковій і слідчій діяльності із виявлення та розкриття корупційних кримінальних правопорушень варто звернути увагу на викладені далі важли-

ві обставини. Сторона захисту, представляючи інтереси свого клієнта — корупціонера, постійно апелює до принципової неприпустимості застосування щодо нього співробітниками оперативно-розшукових і слідчих підрозділів будь-яких виявів дезінформації. Така позиція адвоката цілком зрозуміла, але чи правильно він тлумачить суть криміналістичної дезінформації? Цілком очевидно, наприклад, що таємне проникнення співробітника у злочинно-корупційне формування (групу) із метою розкриття їхньої злочинної діяльності неможливо здійснити без використання криміналістичної дезінформації. Оскільки без застосування оманливої інформації (наприклад, не дезінформуючи решти учасників корупційного формування (групи) про його особистість або справжні наміри) такий співробітник не матиме змоги проникнути до них, то не здобуде відомостей про корупційну діяльність (корупційні схеми), у якій (яких) беруть участь або організаторами якої (яких) є ці формування (групи). Вочевидь, криміналістична дезінформація, криміналістичне ошукування — це те, без чого співробітники оперативно-розшукових і слідчих підрозділів не матимуть змоги зібрати інформацію про злочинця та його злочинну діяльність. Звісно, не можна підбурювати особу до скоєння злочину, що законодавець недвозначно обумовив у ст. 271 «Контроль за вчиненням злочину» Кримінального процесуального кодексу України (далі — *КПК України*)¹⁴.

Ми проаналізували іноземну практику з порушеного питання. Наприклад, Верховний Суд Сполучених Штатів Америки активно послуговується нормами

14 Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 06.11.2023).

«Закону про рекетирські та корумповані організації»¹⁵ (англ. *The Racketeer Influenced and Corrupt Organizations Act, RICO Act*), який діє з осені 1970 року, у результаті чого розмежовує криміногенну ситуацію, штучно створену для невинуватої особи, і створення «пастки» для злочинця. У такому контексті провокаційні дії наявні, якщо співробітники оперативно-розшукових або слідчих підрозділів підбурювали або заохочували особу вчинити корупційне кримінальне правопорушення, навмисно вводючи її в оману щодо законності її дій та використовуючи засоби, які підштовхували таку особу до скоєння протиправних дій, яких би вона не вчинила, оскільки не була схильна до такої діяльності¹⁶.

Отже, під час розкриття корупційних кримінальних правопорушень криміналістичну дезінформацію не лише можна, а й потрібно використовувати як допоміжний засіб для виявлення правдивих відомостей. Так, у гл. 21 «Негласні слідчі (розшукові) дії» (далі — НС(Р)Д) КПК України вітчизняний законодавець обумовив, зокрема, огляд і виїмку кореспонденції (ст. 262), зняття інформації з електронних комунікаційних мереж (ст. 263) і з електронних інформаційних систем (ст. 264), що не відповідає в повному обсязі узвичаєним нормам моралі¹⁷. Водночас негативне моральне сприйняття суспільством цих статей КПК України¹⁸ не є заборобою

для їх реалізації, оскільки вони є меншим злом, ніж корупційні кримінальні правопорушення, тому що мета означених НС(Р)Д, безумовно, є моральною, особливо зважаючи на те, що дозвіл на їх проведення надає суд¹⁹.

Ухвалення рішення у такому контексті є результатом моральних принципів і відповідних учинків. Це можливо лише в разі, коли співробітники оперативно-розшукових або слідчих підрозділів не мають іншої можливості здобути правдиві відомості іншим способом: завдяки цим заходам вони досягають позитивного результату.

Уважаємо за доцільне питання про припустимість використовувати криміналістичну дезінформацію з метою виявлення та розкриття корупційних кримінальних правопорушень формулювати так: коли (за яких саме обставин) така дезінформація залишається єдиним можливим тактико-криміналістичним засобом здобуття правдивих відомостей, за яких саме умов її можна застосовувати і, звідси, визначити чіткі межі її використання.

Під час реалізації криміналістичної дезінформації за особою, щодо якої її застосовують, завжди залишається право вибору поведінки, до того ж обов'язково потрібно дотримувати загальних прав людини.

З огляду на зазначене вище криміналістичну дезінформацію слід реалізову-

15 RICO Offenses (Racketeer Influenced and Corrupt Organizations). Prepared by the Office of the General Counsel. 29 p. URL: https://www.usssc.gov/sites/default/files/pdf/training/primers/2023_Primer_RICO.pdf (дата звернення: 06.11.2023).

16 Ibid.

17 Кримінальний процесуальний кодекс України ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 06.11.2023).

18 Там само.

19 Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : затв. наказом Генпрокуратури, МВС, СБ, Адмін. Держприкордонслужби, Мінфіну, Мін'юсту України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12#Text> (дата звернення: 06.11.2023).

вати як тактико-криміналістичний засіб, що вводить в оману підозрюваного у скоєнні корупційного кримінального правопорушення щодо справжнього стану подій, водночас ініціюючи його до активних дій, які продемонструють його справжнє ставлення до конкретних подій, із обов'язковим одночасним документуванням цього ставлення. Оскільки криміналістичну дезінформацію реалізують співробітники оперативно-розшукових і слідчих підрозділів, то вона є самостійним прийомом оперативно-розшукової (слідчої) діяльності, або елементом певного методу пізнання та доказування, або прийомом тактичної операції чи оперативної комбінації.

Аналізування матеріалів кримінальних проваджень за корупційними кримінальними правопорушеннями свідчить, що найчастіше криміналістичну дезінформацію реалізують у формі тактичної операція «інсценування». Криміналістична дезінформація у вигляді інсценування є антиподом кримінальної дезінформації — кримінального інсценування, здійснюваного злочинцями корупційних кримінальних правопорушень із метою протидії виявленню та розкриттю таких правопорушень, коли злочинець уводить в оману співробітників оперативно-розшукових і слідчих підрозділів, суддів, експертів задля приховання своїх корупційних діянь і з метою уникнути кримінального покарання.

Криміналістичне інсценування (на відміну від кримінального) містить законний конструктивний засіб забезпечення та захисту інтересів особистості, суспільства, держави від корупційних кримінальних правопорушень. Криміналістичне інсценування, яке організаціїно, тактично й технічно забезпечене, спрямоване на дезінформування злочинця-корупціонера. Суттєве значення така дезінформація має, наприклад,

під час реалізації тактичної операції із викриття хабарників. Відбувається це шляхом проведення оперативного експерименту (як оперативно-розшукового заходу) або як спеціального слідчого експерименту (як однієї з форм НС(Р)Д) за ст. 271 «Контроль за вчиненням злочину» КПК України за участю особи, у якій вимагають предмет неправомірної вигоди. У межах такої операції особа, яка надає предмет неправомірної вигоди, під ретельним контролем співробітників оперативно-розшукових і слідчих підрозділів імітує поведінку, яку від неї очікує вимагач предмета неправомірної вигоди, якого затримують після передавання йому предмета неправомірної вигоди, характеристики якого співробітники оперативно-розшукових і слідчих підрозділів попередньо фіксують у матеріалах кримінального провадження.

Криміналістична дезінформація у вигляді тактичної операції також є засобом розшуку злочинця-корупціонера, який переховується від оперативно-розшукових і слідчих підрозділів, суду або ухиляється від кримінального покарання за скоєні ним корупційні кримінальні правопорушення.

Виокремимо критерії, які свідчать про реалізацію криміналістичної дезінформації під час виявлення та розкриття корупційних кримінальних правопорушень:

- імітаційна складова демонстрування вербальної або невербальної поведінки злочинця-корупціонера;
- здатність розробленої криміналістичної дезінформації впливати на психологічний стан злочинця-корупціонера та вводити його в оману щодо справжнього стану подій;
- наявність імітаційних складових під час здійснення певної діяльності (наприклад, документи

оперативного прикриття, засоби маскування зовнішності та ін.);

- використання певних атрибутів, реквізитів у конкретній типовій або нетиповій ситуації.

Криміналістична дезінформація повинна ґрунтуватися на певних правилах:

- безпосередньо стосуватися завдань, які необхідно виконати під час виявлення та розкриття корупційних кримінальних правопорушень;
- мати обґрунтований, своєчасний, дієвий характер;
- бути гнучкою, зважаючи на її зв'язок із рештою складових цілого процесу;
- реалізовуватися з урахуванням розробленого задуму й особливостей затвердженого плану, а також необхідного кадрового, фінансового та матеріально-технічного забезпечення;
- мати ситуаційну обґрунтованість з урахуванням особистості злочинця-корупціонера;
- базуватись на творчому підході під час аналізування й оцінювання наявної ситуації, з обов'язковим урахуванням можливих змін такої ситуації, а також передбачуваних результатів, можливостей, напрямів її використання надалі;
- мати максимально завуальований вигляд із метою виключити можливість викриття її або її джерел.

Висновки

Результати реалізованої криміналістичної дезінформації як тактико-криміналістичного засобу обов'язково мають зафіксувати відповідальні особи оперативно-розшукових і слідчих підрозділів, у компетенції яких перебувають

матеріали провадження за корупційним кримінальним правопорушенням. Однією з характерологічних ознак такої дезінформації є її точковий характер та обмеженість інформаційного впливу в межах місця і часу реалізації, тому своєчасне фіксування отриманих результатів у такий спосіб є обов'язковим правилом ефективного процесу її реалізації.

Криміналістичну дезінформацію як тактико-криміналістичний засіб виявлення та розкриття корупційних кримінальних правопорушень розробляють і запроваджують тільки в тому разі, коли без неї (в інший спосіб) неможливо вдало розв'язати проблемну ситуацію, що склалася: її застосовують лише під час реалізації оперативно-розшукових заходів або слідчих розшукових дій.

Forensic Disinformation as a Tactical and Forensic Means of Detecting and Solving Corruption Criminal Offenses

Larysa Bielik, Antonina Cheremnova

The article purpose is to study the peculiarities of implementing forensic disinformation as a tactical and forensic means for detecting and solving corruption criminal offenses. To achieve this goal, formal-logical and system-structural methods were used. Article 45 of the Criminal Code of Ukraine distinguishes two groups of corruption criminal offenses, during the detection and disclosure of which suspects (accused) provide false information about the method of preparation, commission or concealment of their criminal activity. The essence of criminal and forensic disinformation is compared. The author examines the practice of the US Supreme Court regarding the legality of using disinformation by police officers in identifying racketeers and corrupt organizations. The author substantiates the moral grounds for the use of forensic disinformation. It is noted that the legend remains an effective and classical means of its implementation, and the most common form is the tactical operation "staging".

The author distinguishes between the features of forensic and criminal staging. It is noted that forensic staging (as opposed to criminal staging) is a legitimate and constructive means of safeguarding and protecting the interests of an individual, society and the State from corruption criminal offenses. The author identifies the criteria for the use of forensic disinformation and defines its rules: 1) focus on the task; 2) validity, timeliness, mobility, efficiency, and flexibility; 3) compliance with the plan and the approved plan; 4) personnel, financial and logistical support; 5) situational validity, taking into account the personality of the offender; 6) creative approach with due regard for possible changes in the situation; 7) visualization.

Keywords: corruption criminal offenses; forensic disinformation; investigative and operational search activities; detection and solving crimes.

Фінансування

Це дослідження не отримало жодного спеціального гранту від фінансових установ у державному, комерційному або некомерційному секторах.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі у розробленні дослідження, добиранні й аналізуванні даних, рішенні про публікацію або підготовку рукопису.

Учасники

Авторки зробили свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики, написання та редагування, і беруть на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація щодо конфлікту інтересів

Авторки заявляють, що у них відсутній конфлікт інтересів.

References

- Bandurka, O. M., Bandurka, I. O. (2020). *Zlochynnist i suchasnist* [Crime and modernity] : monohrafiia. Kharkiv [in Ukrainian].
- Kohutych, I. I. (2021). Taktychni skladovi dii prokurora z ukladennia uhody pro vyznannia vynuvatosti obvynuvachenym [Tactical components of the prosecutor's actions to conclude a plea bargain with the accused]. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza*. Vyp. 66. DOI: 10.33994/kndise.2021.66.20 [in Ukrainian].
- Lukashevych, V. H. (2016). Dokazy ta dokazuvannia v kryminalno-protsesualnomu ta krymina-listychnomu vymiri [Evidence and proof in the criminal procedural and forensic dimensions]. *Derzhava ta rehiony. Seriya: Pravo*. № 1 (51). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dr_p_2016_1_16 [in Ukrainian].
- Pohoretskyi, M., Starenkyi, O. (2018). Chomu rezultaty NS(R)D ne budut dokazamy bez rozsekrechuvannia dozvoliv na yikh provedennia [Why the results of CI (D) A will not be evidence without declassification of the permits for their conduct]. *Zakon i biznes* [Elektronnyi resurs]. Vyp. № 47 (1397). URL: <https://zib.com.ua/ua/135424.html> [in Ukrainian].
- Pohoretskyi, M., Starenkyi, O. (2018). Nehlasni slidchi (rozshukovi) dii yak zasoby otrymannia dokaziv: okremi problemni pytannia [Covert investigative (detective) actions as a means of obtaining evidence: some problematic issues]. *Pravo Ukrainy*. № 8. DOI: 10.33498/louu-2018-08-085 [in Ukrainian].
- RICO Offenses (Racketeer Influenced and Corrupt Organizations). Prepared by the Office of the General Counsel. URL: https://www.ussc.gov/sites/default/files/pdf/training/primers/2023_Primer_RICO.pdf.
- Shepitko, V. (2021). Theoretical and methodological model of criminalistics and its new directions. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*. Is. 3 (25). DOI: 10.32353/khrife.3.2021.02.
- Shepitko, V., Shepitko, M. (2021). Formuvannia tsyfrovoi kryminalistyky yak stratehichnyi napriamok rozvytku nauky [Formation of digital forensics as a strategic direction of science development]. *Criminalistics and Forensic Expertology: Science, Studies, Practice* : XVII Medzynarodny Kongres Kryminalistika a Forenzne Vedy (Bratislava, Slovenská republika, 16–17.09.2021). Bratislava [in Ukrainian].

- Stashchak, M. V., Pleskach, O. Yu. (2020). Vykorystannia dezinformatsii pidrozdilamy kryminalnoi politicii v umovakh pravovoi derzhavy [The use of disinformation by criminal police units in the context of the rule of law]. *Suchasni problemy pravovoho, ekonomichnoho ta sotsialnoho rozvytku derzhavy* : tezy dop. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kharkiv, 27.11.2020). Kharkiv. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f27afe88-6df0-447b-82a8-563388f5b7bf/content> [in Ukrainian].
- Tishchenko, V. V. (2017). Shchodo poniattia, zavdan i zmistu kryminalistychnoi taktyky [On the concept, tasks and content of forensic tactics]. *Tradysii ta novatsii yurydychnoi nauky: mynule, suchasnist, maibutnie* : mat-ly Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Odesa, 19.05.2017). U 2 t. T. 2. Odesa. URL: <http://hdl.handle.net/11300/11608> [in Ukrainian].
- Tishchenko, V. V. (2020). Kryminalistychno rozpoznavannia v rozsliduvanni zlochy-niv [Forensic recognition in crime investigation]. *Tradysii ta novatsii yurydychnoi nauky: mynule, suchasnist, maibutnie* : mat-ly Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Odesa, 15.05.2020). U 3 t. T. 3. Odesa. URL: <https://hdl.handle.net/11300/13329> [in Ukrainian].
- Tishchenko, V. V., Bielik, L. S. (2019). Kryminalni ta kryminalistychni fiktsii yak formy dezinformuvannia u rozsliduvanni zlochy-niv [Criminal and forensic fictions as forms of disinformation in crime investigation]. *Pravove zhyttia suchasnoi Ukrainy* : mat-ly Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Odesa, 17.05.2019). U 2 t. T. 2. Odesa. URL: <https://hdl.handle.net/11300/21513> [in Ukrainian].
- Ukraina — 116-ta z-pomizh 180 krain v Indeksii spryiniattia koruptsii (2023) [Ukraine is 116th out of 180 countries in the Corruption Perception Index] / Detektor media [Elektronnyi resurs]. 07.02.2023. URL: <https://cs.detektor.media/reforms/texts/185173/2023-02-07-ukraina-116-ta-z-pomizh-180-krain-v-indeksi-spryynyattya-koruptsii/> [in Ukrainian].
- Zhuravel, V. A. (2018). Alhorytmy v kryminalistytsi [Algorithms in Criminalistics] / *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia*. U 20 t. T. 20 : Kryminalistyka, sudova ekspertyza, yurydychna psykholohiia // redkol.: V. Yu. Shepitko ta in. Kharkiv [in Ukrainian].
- Zhuravel, V. A. (2018). Zlochyyny koruptsiinoi spriamovanosti [Corruption-related crimes] / *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia*. U 20 t. T. 20 : Kryminalistyka, sudova ekspertyza, yurydychna psykholohiia // redkol.: V. Yu. Shepitko ta in. Kharkiv [in Ukrainian].
- Zhuravel, V. A. (2020). Obiekt piznannia kryminalistyky [The object of cognition in forensic science]. *Pytannia borotby zi zlochyynnistiu*. Vyp. 39. DOI: 10.31359/2079-6242-2020-39-12 [in Ukrainian].
- Zhuravel, V. A., Shepitko, V. Yu. (2021). Rozvytok kryminalistyky ta sudovoi ekspertyzy v Ukraini: nablyzhennia do yedynoho yevropeiskoho prostoru [Development of Criminalistics and Forensic Examination in Ukraine: Approximation to the Common European Space] / *Pravova nauka Ukrainy: suchasnyi stan, vyklyky ta perspektyvy rozvytku* : monohrafiia. Kharkiv [in Ukrainian].

Белік, Л., Черемнова, А. (2023). Криміналістична дезінформація як тактико-криміналістичний засіб виявлення та розкриття корупційних кримінальних правопорушень. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 4 (33). С. 12—22. DOI: 10.32353/khrife.4.2023.02.

Установлення особи, підозрюваної у скоєнні кіберзлочину з використанням *WiFi*-технологій

Юрій Нізовцев *^a, Олег Парфило **^b, Олег Плахотнік ***^c

* Канд. юрид. наук, Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз СБУ, м. Київ, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7641-6403>, e-mail: nizovtsev.yurii@gmail.com

** Канд. юрид. наук, Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз СБУ, м. Київ, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8787-7478>, e-mail: parfylo.oleg@gmail.com

*** Канд. юрид. наук, доц., Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2787-6956>, e-mail: knukyiv1@gmail.com

^a Написання оригінального рукопису, методологія, формальний аналіз.

^b Написання оригінального рукопису, адміністрування проекту, методологія, нагляд.

^c Написання оригінального рукопису, методологія, формальний аналіз, ресурси (джерела).

DOI: 10.32353/khrife.4.2023.03 УДК 343.98:004.7

Надійшло 20.11.2023 / Рецензовано 22.11.2023 / Прийнято до друку 18.12.2023 /
Доступно онлайн 29.12.2023

Мета статті — дослідити питання використання WiFi-маршрутизаторів та інформації, яку вони містять, під час розслідування кіберзлочинів, учинених із використанням WiFi-технології, як методу, ефективного для встановлення підозрюваної особи або групи осіб з подальшим визначенням місця їх знаходження. Для досягнення поставленої мети застосовано загальнонаукові та спеціальні наукові методи дослідження. Опрацьовано різні методичні рекомендації щодо використання WiFi-маршрутизаторів для встановлення мобільного пристрою шляхом судово-експертного дослідження. Наголошено, що в разі скоєння кіберзлочину із застосуванням WiFi-маршрутизатора, спеціаліст та експерт можуть використати технічну інформацію з WiFi-маршрутизатора для ідентифікації мобільного пристрою підозрюваної особи за MAC-адресою. Розглянуто проблемні питання із виявлення ознак приховування цифрових слідів під час скоєння кіберзлочину. Викладено процесуальний порядок отримання доступу

до WiFi-маршрутизаторів із метою встановлення підозрюваної особи під час огляду, обшуку й розслідування кіберзлочинів. Доведено, що дані з WiFi-маршрутизаторів сприятимуть не тільки встановленню підозрюваних осіб у кримінальних провадженнях під час розслідування кіберзлочинів: цей метод може виявитися універсальним для встановлення підозрюваних осіб у кримінальних провадженнях із неповними даними. Проаналізовано термін «комп'ютерні дані», відзначено особливу роль спеціаліста у проведенні огляду комп'ютерних даних і запропоновано змінити чинний Кримінальний процесуальний кодекс України в частині участі спеціаліста в огляді комп'ютерних даних за дорученням слідчого, прокурора й дізнавача під час досудового розслідування кримінальних проступків. Положення та висновки авторського дослідження стануть у пригоді в оперативно-розшуковій, слідчій і судово-експертній діяльності.

Ключові слова: кіберзлочини; маршрутизатори; WiFi-технології; електронні комунікації; електронні докази; цифрові сліди; розслідування; судова експертиза; методичні рекомендації.

Постановка наукової проблеми

Використання WiFi-маршрутизаторів та інформації, яку вони містять, під час розслідування кіберзлочинів може бути надзвичайно ефективним методом для сторони обвинувачення у процесі встановлення місця знаходження підозрюваної особи й використання технічної інформації з таких маршрутизаторів як електронних доказів, що зберегли цифрові сліди ¹ скоєння кіберзлочину. WiFi-маршрутизатори — це пристрої, призначені для безпроводного з'єднання мобільних абонентських терміналів з інтернетом та іншими мережевими ресурсами. Функційно вони маршрутизують (спрямовують у певному напрямку) пакети інформації між бездротовими пристроями й інтернетом. У процесі

комунікації відбувається передавання як інформації користувача (трафік команд віддаленого керування, уміст веб-сторінки сайту, скачування певного файлу, передавання відеопотоку тощо), так і службових даних, необхідних для функціонування мережі. Службові дані, поміж іншим, містять інформацію про мобільний пристрій, а користувацька інформація характеризує мережеву активність і може містити цифрові сліди кібератаки або інших незаконних дій. До того ж WiFi-маршрутизатор може містити певну інформацію про службові дані та мережеву активність — так звані логи. Отже, після скоєння підозрюваною особою кіберзлочину з використанням WiFi-маршрутизатора спеціаліст та експерт можуть застосувати технічну інформацію з WiFi-маршрутизатора для

1 Омельян О. С. Поняття та ознаки цифрових слідів, що утворюються під час вчинення кіберзлочинів. *Криміналістика і судова експертиза*. 2020. Вип. 65. С. 461. DOI: 10.33994/kndise.2020.65.45 (дата звернення: 17.10.2023).

ідентифікації мобільного пристрою підозрюваної особи за MAC-адресою. Цю інформацію сторона обвинувачення також може використати для деанонізації та з'ясування місця знаходження підозрюваної особи або групи осіб і справжнього місця їх виходу в мережу за такими фактичними даними. Застосовуючи цей метод, необхідно дотримувати відповідних процесуальних процедур щодо отримання інформації з WiFi-маршрутизатора та її належного збереження з метою подальшого використання стороною обвинувачення такої інформації як доказів у кримінальному провадженні.

Із позицій процесуальності питання електронних доказів² у кримінальному провадженні потрібно врегулювати на законодавчому рівні: законодавство має містити порядок отримання доступу до WiFi-маршрутизаторів із метою встановлення підозрюваної особи під час огляду, обшуку, розслідування кіберзлочинів і виконання інших завдань кримінального провадження. Отримання ж доступу до WiFi-маршрутизатора в необумовлений законом спосіб може спричинити порушення прав людини, а за Конвенцією про захист прав лю-

дини і основоположних свобод «кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції» (ч. 1 ст. 8)³. Оскільки WiFi-маршрутизатори здатні зберігати інформацію про пристрої, які підключаються до них, включно з MAC-адресами пристроїв, IP-адресами, часом підключення, інформацією про вебсайти тощо, то цю інформацію сторона обвинувачення може використати для встановлення підозрюваної особи, відстеження переміщень такої особи та її активності в інтернеті на момент скоєння кіберзлочину. Тому можна стверджувати, що процесуальний аспект розслідування кіберзлочинів повинен містити зрозумілий порядок дій спеціалістів і експертів у спільній роботі з органами досудового розслідування та процесуальним керівником для отримання доказів обвинувачення у кримінальному провадженні. Окрім того, дані з WiFi-маршрутизаторів можна використати не тільки для встановлення підозрюваних осіб у кримінальних провадженнях під час розслідування кіберзлочинів: цей метод може виявитися універсальним для визначення підозрюваних осіб у кримінальних провадженнях із неповними даними.

2 Сіренко О. В. Електронні докази у кримінальному провадженні. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2019. Вип. 14. С. 208–214. DOI: 10.33244/2521-1196.14.2019.208-214 (дата звернення: 17.10.2023) ; Мурадов В. В. Електронні докази: криміналістичний аспект використання. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3–2. С. 316–318. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/09/3-2_2013.pdf (дата звернення: 17.10.2023) ; Алексєєва-Процюк Д. О., Брисковська О. М. Електронні докази в кримінальному судочинстві: поняття, ознаки та проблемні аспекти застосування. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 2. С. 247–253. URL: <http://nvppp.in.ua/vip/2018/2/50.pdf> (дата звернення: 17.10.2023) ; Гуцалюк М. В., Гавловський В. Д., Хахановський В. Г. та ін. Використання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях : метод. рек. / за заг. ред. О. В. Корнейка. Вид. 2-ге, допов. Київ, 2020. 104 с. URL: <https://elar.naiaiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/8e9e5637-7b62-475c-8c41-9850e317bfc4/content> (дата звернення: 17.10.2023).

3 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) : від 04.11.1950 р.; ратифік. Законом України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР; чинна для України з 11.09.1997 р. (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 17.10.2023).

Мета статті

Розглянути актуальні проблеми, пов'язані з ідентифікацією підозрюваних осіб у скоєнні кіберзлочинів, зокрема тих, які використовують технологію *WiFi*. Дослідити можливість установлення осіб, підозрюваних у скоєнні кіберзлочинів, які активно приховують цифрові сліди своєї діяльності. Проаналізувати термін «комп'ютерні дані», а також роль та участь спеціаліста в такій процесуальній дії, як огляд у контексті розслідування кіберзлочинів.

Методи дослідження

Для досягнення поставленої мети застосовано загальнонаукові (діалектичний, порівняння, аналіз, синтез, індукцію, дедукцію) і спеціальні наукові методи (формально-логічний, логіко-юридичний, системно-структурний), що сприяло змістовності й обґрунтованості наукових висновків і пропозицій цього дослідження.

Аналіз основних досліджень і публікацій

На науковому рівні питання використання *WiFi*-роутерів та інформації, яку вони містять, у кримінальному провадженні не лише привернуло увагу, а й стало об'єктом глибокого аналізу провідних учених та експертів. Багато науковців і практиків присвятили свої час і зусилля дослідженню цього склад-

ного питання (зокрема, у таких наукових галузях, як криміналістика та судова експертологія). Із-поміж останніх дослідницьких робіт і методичних рекомендацій, присвячених використанню *WiFi* та сучасних мобільних технологій для ідентифікації осіб, підозрюваних у скоєнні кримінальних правопорушень, можна виокремити кілька надзвичайно цікавих і перспективних праць.

Наприклад, М. Кобець і Р. Кобець у 2022 році розглянули дії слідчо-оперативної групи в контексті ідентифікації особи, яка скоїла кримінальне правопорушення, за наявності на місці події *WiFi*-роутера (комп'ютерної техніки, яка потребує спеціальних знань)⁴, запропонували застосовувати скриншот до концепції електронних доказів у кримінальному провадженні, навели науково-методичні рекомендації, які можна використовувати для встановлення особи, що вчинила кримінальне правопорушення. 2023 року М. Кобець дослідив послідовність дій слідчого, якщо на місці події виявлено мобільний термінал (стільниковий радіотелефон), і порядок вилучення інформації (комп'ютерних даних) із цього пристрою за допомогою технічних можливостей апаратно-програмного комплексу *Cellebrite UFED* (згадана публікація заслуговує на увагу в контексті логіки розвитку подій для встановлення підозрюваної особи у кримінальному провадженні)⁵.

В. Поливода 2021 року проаналізував проблематику встановлення за допомогою *WiFi* осіб, причетних до скоєння

4 Кобець М. В., Кобець Р. М. Використання можливостей Wi-Fi роутерів під час виявлення та розслідування кримінальних правопорушень. *Криміналістичний вісник*. 2022. № 2 (38). С. 36—47. DOI: 10.37025/1992-4437/2022-38-2-36 (дата звернення: 17.10.2023).

5 Кобець М. В. Дії слідчого під час виявлення на місці події мобільних терміналів (стільничових радіотелефонів). *Там само*. 2023. № 1 (39). С. 52—63. DOI: 10.37025/1992-4437/2023-39-1-52 (дата звернення: 17.10.2023).

злочинів, і навіть приклади із досвіду іноземних колег⁶.

У науково-методичних рекомендаціях для підрозділів Національної поліції України «Пошук та фіксація фактичних даних про протиправні діяння, які вчинені з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій при розслідуванні фактів збуту наркотичних засобів» (2022) частково розкрито питання використання Wi-Fi для пошуку осіб, причетних до незаконного обігу наркотичних засобів за допомогою інтернету: *«У сприятливих умовах встановити таких осіб можна, наприклад, за результатами перегляду записів камер відеоспостереження, які встановлено у приміщеннях, де використовувались певні зони Wi-Fi-зв'язку, де збувальник наркотиків виходив у мережу “Інтернет”»*⁷. Незважаючи на те, що ці рекомендації не спрямовані на предметне розслідування кіберзлочинів, їхній логічний зв'язок із методикою встановлення підозрюваної особи з використанням Wi-Fi є очевидним: вони можуть стати в пригоді під час розслідування кіберзлочинів, хоча й не передбачають досліджень конкретних випадків подібних правопорушень.

На нашу думку, варто відзначити надзвичайно перспективні та якісні методрекомендації «Використання можливостей Wi-Fi маршрутизаторів для встановлення мобільного терміналу та його мережевої активності», підготовлені 2022 року в Українському науково-дослідному інституті спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України (далі — ІСТЕ СБУ), де висвітлено теоретичні та практичні аспекти використання Wi-Fi-маршрутизатора, до якого підозрювана особа під'єднувала мобільний термінал (це допомагає визначити пристрій і місце його знаходження, а також мережеву активність, що може свідчити про кібератаку)⁸. Згадане видання призначене для співробітників експертних підрозділів, спеціалістів, оперативних працівників і слідчих.

На увагу також заслуговують методрекомендації Б. Черняховського та В. Юсупова «Проведення обшуку під час розслідування несанкціонованого доступу до об'єктів критичної інформаційної інфраструктури» (2021)⁹, адже стадія загального огляду робочого етапу пошуку цього видання заслуговує на особливу увагу, а *«першочергова перевірка місць розташування об'єктів пошуку, включаючи визначення типу підключення —*

6 Поливода В. В. Можливості Wi-Fi маршрутизатора у встановленні особи, причетної до вчинення злочину. *Використання досягнень сучасної науки й техніки в розкритті злочинів* : мат-ли міжвідом. наук-практ. кругл. столу (Київ, 25.02.2021). 2021. С. 102—105 / Електронний репозитарій НАВС. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/2f7d687f-7477-4670-80f6-b73c221681dd/content> (дата звернення: 17.10.2023).

7 Кікінчук В. В., Матюшкова Т. П., Піддубна А. В., Манжай О. В., Носов В. В. Пошук та фіксація фактичних даних про протиправні діяння, які вчинені з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій при розслідуванні фактів збуту наркотичних засобів : наук.-метод. рек. для підрозд. Нацполіції Укр. Харків, 2022. 69 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/59910657-34ae-431c-966d-eeaffcb057c8/content> (дата звернення: 17.10.2023).

8 Нізовцев Ю. Ю. Використання можливостей Wi-Fi маршрутизаторів для встановлення мобільного терміналу та його мережевої активності : метод. рек. Київ, 2022. 18 с.

9 Черняховський Б. В., Юсупов В. В. Проведення обшуку під час розслідування несанкціонованого доступу до об'єктів критичної інформаційної інфраструктури : метод. рек. Київ, 2021. 52 с.

кабельного чи WiFi» відповідає предмету дослідження нашої статті. Загалом ці методичні рекомендації характеризують об'єкти критичної інформаційної інфраструктури й види злочинних посягань на них шляхом несанкціонованого доступу, аналізують підстави та процесуальний порядок проведення обшуку й містять криміналістичні рекомендації щодо його проведення під час розслідування таких злочинів і порядок здійснення слідчих дій.

Окремо варто згадати монографію О. Самойленко «Основи методики розслідування злочинів, вчинених у кіберпросторі» (2020), розділи якої присвячено криміналістичній характеристиці й організації розслідування злочинів, скоєних у кіберпросторі¹⁰.

Серед іноземних розробок зацікавленість викликає спільна праця китайських і американських науковців 2012 року, у якій запропоновано класифікувати мережеві криміналістичні розслідування за трьома категоріями (залежно від того, коли правоохоронні органи проводять розслідування у відповідь на інциденти кіберзлочинності)¹¹: зокрема, проактивні розслідування визначено такими, що відбуваються до інцидентів кіберзлочинності; реаль-

ні розслідування — такими, що відбуваються під час цих інцидентів, ретроспективні розслідування — такими, що відбуваються після цих інцидентів. Як приклад пропонується застосування портативного пристрою на базі смартфону для реального визначення розташування підозрюваного, який вчинює злочини у кіберпросторі. У цьому дослідженні йдеться про збір даних, про силу бездротового сигналу GSM і WiFi та точність позиціонування за допомогою експериментів.

Окрім цього, на нашу думку, цікавими є наукові праці А. Коваленка 2017 та 2023 років¹² і Є. Хижняка 2017 року¹³, у яких досліджено особливості огляду комп'ютерних даних та електронних документів під час розслідування кримінальних правопорушень. Автори наголошують, що в межах підготовки до проведення огляду комп'ютерних даних доцільно попередньо з'ясувати, із якими пристроями й типами даних доведеться працювати, забезпечити участь спеціалістів і наявність необхідних технічних засобів.

Зважаючи на активність наукових досліджень у галузі криміналістики за цифровими слідами й електронними доказами, а також на наявні методрекомендації

- 10 Самойленко О. А. Основи методики розслідування злочинів, вчинених у кіберпросторі : монографія / за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. Одеса, 2020. 372 с. DOI: 10.32837/11300.13264 (дата звернення: 17.10.2023).
- 11 Huang J., Chen Yi., Ling Zh., Choo K., Fu X. A Framework of Network Forensics and its Application of Locating Suspects in Wireless Crime Scene Investigation / UMASS Lowell. #1 Public in mass. Massachusetts Lowell, USA, 2012. 33 p. URL: https://www.uml.edu/docs/HaLo_2012_Fu_tcm18-152079.pdf (дата звернення: 17.10.2023).
- 12 Коваленко А. В. Особливості тактики огляду електронних документів під час досудового розслідування посягань на життя та здоров'я журналіста. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1 (88). С. 182—191. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2017_1_19 (дата звернення: 17.10.2023) ; Його ж. Організація і тактика проведення огляду комп'ютерних даних. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2023. Вип. 4. С. 53—58. DOI: 10.32999/ksu2307-8049/2023-4-9 (дата звернення: 17.10.2023).
- 13 Хижняк Є. С. Особливості огляду електронних документів під час розслідування кримінальних правопорушень. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2017. № 4 (58). С. 80—85. URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/4_2017/15.pdf (дата звернення: 17.10.2023).

із використання WiFi-маршрутизаторів для цілей і завдань кримінального провадження, можна упевнено стверджувати, що тема ідентифікації підозрюваних через WiFi-маршрутизатори в розслідуванні кримінальних правопорушень і розшуку підозрюваних осіб залишається надзвичайно актуальною. Особливо це стосується використання зловмисниками сучасних технологій для скоєння злочинів у кіберпросторі. Саме тому використання даних із WiFi-маршрутизаторів для ідентифікації підозрюваних осіб набуває особливого значення на стадії досудового слідства під час розслідування злочинів за розд. XVI (ст. 361—363¹⁴) Кримінального кодексу України¹⁴. Важливо зазначити, що успішність такого методу ідентифікації підозрюваних може мати велике значення для доведення вини у кримінальному провадженні не тільки під час розслідування кіберзлочинів. Так, можна стверджувати, що головною метою використання можливостей WiFi-маршрутизаторів для ідентифікації підозрюваної особи з подальшим визначенням місця знаходження радіообладнання (радіоелектронного засобу) є не лише встановлення місця знаходження підозрюваної особи, а й використання цих даних як доказів обвинувачення на стадії досудового розслідування та судового провадження.

Наукова новизна полягає у пропозиції доповнити ч. 2 ст. 71 і ч. 7 ст. 237 Кримінального процесуального кодексу України¹⁵ (далі — КПК України) інформацією про участь в огляді комп'ютерних даних (за дорученням слідчого, прокурора й дізнавача під час досудового розслідування кримінальних проступків) спеці-

аліста, який має спеціалізовані знання та розуміє процес отримання комп'ютерних даних, що містять інформацію про MAC-адреси з WiFi-маршрутизаторів. Окрім того, він має належне обладнання, яке дає змогу отримувати цифрові сліди кіберзлочину без втрати або пошкодження. На підставі аналізу наукових статей і нормативної літератури можна дійти висновку, що станом на сьогодні відсутнє чітке визначення терміна «комп'ютерні дані». Ми пропонуємо розширену інтерпретацію поняття «комп'ютерні дані», включно з інформацією, яку містять WiFi-маршрутизатори. Науковою новизною також можна вважати методу пошуку підозрюваних осіб, уперше запропоновану Ю. Нізовцевим, яку ми розглядаємо на науковому рівні.

Викладення основного матеріалу дослідження

У ст. 84 КПК України зазначено:

«1. Доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню.

2. Процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів»¹⁶.

Дані з WiFi-маршрутизаторів можуть бути одним із джерел доказів. Якщо підозрювана особа використовувала WiFi-мережу під час скоєння злочину, дані про її підключення до цієї мережі можна використати для її ідентифікації

14 Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 17.10.2023).

15 Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 17.10.2023).

16 Там само.

та подальшого встановлення місця знаходження. Під даними слід розуміти MAC-адресу мобільного пристрою та інші технічні дані, які спеціаліст або експерт може отримати під час огляду (обшуку), що передбачає прямий доступу до маршрутизатора. Такі дані також можна використати для з'ясування зв'язків з іншими особами у межах підключень до цієї мережі. Зважаючи на наявний спосіб визначення підозрюваних осіб, що передбачає використання даних про підключення мобільного пристрою до WiFi-маршрутизаторів, необхідно розглянути проблемні питання, які містять можливу зміну даних про підключений мобільний пристрій із метою його приховування. Одним із проблемних питань у розслідуванні кіберзлочину є приховування інформації під час його скоєння. Таке приховування відбувається за допомогою заміни або клонування MAC-адреси мобільного пристрою штатними програмними засобами цього пристрою. MAC-адреса (від англ. *Media Access Control* — управління доступом до середовища) — це унікальний ідентифікатор мережевого інтерфейсу. У мережевій моделі OSI (від англ. *The Open Systems Interconnection model*) MAC-адресу використовують на другому (канальному) рівні. Іноді цю адресу ще називають апаратною або фізичною (англ. *Hardware Address*). MAC-адресу мережевому інтерфейсу надає завод-виробник, водночас адресний простір розподілено між виробниками. Зміна MAC-адреси може зробити умовно неможливою ідентифікацію мобільного пристрою за даними про його підключення до WiFi-маршрутизаторів. Іншим проблемним питанням є можливість використання VPN. VPN-з'єднання створює зашифрований канал між мобільним пристроєм і сервером VPN, що

дає змогу приховати дані про мережеву активність мобільного пристрою, підключеного до WiFi-мережі, але без приховання даних про MAC-адресу. Тому можливість ідентифікувати мобільний термінал залишається (якщо MAC-адреси не змінили), хоча ознаки кібератаки (тип атаки, її ціль тощо) можуть бути приховані. Іще одним проблемним питанням є можливість використання спеціальних програмних засобів для маскування мобільного пристрою під інший пристрій, тобто навмисна зміна MAC-адреси не на довільну адресу, а на адресу іншого конкретного мобільного пристрою з метою його компрометації. Ці проблемні питання можуть ускладнити або унеможливити застосування наявного способу ідентифікації підозрюваних осіб, тож потребують негайного розв'язання.

У згаданих вище методичних рекомендаціях «Використання можливостей Wi-Fi маршрутизаторів для встановлення мобільного терміналу та його мережевої активності», розроблених в ІСТЕ СБУ, зазначено, що «використання зафіксованої WiFi-маршрутизатором інформації про підключені мобільні термінали можливе у випадку, якщо маршрутизатор підтримує логіювання мережевих з'єднань і якщо таке логіювання активоване»¹⁷. Тобто інформація, що характеризує безпосередньо під'єднані до WiFi-мережі мобільні термінали, зазвичай містить дані про мережеву назву такого терміналу, його MAC-адресу, IP-адресу, час підключення до мережі та тривалість сеансу. Використовуючи довідкові дані, за MAC-адресою зазвичай можна визначити виробника мобільного терміналу, а в окремих випадках — конкретну модель. У цих методичних рекомендаціях також порушено проблемні питання ідентифікації підозрюваних осіб: «Слід враховувати

17 Нізовцев Ю. Ю. Зазнач. твір.

певні особливості MAC-адреси. По-перше, цю адресу можна змінити у налаштуваннях мобільного термінала або використовуючи спеціальне програмне забезпечення. Наприклад, сучасні смартфони мають функцію генерації випадкової MAC-адреси при кожному підключенні до мережі <...>. По-друге, MAC-адреса не передається разом з мережевим трафіком глобально. В рамках WiFi-мережі MAC-адреса передається від термінала лише до маршрутизатора, не далі. А отже, відслідкувати у глобальній мережі мобільний термінал за його MAC-адресою зазвичай неможливо»¹⁸.

В. Поливода у згаданій вище праці також зазначає, що «для використання можливостей WiFi-маршрутизатора необхідно розуміти, що на самому технічному пристрої можна змінювати MAC-адресу. Її зміна відбувається тільки в тому випадку, якщо в даний момент смартфон не підключений до будь-якої WiFi-мережі. За допомогою спеціальних алгоритмів його можна виявити і відфільтрувати на пристрої з 100 % вірогідністю. Зокрема, крім випадкової MAC-адреси смартфони періодично відправляють і правильний MAC-адрес, який і отримує WiFi-радар». Науковець також зауважує, що «частка смартфонів, які можуть підмінити свою MAC-адресу, не більше 30 % у великих містах»¹⁹.

М. Кобець і Р. Кобець зазначали, що «слідчий (оперативний працівник) на підставі ухвали слідчого судді суду першої інстанції направляє запит до мережових операторів стільникового радіозв'язку з метою перевірки MAC-адрес, встановлених під час огляду місця події, і встанов-

лення даних користувача (IMEI, номери телефону та інші дані), які є в системі баз даних постачальника електронних комунікаційних послуг стільникового радіозв'язку»²⁰. Застосуванню цього алгоритму передусім перешкоджає те, що оператори стільникового зв'язку не мають інформації про MAC-адреси мобільних терміналів, тому не здатні надати таку інформацію на запит слідчого, навіть якщо такий запит оформлено з дотриманням усіх процесуальних вимог.

Оператори стільникового зв'язку отримують інформацію про мобільні пристрої, що використовують їхню мережу, зокрема IMEI-номери цих пристроїв (IMEI, від англ. *International Mobile Equipment Identity* — міжнародний ідентифікатор мобільного обладнання), а також ідентифікатор абонента (IMSI, від англ. *International Mobile Subscriber Identity* — міжнародний ідентифікатор користувача мобільного зв'язку), який міститься у SIM/USIM/R-UIM-картці. Здебільшого MAC-адресу використовують для ідентифікації мобільного пристрою у WiFi-мережі, а не в мережі мобільного зв'язку. До того ж «IMEI та IMSI є унікальними номерами. IMEI надається мобільному терміналу його виробником, IMSI — виробником SIM/USIM/R-UIM-картки, зазвичай, оператором стільникового зв'язку (заводом на його замовлення). Отже, виробник мобільного термінала має інформацію і про IMEI (який відстежується операторами стільникового зв'язку), і про MAC-адресу термінала. Цим можна скористатись під час пошуку мобільного термінала»²¹. Процесуальний порядок пошуку мобільного термінала

18 Нізовцев Ю. Ю. Зазнач. твір.

19 Поливода В. В. Зазнач. твір. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/2f7d687f-7477-4670-80f6-b73c221681dd/content> (дата звернення: 17.10.2023).

20 Кобець М. В., Кобець Р. М. Зазнач. твір. DOI: 10.37025/1992-4437/2022-38-2-36 (дата звернення: 17.10.2023).

21 Нізовцев Ю. Ю. Зазнач. твір.

обумовлено в КПК України, до того ж такий пошук має свої спеціальні технічні особливості.

У зв'язку із цим пропонуємо «встановити через довідникові джерела у мережі «Інтернет» виробника терміналу, що має виявлену MAC-адресу. Зазначимо, що якщо за IMEI у довідникових інтернет-джерелах можна зазвичай встановити точну модель терміналу, то за MAC-адресою — лише виробника. Маючи інформацію щодо виробника мобільного терміналу у певних випадках попередньо можна припустити, що то був за пристрій — смартфон, планшетний комп'ютер, ноутбук, окремий мережевий інтерфейс (плата) тощо»²². Отже, передусім слід встановити виробника терміналу за його MAC-адресою, але це може дати лише загальну інформацію про виробника. Для отримання такої інформації потрібно звернутися до виробника, особливо якщо ця компанія виготовляє різні типи пристроїв (тобто, окрім WiFi, мобільний термінал може мати вбудований 3G/4G модем, за допомогою якого мобільний термінал може підключатися до стільникової мережі). Визначивши виробника за даними MAC-адреси, можна звернутися до виробника мобільного терміналу по інформацію про IMEI такого терміналу. Потім можна отримати дані про абонента, дані трафіку, тривалість підключення, дзвінки та ін. Однією з форм отримання таких даних є запит від слідчого, у порядку ст. 93 КПК України²³, згідно з ухвалою слідчого судді, до операторів стільникового радіозв'язку з метою перевірки IMEI та встановлення даних користувача в системі баз даних постачальника електронних комунікаційних послуг. Після отримання запитуваних

даних від оператора стільникового зв'язку слідчий, прокурор можуть ухвалити рішення про проведення такої негласної слідчої (розшукової) дії, як встановлення місця знаходження радіообладнання (радіоелектронного засобу) згідно зі ст. 268 КПК України²⁴. Говорити про ефективність таких процесуальних дій за отриманими даними від оператора стільникового зв'язку передчасно. Ефективність процесуальних дій, що ґрунтуються на отриманій від оператора мобільного зв'язку інформації, згодом позначиться на результатах слідчої практики. Водночас потрібно врахувати всі особливості збирання доказів спеціалістами, важливість такої інформації для встановлення підозрюваних осіб, усі процесуальні аспекти ухвалення процесуальних рішень та оперативність їх проведення, а також складність кримінального провадження загалом. Початкове збирання доказів має дуже важливе значення, що безпосередньо впливатиме як на початок досудового розслідування зокрема, так і на кримінальне провадження загалом. Ефективність предметного кримінального провадження та роль спеціаліста у збиранні доказів, які можна отримати з WiFi-маршрутизаторів, набувають особливого значення з огляду на деякі обставини. Сторони кримінального провадження (під час досудового розслідування) і суд (під час судового розгляду) можуть залучити спеціаліста для надання технічної допомоги (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбирання зразків для проведення експертизи тощо), а також для надання висновків у випадках, передбачених п. 7 ч. 4 ст. 71 КПК України

22 Нізовцев Ю. Ю. Зазнач. твір.

23 Кримінальний процесуальний кодекс України ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 17.10.2023).

24 Там само.

(відповідно до ч. 2 цієї статті)²⁵. Спеціаліст також зобов'язаний прибути за викликом до слідчого, дізнавача, прокурора, суду й мати при собі необхідні технічне обладнання, пристрої та прилади (п. 1 ч. 5 ст. 71 КПК України)²⁶. Отже, спеціальні знання спеціаліста й наявність технічного обладнання, пристроїв і приладів можуть допомогти слідчому, прокуророві та дізнавачеві під час досудового розслідування кримінальних проступків отримати первинні докази обвинувачення з WiFi-маршрутизатора з метою ідентифікації підозрюваної особи або групи осіб і встановлення місця їх знаходження.

Оскільки обізнаність спеціаліста та його досвід (у разі участі в огляді, обшуку й наданні технічної допомоги під час розслідування кіберзлочинів) можуть мати вирішальне значення для сторони обвинувачення, доцільно розглянути можливість унесення змін до ст. 71 і 237 КПК України²⁷ щодо розширення повноважень спеціаліста у кримінальному провадженні з огляду комп'ютерних даних і щодо уточнення тлумачення терміна «комп'ютерні дані» (у контексті врегулювання процедури огляду мережевого обладнання спеціалістом із метою ідентифікації мобільних пристроїв підозрюваних осіб на підставі даних про MAC-адреси, IMEI й IMSI). Мета таких змін полягає у створенні більш чітких і докладних процесуальних вимог для проведення огляду за подібними роз-

слідуваннями. Утім, спершу необхідно проаналізувати термін «комп'ютерні дані».

Ще 2007 року Є. Ращенко зазначав таке: *«Серед багатьох науковців поширена думка про те, що здійснити вплив на комп'ютерну інформацію можливо лише за допомогою іншої комп'ютерної інформації. Виходячи з цього тезису вони зазначають, що обов'язковою ознакою «кіберзлочинів» є таке знаряддя їх вчинення, як комп'ютерна інформація. <...> Слід також розуміти, що комп'ютерні дані можуть або безпосередньо виступати слідами вчинення злочину, або містити такі сліди»*²⁸ і посилався на В. Голубева: *«Розглядаючи комп'ютерні дані як джерело криміналістичної інформації, не можна оминати і питання її безпосереднього вилучення. Таке вилучення може проводитись в ході обшуку, огляду місця події, виїмки або навіть відтворення обстановки і обставин події»*²⁹.

О. Кравчук у звернув увагу на проблемні питання із визначення комп'ютерних даних і зауважив, що *«хоча визначення комп'ютерних даних наразі все ж немає, тому може виникати питання, чи має оглядатися вміст вилученого телефону як огляд комп'ютерних даних чи як огляд речей»*³⁰. Щодо змін до КПК України автор зазначає таке: *«Доповненням до ст. 237 КПК передбачено, що слідчий, прокурор можуть проводити огляд не лише щодо місцевості, приміщення, речей*

25 Кримінальний процесуальний кодекс України ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 17.10.2023).

26 Там само.

27 Там само.

28 Ращенко Є. Комп'ютерні дані як носій криміналістичної інформації про злочин у сфері комп'ютерних технологій. *Правова інформатика*. 2007. № 1. С. 76–80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pinform_2007_1_12 (дата звернення: 17.10.2023)

29 Голубев В. О. Комп'ютерні злочини в банківській діяльності. Запоріжжя, 1997. С. 125.

30 Кравчук О. «Обшук» мобільних телефонів і комп'ютерів та інші зміни до КПК / Вищий антикорупційний суд України : офіц. сайт. Новини та події. 24.03.2022. URL: <https://first.vaks.gov.ua/publications/37254/> (дата звернення 17.10.2023).

та документів, але і огляд комп'ютерних даних»³¹.

Аналіз наукової літератури й законодавчої бази свідчить, що до сьогодні відсутнє визначення терміна «комп'ютерні дані», а огляд комп'ютерних даних проводять слідчий, прокурор «шляхом відображення у протоколі огляду інформації, яку вони містять, у формі, придатній для сприйняття їх змісту (за допомогою електронних засобів, фотозйомки, відеозапису, зйомки та/або відеозапису екрана тощо або у паперовій формі)» (абз. 2 ч. 2 ст. 237 КПК України)³². Слід також погодитися з О. Кравчуком щодо особливостей огляду телефону на предмет комп'ютерних даних, який слід відокремлювати від простого огляду речей.

Пропонуємо розширити інтерпретацію терміна «комп'ютерні дані». Оскільки інформація, яка знаходиться в WiFi-маршрутизаторах, може містити MAC-адреси мобільних пристроїв підозрюваних у скоєнні кіберзлочину осіб (тобто різних мобільних пристроїв — смартфонів, планшетів, ноутбуків тощо), то цю інформацію також можна вважати комп'ютерними даними. У такому разі огляд або обшук умісту телефону або WiFi-маршрутизатора на предмет виявлення фактичних даних, які можуть становити інтерес під час розслідування кіберзлочинів, можна класифікувати як огляд або обшук комп'ютерних даних за умови, що в процесуальному значенні сторона обвинувачення усе одно може використати їх як докази.

Повертаючись до питання про процесуальне значення огляду, варто зауважити, що згідно з ч. 1 і абз. 1 ч. 2 ст. 237

КПК України слідчий і прокурор проводять огляд комп'ютерних даних, а саме:

«1. З метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять огляд місцевості, приміщення, речей, документів та комп'ютерних даних.

2. Огляд житла чи іншого володіння особи здійснюється згідно з правилами цього Кодексу, передбаченими для обшуку житла чи іншого володіння особи»³³.

В абз. 2 ч. 6 ст. 236 КПК України передбачено додаткові особливості щодо пошуку, виявлення та фіксування комп'ютерних даних під час обшуку: «Якщо під час обшуку слідчий, прокурор виявив доступ чи можливість доступу до комп'ютерних систем або їх частин, мобільних терміналів систем зв'язку, для виявлення яких не надано дозвіл на проведення обшуку, але щодо яких є достатні підстави вважати, що інформація, що на них міститься, має значення для встановлення обставин у кримінальному провадженні, прокурор, слідчий має право здійснити пошук, виявлення та фіксацію комп'ютерних даних, що на них міститься, на місці проведення обшуку»³⁴.

Проте варто наголосити на важливості огляду як процесуальної процедури, яка відіграє провідну роль у збиранні початкових цифрових слідів скоєння кіберзлочину. У такому разі можна розглядати твердження, що огляд може бути одночасно криміналістичною та процесуальною дією, набувати нового, самостійного значення, особливо якщо розглядати спеціаліста, здатного допомогти отримати такі комп'ютерні

31 Кравчук О. Зазнач. твір. URL: <https://first.vaks.gov.ua/publications/37254/> (дата звернення 17.10.2023).

32 Кримінальний процесуальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 17.10.2023).

33 Там само.

34 Там само.

дані під час процедури огляду, у встановлений КПК України спосіб. Згідно з ч. 7 ст. 237 КПК України «при огляді слідчий, прокурор або за їх дорученням залучений спеціаліст має право проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення оглянутого місця чи окремих речей, виготовляти відбитки та зліпки, оглядати і вилучати речі і документи, які мають значення для кримінального провадження. Предмети, які вилучені законом з обігу, підлягають вилученню незалежно від їх відношення до кримінального провадження. Вилучені речі та документи, що не відносяться до предметів, які вилучені законом з обігу, вважаються тимчасово вилученим майном»³⁵. Водночас ця норма не містить дій спеціаліста щодо огляду комп'ютерних даних за дорученням слідчого, прокурора. Участь спеціаліста за наслідками скоєння кіберзлочину та під час огляду комп'ютерних даних є важливою, а в деяких випадках просто необхідною, оскільки спеціаліст «володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати консультації, пояснення, довідки та висновки під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок» (ч. 1 ст. 71 КПК України)³⁶.

Висновки

Пропонуємо ч. 2 ст. 71 Кримінального процесуального кодексу України викласти в такій редакції: «Спеціаліста можуть залучити для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбирання зразків для проведення експертизи, **проведення огляду комп'ютерних**

даних тощо) сторони кримінального провадження під час досудового розслідування і суд під час судового розгляду, а також для надання висновків у випадках, передбачених пунктом 7 частини четвертої цієї статті».

Зважаючи на викладене вище, до ч. 7 ст. 237 КПК України також необхідно внести зміни, якими передбачити участь спеціаліста в огляді комп'ютерних даних за дорученням слідчого, прокурора й дізнавача під час досудового розслідування кримінальних проступків. Спеціаліст не тільки має спеціальні знання та розуміння, як саме правильно отримати комп'ютерні дані з WiFi-маршрутизатора, що міститимуть, зокрема, інформацію про MAC-адреси: у нього є необхідне технічне обладнання, пристрої та прилади, які можуть сприяти отриманню цифрових слідів скоєння кіберзлочину без втрати або пошкодження таких даних. Отже, пропонуємо викласти ч. 7 ст. 237 Кримінального процесуального кодексу України в такій редакції: «Під час огляду слідчий, прокурор або за їхнім дорученням **залучений спеціаліст** має право проводити вимірювання, фотографування, звуко- або відеозапис, **пошук, виявлення та фіксування комп'ютерних даних**, складати плани та схеми, виготовляти графічні зображення оглянутого місця або окремих речей, виготовляти відбитки та зліпки, оглядати та вилучати речі й документи, які мають значення для кримінального провадження. Предмети, які вилучені законом з обігу, підлягають вилученню незалежно від їх відношення до кримінального провадження. Вилучені речі та документи, що не належать до предметів, які вилучені законом з обігу, вважаються тимчасово вилученим майном».

35 Кримінальний процесуальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 17.10.2023).

36 Там само.

Підсумовуючи аналіз терміна «комп'ютерні дані», доходимо такого висновку: **«Комп'ютерні дані** — це інформація, що міститься у WiFi-маршрутизаторах, а також фактичні дані про MAC-адреси, IMEI й IMSI мобільних пристроїв, яку сторона обвинувачення може використати для розшуку підозрюваної особи або групи осіб з метою притягнення їх до кримінальної відповідальності». Положення й висновки цього авторського дослідження вважаємо доречними застосувати в оперативно-розшуковій, слідчій і судово-експертній діяльності.

**Identification of Person Suspected
of Committing a Cybercrime
Using Wi-Fi Technologies
Yuriy Nizovtsev, Oleg Parfyo,
Oleh Plakhotnik**

This article purpose is to investigate the issue of using Wi-Fi routers and information they contain during the investigation of cybercrimes committed using Wi-Fi technology as a method effective for identifying suspect person or group of persons and subsequently determining their location. For achieving this goal, general scientific and special scientific research methods were applied. Various methodical recommendations on the use of Wi-Fi routers for mobile device installation by means of forensic research have been developed. It is emphasized that in case of committing cybercrime using a Wi-Fi router, a professional and forensic expert can use technical information from the Wi-Fi router to identify the suspect's mobile device by MAC address. Problematic issues of identifying signs of hiding digital traces during cybercrime commission are considered. The procedure for obtaining access to Wi-Fi routers for the purpose of identifying suspect during inspection, search, seizure and investigation of cybercrimes is outlined. Data from Wi-Fi routers has been proven to not only help identify criminal suspects in cybercrime investigations: this method can be universal

for identifying criminal suspects with incomplete data. The “electronic data” term was analyzed, special role of a specialist in the review of electronic data was noted, and it was proposed to change the current Criminal Procedural Code of Ukraine in terms of specialist participation in electronic data review on behalf of investigator, prosecutor, and investigator during a pre-trial investigation of criminal cases. misdemeanors The provisions and conclusions of the author's research will be useful in investigative, investigative and forensic activities.

Keywords: cybercrimes; routers; Wi-Fi technologies; electronic communications; electronic evidence; digital traces; investigations; forensic science; guidelines.

Фінансування

Це дослідження не отримало жодного спеціального гранту від фінансових установ у державному, комерційному або некомерційному секторах.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі у розробленні дослідження, добиранні й аналізованні даних, рішеннях про публікацію або підготовку рукопису.

Учасники

Автори зробили свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики, написання та редагування, і беруть на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація щодо конфлікту інтересів

Автори заявляють, що у них відсутній конфлікт інтересів.

References

- Alieksieieva-Protsiuk, D. O., Bryskovska, O. M. (2018). Elektronni dokazy v kryminalnomu sudochynstvi: poniattia, oznaky ta problemni aspekty zastosuvannya [Electronic evidence in criminal justice: concepts, characteristics and problematic aspects of application]. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava*. Vyp. 2. URL: <http://nvppp.in.ua/vip/2018/2/50.pdf> [in Ukrainian].

- Cherniakhovskiy, B. V., Yusupov, V. V. (2021). Provedennia obshuku pid chas rozsliduvannia nesanktsionovanoho dostupu do ob'ektiv krytychnoi informatsiinoi infrastruktury [Conducting search during investigation of unauthorized access to objects of critical information infrastructure] : metod. rek. Kyiv [in Ukrainian].
- Holubiev, V. O. (1997). Kompiuterni zlochyny v bankivskii diialnosti [Computer crimes in banking]. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Huang, J., Chen, Yi., Ling, Zh., Choo, K., Fu, X. (2012). *A Framework of Network Forensics and its Application of Locating Suspects in Wireless Crime Scene Investigation* / UMSS Lowell. #1 Public in mass. Massachusetts Lowell, USA. URL: https://www.uml.edu/docs/HaLo_2012_Fu_tcm18-152079.pdf.
- Hutsaliuk, M. V., Havlovskiy, V. D., Khakhanovskiy, V. H. ta in. (2020). Vykorystannia elektronnykh (tsyfrovyykh) dokaziv u kryminalnykh provadzhenniakh [Use of digital evidence in criminal proceedings] : metod. rek. / za zah. red. O. V. Korneika. Vyd. 2-he, dop. Kyiv. URL: <https://elar.naiau.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/8e9e5637-7b62-475c-8c41-9850e317bfc4/content> [in Ukrainian].
- Khyzhniak, Ye. S. (2017). Osoblyvosti ohliadu elektronnykh dokumentiv pid chas rozsliduvannia kryminalnykh pravoporushen [Peculiarities of reviewing electronic documents during investigation of criminal offenses]. *Derzhava ta rehiony. Seriya: Pravo*. № 4 (58). URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/4_2017/15.pdf [in Ukrainian].
- Kikinchuk, V. V., Matiushkova, T. P., Pidubna, A. V., Manzhai, O. V., Nosov, V. V. (2022). *Poshuk ta fiksatsiia faktychnykh danykh pro protypravni diiannia, yaki vchyneni z vykorystanniam informatsiino-telekomunikatsiinykh system abo tekhnolohii pry rozsliduvanni faktiv zbutu narkotychnykh zasobiv* [Search and recording of factual data on illegal acts committed using information and telecommunication systems or technologies while investigating facts of sale of narcotic drugs] : nauk.-metod. rek. dlia pidrozd. Natspolitsii Ukr. Kharkiv. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/59910657-34ae-431c-966d-eeaffcb057c8/content> [in Ukrainian].
- Kobets, M. V. (2023). Dii slidchoho pid chas vyvavlennia na misti podii mobilnykh terminaliv (stilnykovykh radiotelefoniv) [Investigator's actions during detection of mobile terminals (cellular radiotelephones) at the scene]. *Kryminalistychnyi visnyk*. № 1 (39). DOI: 10.37025/1992-4437/2023-39-1-52 [in Ukrainian].
- Kobets, M. V., Kobets, R. M. (2022). Vykorystannia mozhlyvosti Wi-Fi routeriv pid chas vyvavlennia ta rozsliduvannia kryminalnykh pravoporushen [Using capabilities of Wi-Fi routers in detection and investigation of criminal offenses]. *Kryminalistychnyi visnyk*. № 2 (38). DOI: 10.37025/1992-4437/2022-38-2-36 [in Ukrainian].
- Kovalenko, A. V. (2017). Osoblyvosti taktyky ohliadu elektronnykh dokumentiv pid chas dosudovoho rozsliduvannia posiahan na zhyttia ta zdorovia zhurnalista [Features of the tactics of reviewing electronic documents during the pre-trial investigation of attacks on the life and health of a journalist]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*. № 1 (88). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2017_1_19 [in Ukrainian].
- Kovalenko, A. V. (2023). Orhanizatsiia i taktyka provedennia ohliadu kompiuternykh danykh [Management and tactics of electronic data review]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Yurydychni nauky*. Vyp. 4. DOI: 10.32999/ksu2307-8049/2023-4-9 [in Ukrainian].
- Kravchuk, O. (2022). «Obshuk» mobilnykh telefoniv i kompiuteriv ta inshi zminy do KPK [Search and seizure of mobile phones and computers and other changes to Criminal Procedural Code of Ukraine] / Vyshchy antykoruptsiinyi sud Ukrainy : ofits. sait. Novyny ta podii. 24.03.2022. URL: <https://first.vaks.gov.ua/publications/37254/> [in Ukrainian].
- Muradov, V. V. (2013). Elektronni dokazy: kryminalistychnyi aspekt vykorystannia [Digital Evidence: Forensic Aspect of Use].

- Porivnialno-analitychne pravo*. № 3–2. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/09/3-2_2013.pdf [in Ukrainian].
- Nizovtsev, Yu. Yu. (2022). *Vykorystannia mozhlivostei Wi-Fi marshrutyzatoriv dlia vstanovlennia mobilnoho terminalu ta yoho merezhevoi aktivnosti* [Using the capabilities of Wi-Fi routers to install a mobile terminal and its network activity] : metod. rek. Kyiv [in Ukrainian].
- Omelian, O. S. (2020). *Poniattia ta oznaky tsyfrovikh slidiv, shcho utvoruiutsia pid chas vchynennia kiberzlochyniv* [Concepts and features of digital traces formed during the commission of cybercrimes]. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza*. Vyp. 65. DOI: 10.33994/kndise.2020.65.45 [in Ukrainian].
- Polyvoda, V. V. (2021). *Mozhlivosti Wi-Fi marshrutyzatora u vstanovlenni osoby, prychetnoi do vchynennia zlochynu* [Possibilities of a Wi-Fi router in establishing the person involved in the commission of a crime]. *Vykorystannia dosiahnen suchasnoi nauky y tekhniky v rozkrytti zlochyniv* : mat-ly mizhvidom. nauk-prakt. kruhl. stolu (Kyiv, 25.02.2021) / Elektronnyi repozytarii NAVS. URL: <https://elar.naiau.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/2f7d687f-7477-4670-80f6-b73c221681dd/content> [in Ukrainian].
- Rashchenko, Ye. (2007). *Kompiuterni dani yak nosii kryminalistychnoi informatsii pro zlochyn u sferi kompiuternykh tekhnolohii* [Computer data as a carrier of forensic information about a crime in the field of computer technology]. *Pravova informatyka*. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pinform_2007_1_12 [in Ukrainian].
- Samoilenko, O. A. (2020). *Osnovy metodyky rozsliduvannia zlochyniv, vchynenykh u kiberprostorii* [Fundamentals of Methods for Investigating Crimes Committed in Cyberspace] : monohrafiia / za zah. red. A. F. Volobueva. Odesa. DOI: 10.32837/11300.13264 [in Ukrainian].
- Sirenko, O. V. (2019). *Elektronni dokazy u kryminalnomu provadzhenni* [Digital evidence in criminal proceedings]. *Mizhnarodnyi yurydychnyi visnyk: aktualni problemy suchasnosti (teorii ta praktyka)*. Vyp. 14. DOI: 10.33244/2521-1196.14.2019.208-214 [in Ukrainian].

Нізовцев, Ю., Парфило, О., Плахотнік, О. (2023). Установлення особи, підозрюваної у скоєнні кіберзлочину з використанням Wi-Fi-технологій. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 4 (33). С. 23–38. DOI: 10.32353/khrife.4.2023.03.

Становлення та розвиток судової економічної експертизи в Україні

Олексій Горлачук *

* Канд. екон. наук, Тернопільський НДЕКЦ МВС України, м. Тернопіль, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8982-2438>, e-mail: horlachuk@ukr.net

DOI: 10.32353/khrife.4.2023.04 УДК 343.98(477)

Надійшло 29.11.2023 / Рецензовано 29.11.2023 / Прийнято до друку 18.12.2023 /

Доступно онлайн 29.12.2023

Судова економічна експертиза як важливий державний інститут опосередковано відображає стан економічних відносин, оскільки досліджує їх у процесуальному полі, використовуючи методологічну базу економічних наук. Метою статті є дослідження основних етапів розвитку економічної експертизи залежно від еволюції економічних відносин. Розглянуто етапи розвитку судової економічної експертизи з використанням критерію трансформації економічних відносин. Застосовуючи методи аналізу, синтезу й узагальнення, визначено умови розвитку судової економічної експертизи на кожному з етапів із виокремленням характерних особливостей і закономірностей. Належну увагу приділено питанням відносин економічної власності як рушійної сили економічних відносин. Оскільки економічні відносини безпосередньо пов'язані з питанням прав власності, то результати порушень цих прав в економічній площині є предметом дослідження судової економічної експертизи, яку призначають судово-слідчі органи. Розглянуто провідні системно-утворювальні блоки судової економічної експертизи, які формують її сутність і перебувають у постійному динамічному розвитку та взаємозв'язку. Проаналізовано етапи розвитку судово-бухгалтерської експертизи, як критерій періодизації розглянуто трансформування економічних відносин у світовому й національному масштабі. Розкрито роль держави в розвитку економічних наук і судово-бухгалтерської експертизи.

Ключові слова: судова економічна експертиза; судово-бухгалтерська експертиза; економічні відносини; економічні науки; суспільне виробництво.

Постановка наукової проблеми

На перший погляд, проблематиці нашого дослідження у вітчизняній науковій літературі присвячено вже достатньо уваги, тому воно не матиме вагомої наукової цінності, адже стосується огляду уже відомих провідних моментів розвитку судової економічної експертизи. Однак, якщо розглянути цю наукову проблематику крізь призму трансформації багатоформатних економічних (техніко-економічних, організаційно-економічних, соціально-економічних) відносин суспільного виробництва за історичними епохами, виявляючи характерні особливості й закономірності, то ці питання набувають нового, актуального змісту.

Аналізування розвитку суспільного виробництва як сукупності суспільно-економічних відносин, перебіг яких можна описати економічними законами (загальними, специфічними або такими, що діють у кількох суспільно-економічних формаціях або на одній зі стадій суспільного способу виробництва), дає змогу зрозуміти глибокі причиново-наслідкові зв'язки процесу історичної трансформації економічного середовища і на цій підставі дослідити відповідні хронологічні зміни у функціюванні судово-правової системи, важливим елементом якої є судова економічна експертиза.

Економічна діяльність суспільства є визначальною щодо інших її видів. Зважаючи на цей незаперечний факт

життєдіяльності соціуму, можна простежити виникнення та розвиток судово-бухгалтерської експертизи (її методологічною базою є спеціалізовані економічні науки), яка (у результаті епохальних соціально-економічних перетворень XX—XXI ст. і зміни командно-адміністративної системи господарювання на ринкову) трансформувалася в судову економічну експертизу.

У нашому дослідженні (поряд із розглядом еволюції економічних відносин) важливе значення має питання відносин економічної власності (адже тип власності має провідне значення для формування типу економічної системи), оскільки вони є фундаментальними передумовами становлення та розвитку економічних відносин. Судово-правова система (зокрема, судова економічна експертиза, елементом якої вона є) проектує на себе всю сукупність трансформацій економічних відносин, зумовлених дією відносин власності, що дає підстави розглянути це питання крізь призму причиново-наслідкового зв'язку, що надає йому більш рельєфного та глибокого змісту й обумовлює актуальність теми нашого дослідження.

Аналіз основних досліджень і публікацій

Дослідженню цього питання присвятили свої праці відомі українські науковці: М. Білуха ¹, Л. Дікань зі співавторами ², Н. Клименко і В. Федчишина ³,

- 1 Білуха М. Т. Судово-бухгалтерська експертиза : підручник. Київ, 2004. С. 27—33.
- 2 Дікань Л. В., Понікаров В. Д., Кожушко О. В. Судово-економічна експертиза: навч. посіб. Харків, 2014. 432 с. URL: <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/7964> (дата звернення: 20.11.2023).
- 3 Клименко Н. І., Федчишина В. В. Судово-економічна експертиза: сучасний стан і актуальні питання. *Криміналістичний вісник*. 2016. № 1 (25). С. 56—61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/krvis_2016_1_11 (дата звернення: 20.11.2023).

О. Коваленко ⁴, А. Орехова ⁵, І. Панченко ⁶, І. Перевозова ⁷, В. Понікаров і О. Кожушко ⁸, А. Чередніченко ⁹. Віддаючи належне їхньому творчому внеску в дослідження концепцій розвитку судової економічної експертизи, вважаємо, що це питання потребує подальшого дослідження у зв'язку із глобальним трансформуванням економічних відносин як на національному, так і на міжнародно-му рівнях.

Мета статті

Розглянути становлення та розвиток судової економічної експертизи залежно від розвитку економічних відносин суспільного виробництва й визначити на цій підставі ймовірні перспективні сценарії.

Методи дослідження

Для визначення умов розвитку судової економічної експертизи на кожному з етапів із виокремленням характерних особливостей і закономірностей застосовано методи аналізу, синтезу й узагальнення.

Викладення основного матеріалу дослідження

Суспільне виробництво є об'єктивною реальністю та необхідною умовою життєдіяльності людини. Історія людства свідчить, що пріоритети економічного буття людини є підґрунтям для розвитку всіх сфер її діяльності.

Економічні та соціальні аспекти діяльності суспільства, окремої особистості

- 4 Коваленко О. В. Розвиток судово-економічної експертизи в Україні. *Криміналістика і судебна експертиза*. 2013. Вип. 58 (2). С. 482—488. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2013_58%282%29__91 (дата звернення: 20.11.2023).
- 5 Орехова А. І. Історичні аспекти розвитку судової бухгалтерії як форми контролю/ *Стан та перспективи розвитку економіки України в умовах глобалізації: теорія та практика* : колективна монографія ; за ред. О. О. Непочатенко. Умань, 2014. 10 с. URL: <https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/2151/1/%D0%9E%D1%80%D1%94%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%90.%D0%86.%20%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83%20%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97%20%D0%B1%D1%83%D1%85%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%97%20%D1%8F%D0%BA%20%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BB%D1%8E.docx.pdf> (дата звернення: 20.11.2023).
- 6 Панченко І. А. Організація судово-бухгалтерської експертизи: теоретико-практичні аспекти : автореф. дис. ... канд. екон. наук. Київ, 2007. 21 с. URL: <http://194.44.12.92:8080/jspui/handle/123456789/1620> (дата звернення: 20.11.2023).
- 7 Перевозова І. В. Історико-ретроспективний аналіз становлення економічної експертизи в Україні. *Культура народів Причорномор'я*. 2013. № 256. С. 38—43. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/92336> (дата звернення: 20.11.2023).
- 8 Понікаров В. Д., Кожушко О. В. Теоретические основы становления и развития судебно-экономической экспертизы в Украине. *Бізнес-Інформ*. 2011. № 2 (2). С. 158—160. URL: https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2011-2_2-pages-158_160.pdf (дата звернення: 20.11.2023).
- 9 Чередніченко А. П. Історичні аспекти становлення та розвитку судово-економічної експертизи в Україні. *Криміналістика і судебна експертиза*. 2013. Вип. 58 (1). С. 353—364. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2013_58%281%29__46 (дата звернення: 20.11.2023).

є пріоритетними в системі сучасних цінностей¹⁰.

Історія виникнення, становлення й розвитку судової бухгалтерської експертизи сьогодні обмежена історією теорії та практики бухгалтерського обліку, залишаючи поза увагою еволюцію використання бухгалтерських знань у юридичній діяльності¹¹.

За відправну точку нашого дослідження ми взяли твердження, що економіка й економічні відносини є основою для формування та розвитку решти видів діяльності, тому дослідження цього багатоформатного зв'язку в контексті судово-експертної діяльності у сфері економіки є ґносеологічно обґрунтованим. До 2001 р. судова економічна експертиза мала назву судово-бухгалтерської, тому ці поняття надалі ми використовуватимемо у хронологічних межах їх застосування.

Насамперед зауважимо, що судово-бухгалтерська експертиза виникла з практичної потреби у наданні допомоги правоохоронним органам під час розслідування економічних злочинів, здійснивши перехід від форми контролю до форми застосування знань із бухгалтерського обліку в судовому про-

цесі. Таке перетворення відбулося під впливом низки чинників (зокрема, появи бухгалтерського обліку; виконання обліком функції контролю за збереженням майна власника; використання облікових даних для ухвалення судових рішень; ускладнення господарської діяльності, що призвело до виникнення правопорушень; низький рівень знань (або їх відсутність) з економіки (наприклад, бухгалтерського обліку) у працівників правоохоронних органів)¹².

Тому для змістовного висвітлення проблеми нашого дослідження ми розглянемо провідні системно-утворювальні блоки судової економічної експертизи, які формують її сутність і перебувають у постійному розвитку та динамічному взаємозв'язку:

- ретроспектива трансформації економічних відносин, що дає змогу повною мірою відобразити розвиток судово-експертної діяльності в економічній сфері, який цілком залежав від цих процесів;
- виникнення, розвиток і диференціювання гуманітарних знань (різнопланових економічних наук), які супроводжували ці

10 Філіпенко А. С. Основи наукових досліджень. Конспект лекцій : навч. посіб. Київ, 2005. С. 38. URL: <https://kpdі.edu.ua/biblioteka/%D0%9E/%D0%9E%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%85%20%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%8C%20%D0%A4%D1%96%D0%BB%D1%96%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%90.%D0%A1..pdf> (дата звернення: 20.11.2023).

11 Орехова А. І. Зазнач. твір. URL: <https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/2151/1/%D0%9E%D1%80%D1%94%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%90.%D0%86.%20%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83%20%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97%20%D0%B1%D1%83%D1%85%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%97%20%D1%8F%D0%BA%20%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BB%D1%8E.docx.pdf> (дата звернення: 20.11.2023).

12 Панченко І. А. Зазнач. твір. С. 6. URL: <http://194.44.12.92:8080/jspui/handle/123456789/1620> (дата звернення: 20.11.2023).

процеси, оскільки виникнення судово-бухгалтерської експертизи стало можливим тільки завдяки формуванню економічних наук на підставі вивчення економічних відносин (передусім, бухгалтерського обліку, який справедливо вважають їхньою материнською наукою);

- судово-правова система як процесуальне поле в застосуванні функційного призначення судових економічних експертиз, видовий склад яких має тенденцію до збільшення у зв'язку з ускладненням господарських відносин.

Водночас слід пам'ятати, що історія виникнення господарського обліку випереджає історію судової системи, однак лише поява судової системи зумовила потребу в аналізуванні даних господарського обліку, тобто в судовій бухгалтерії. Це підтверджує тезу про те, що економічні відносини превалюють

над усіма іншими відносинами в діяльності соціуму.

Зазначені системно-утворювальні блоки мають відповідне змістовне наповнення: перший і другий — економічне, третій — процесуально-правове.

Економічний зміст судово-бухгалтерської експертизи полягає в реалізації системи знань у галузі бухгалтерського обліку, фінансів, аудиту, ревізії, економічного аналізу тощо. Названі особливості, пов'язані із застосуванням спеціальних знань, виокремлюють судово-бухгалтерську експертизу в самостійний вид судових експертиз. Процесуально-правовий зміст експертизи полягає у визначенні її як процесу, керованого системою правил, закріплених законодавчо. Із процесуально-правових позицій судово-бухгалтерська експертиза нічим не відрізняється від решти судових експертиз¹³.

Системно-утворювальні блоки та їхню взаємодію схематично зображено на рис. далі.

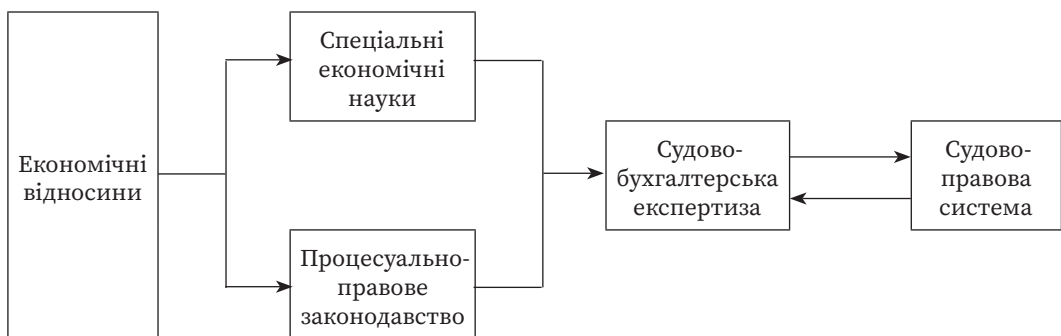

Рис. Системно-утворювальні блоки судової економічної експертизи у їхній взаємодії

13 Волкова І. А. Судово-бухгалтерська експертиза : навч. посіб. Київ, 2009. С. 10. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/CUL/39-Sud_buh_Eksper-Volkova.pdf (дата звернення: 20.11.2023).

У науковій літературі (наприклад, у І. Панченко) можна зустріти систематизовану періодизацію становлення та розвитку судово-бухгалтерської експертизи, у якій дослідники розглядають такі основні історичні етапи ¹⁴:

- I — поява бухгалтерського обліку й водночас судово-бухгалтерської експертизи у формі контролю як його функції, що виникла із практичної потреби застосування знань із бухгалтерського обліку під час вирішення господарських спорів;
- II (XVII ст.) — створення спеціальних інститутів експертів-бухгалтерів, фахівці яких проводили експертизи на вимогу судових органів;
- III (початок XX ст.) — розмежування сфер ревізії, аудиту й судово-бухгалтерської експертизи;
- IV (від кінця 1960-х рр.) — судово-бухгалтерська експертиза стає самостійною галуззю знань і з появою ґрунтовних наукових досліджень здобуває теоретичне підґрунтя.

А. Шелехов у розвитку судової бухгалтерії вбачає три основні етапи ¹⁵:

- I — становлення практики бухгалтерського обліку, який охоплює період від XXX ст. до н. е. до другої половини XVI ст. н. е. і містить два підетапи (зародження та розвиток усного й письмового підрахунків). У цей час виникли та накопичувалися первинні дані про рахівництво (рахунок), створюючи передумови для використання цих даних у з'ясуванні істини;

- II — становлення теорії бухгалтерського обліку та практики судової бухгалтерії (друга половина XVI ст.— XX ст.), коли виникли нові форми бухгалтерського обліку, сформувалися теоретичні знання про нього, відбулося становлення практики їх застосування у юридичній діяльності;
- III — становлення судової бухгалтерії, що охоплює період XX—XXI ст. У цей час виникають і накопичуються теоретичні знання про практику застосування теорії бухгалтерського обліку в юридичній діяльності (зокрема, правоохоронній).

Звісно, зазначені періоди розвитку та трансформування судово-бухгалтерської експертизи є доволі умовними, адже їхня основа — це часові проміжки виникнення й розвитку бухгалтерського обліку.

Ми розглянемо етапи розвитку судово-бухгалтерської експертизи, обравши критерієм періодизації трансформацію економічних відносин як у світовому масштабі (оскільки виникнення ринку й відповідних йому економічних відносин у класичному вигляді, а також бухгалтерського обліку (без якого судово-бухгалтерської експертизи не існувало б) пов'язані з розвинутими країнами, про причиново-наслідковий зв'язок чого йтиметься далі), так і враховуючи вітчизняний досвід.

1-й етап «Виникнення бухгалтерського обліку» (від часів перших держав до початку Середньовіччя)

У цей період у первісній формі виникають соціально-економічні передумови,

14 Панченко І. А. Зазнач. твір. URL: <http://194.44.12.92:8080/jspui/handle/123456789/1620> (дата звернення: 20.11.2023).

15 Шелехов А. О. Судова бухгалтерія : навч. посіб. Одеса, 2010. С. 6. URL: <http://dspace.oduvs.edu.ua/handle/123456789/320> (дата звернення: 20.11.2023).

які пізніше, після появи й розвитку бухгалтерського обліку, склали підґрунтя для формування спеціальних економічних знань.

Насамперед зазначимо, що у IX тис. до н. е. в Месопотамії виникла перша у світовій історії система бухгалтерського обліку¹⁶ (хоча й у найпростішому варіанті). До того часу належать перші письмові документи з ведення обліку, що зумовлено потужним економічним розвитком цієї давньої цивілізації, яка залишила по собі достатньо історичних фактів економічного життя.

У державах Давнього світу виникли категорії осіб (державні службовці та чиновники, які мали знання з примітивного обліку та були письменними), що контролювали використання державних коштів¹⁷, а також мали авторитет у судах під час розв'язання господарських суперечок між різними групами населення. Ці процеси могли виникнути лише в умовах існування держави, утворення якої пов'язано з появою відносин власності (а саме права власності на додатковий продукт). До них належали особи:

- які контролювали та перевіряли використання державної скарбниці (скарбники, царські контролери) на різноманітні

державні або суспільні потреби (будівництво шляхів, будівель, водоканалів, пірамід тощо);

- обізнані в господарських питаннях, яких залучала одна зі сторін під час розв'язання господарських суперечок у судах (ремісники, купці, лихварі та ін.) для підтвердження своєї правоти або спростування доказів протилежної сторони.

Уже тоді виникла потреба у фахівцях, письмених та обізнаних завдяки своїй діяльності з веденням грошових операцій, які мали змогу здійснювати функції контролю або ревізії (купці, скарбники та ін.): такі фахівці в сучасному світі — це експерти-бухгалтери.

Історично поява господарського обліку передувала виникненню судової системи, тому із її виникненням суди почали широко послуговуватися даними цього обліку. Облік фіксував факти господарського життя, тобто дії та події, що спричиняли або могли спричинити юридичні наслідки¹⁸.

Водночас виникненню судової бухгалтерської експертизи передували певні економічні передумови, без настання яких її взагалі не існувало б, тому їх аналізування дає змогу простежити цей важливий причинно-наслідковий

16 Geschichte der Buchhaltung / BVBC. URL: <https://www.bvbc.de/baden-wuerttemberg/chronik/geschichte-der-buchhaltung> (дата звернення: 20.11.2023) ; Die Geschichte der Buchführung / Rechnungswesenforum.de. URL: https://www.rechnungswesenbuch.de/geschichte_der_buchfuehrung.php (дата звернення: 20.11.2023).

17 Історія економічних учень : підручник. У 2 ч. Ч. 1 / за ред. В. Д. Базилевича. Київ, 2006. С. 37, 41, 48.

18 Орехова А. І. Зазнач. твір. URL: <https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/2151/1/%D0%9E%D1%80%D1%94%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%90.%D0%86.%20%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83%20%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97%20%D0%B1%D1%83%D1%85%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%97%20%D1%8F%D0%BA%20%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BB%D1%8E.docx.pdf> (дата звернення: 20.11.2023).

зв'язок. Провідне місце у цьому посідають відносини власності (вони виникли одночасно з виникненням поняття держави як одного з найважливіших інститутів суспільства), які мають виняткове значення для всіх державотворчих і суспільних процесів.

Пріоритет критерію власності визначено, *по-перше*, тим, що власність — це багатопланова соціологічна категорія з низкою аспектів, яка відображає майже весь спектр відносин між індивідами, колективами, державами та іншими суб'єктами. *По-друге*, від типу економічної власності (на засоби виробництва, результати праці, управління власністю тощо) залежить соціально-економічний прогрес у суспільстві, формування найпотужніших стимулів до праці. *По-третє*, усебічний розвиток людини передбачає не лише прогрес людини-працівника, а й прогрес людини-власника.

Конкретизацією критерію власності є наявність і ступінь розвитку товарно-грошових відносин. У зв'язку із цим розрізняють натуральне й товарне виробництво, ринкову, вільну ринкову, соціально-орієнтовану ринкову та регульовану ринкову економіку¹⁹.

І. Перезовова об'єктивними передумовами появи економічної експертизи (поряд із появою держави та фінансово-економічних відносин) називає виникнення й розвиток писемності²⁰. Історія бухгалтерського обліку західноєвропейських країн (наприклад, у тодішній Німеччині) і Київської Русі сягає ведення

обліку в тогочасних осередках освіти й культури — монастирях і церквах²¹.

Тож можна стверджувати, що передумови виникнення судово-бухгалтерської експертизи безпосередньо пов'язані з відносинами власності (звісно, у досконалішій їх формі, що відбулося набагато пізніше), контроль за дотриманням яких, а також захист інтересів їхніх учасників відповідно до тогочасних правил (наприклад, зібрання законів «Руська правда», «Архашастра», «Гуань-цзи») здійснювала держава²².

Варто зауважити, що за часів Київської Русі експертні документи княжому суду розробляли й подавали обізнані з господарським обліком письменні особи (дяки, писарі, перекладачі, толмачі та ін.)²³.

Важливі аспекти етапу: передумови виникнення судово-бухгалтерської експертизи пов'язані з виникненням відносин власності, які є підґрунтям економічних відносин.

2-й етап «Судова бухгалтерська експертиза на стадії виникнення товарного виробництва» (Середньовіччя)

У цей період поступово розвивалися продуктивні сили, створюючи умови для зародження на наступному етапі нового, ринкового (капіталістичного) способу суспільного виробництва та характерних для нього економічних відносин.

Важливим чинником цього етапу, який мав величезний вплив на господарське життя Європи та світу і врахування

19 Мочерний С. В., Ларіна Я. С. Політекономія : підручник / 3-тє вид., перероб. і допов. Київ, 2006. С. 66—67.

20 Перезовова І. В. Зазнач. твір. С. 39. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/92336> (дата звернення: 20.11.2023).

21 Білуха М. Т. Зазнач. твір. С. 29 ; Die Geschichte der Buchführung. URL: https://www.rechnungswesenbuch.de/geschichte_der_buchfuehrung.php (дата звернення: 20.11.2023).

22 Історія економічних учень ...

23 Перезовова І. В. Зазнач. твір. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/92336> (дата звернення: 20.11.2023).

якого пояснює перебіг багатьох економічних процесів того часу, є географічні відкриття (кінець XV ст.— XVII ст.), результатом яких стало не лише відкриття нових земель, що згодом перетворилися на нові ринки збуту товарів, а й колосальне надходження дорогоцінних металів (золота та срібла) до Європи.

На цей період припадає виникнення перших банків, які надавали кредити під відсотки підприємцям і купцям, а також бірж як однієї з форм торгівлі. До речі, перша міжнародна біржа цінних паперів виникла 1460 р. в Антверпені (сучасна Бельгія). У загальному вигляді завдання біржі (і товарної, і фондової) полягає не в забезпеченні економіки капіталом або сировиною, а в організації, упорядкуванні й уніфікації ринків капіталу, сировини тощо²⁴.

Зазначені соціально-економічні перетворення в Європі дали потужний імпульс для розвитку торгівлі та промисловості, що сприяло збільшенню фінансових потоків і торгового обігу між їхніми учасниками. Це потребувало відповідного фінансового контролю за веденням господарських операцій, у чому були зацікавлені торгові люди, банкіри, землевласники, а також держава. Ці економічні трансформації зумовили потребу в особах, які б мали знання у сфері бухгалтерського обліку.

У той самий час у науковому та господарському житті відбулася ще одна важлива подія — остаточно сформувався бухгалтерський облік (у значно досконалішому вигляді), яку хоча й датують XIII ст., однак частіше пов'язують із 1494 р., коли Лука Пачолі оприлюднив фундаментальну працю з бухгалтерського обліку «Сума арифметики, геометрії, пропорцій і пропорційності», що містила окремий розділ «Трактат про обчислення та записи»²⁵ (єдиної думки щодо часу його появи немає).

Звісно, виникненню бухгалтерського обліку сприяло саме господарське життя (для впорядкування щоразу більших обсягів та інтенсивності товарообмінних операцій), тож цілком зрозуміло, чому він став фундаментом (материнською наукою) і найважливішим інструментом судово-бухгалтерської експертизи. У країнах Європи бухгалтерський облік поширювався нерівномірно.

Судова економічна експертиза в сучасному розумінні виникла у XIII—XVII ст., коли утворилися перші інституції досвідчених осіб у галузях бухгалтерського обліку та звітності, що перевіряли розрахунки, достовірність яких піддавали сумнівам та оскаржували в різних інстанціях²⁶. Тож цілком обґрунтованим можна вважати твердження, що з появою бухгалтерів як окремої

24 Бурковська А. В., Бурковський І. Д., Лункіна Т. І. Особливості виникнення і розвитку бірж у країнах світу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 3. С. 51—52. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/12837/1/%D0%9E%D0%A1%D0%9E%D0%91%D0%9B%D0%98%D0%92%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%86%20%D0%92%D0%98%D0%9D%D0%98%D0%9A%D0%9D%D0%95%D0%9D%D0%9D%D0%AF%20%D0%86%20%D0%A0%D0%9E%D0%97%D0%92%D0%98%D0%A2%D0%9A%D0%A3%20%D0%91%D0%86%D0%A0%D0%96%20%D0%A3%20%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%87%D0%9D%D0%90%D0%A5%20%D0%A1%D0%92%D0%86%D0%A2%D0%A3.pdf> (дата звернення: 20.11.2023).

25 Корягін М. В., Чік М. Ю. Основи наукових досліджень : навч. посіб. / 2-ге вид., стер. Київ, 2017. 622 с.

26 Сімакова-Єфремян Е. Б., Федоренко В. Л., Свиридова Л. В. та ін. Класифікація судових експертиз : монографія / за заг. ред. Е. Б. Сімакової-Єфремян. Харків, 2021. С. 386. URL: <https://nncise.org.ua/diyalnist/naukova> (дата звернення: 24.11.2023).

інституції суди почали залучати їх для надання допомоги в розв'язанні господарських суперечок.

Практика застосування бухгалтерських знань у судах іще з XV ст. зумовила розмежування форм спеціальних бухгалтерських знань, застосовуваних у процесуальній і непроцесуальній формах²⁷: дані обліку використовували для контролю за збереженням власності торговця в судах, а елементи експертизи — для перевірки достовірності даних обліку.

Еволюція приватної власності (право її передавання), капіталу, торгівлі (обміну товарами), кредиту, письменності (із метою ведення постійних записів), грошей, арифметики (як засобу підрахунків) зумовили знакову для бухгалтерського обліку подію — запровадження подвійного запису (до переліку рахунків простої бухгалтерії додали рахунки власних засобів), що сприяло формуванню нової теорії обліку: як об'єкти обліку почали розглядати не предмети (нерухомість, товар, гроші), а права й зобов'язання суб'єктів господарської діяльності²⁸, що суттєво позначилося на формуванні вимог до використання спеціальних знань бухгалтера в судах.

Тоді ж ухвалено перші законодавчі акти, якими на державному рівні регламентовано використання спеціальних знань (зокрема, бухгалтерських) у юридичній практиці²⁹.

Важливі аспекти етапу: виникнення професії бухгалтера та поява подвійної бухгалтерії; у судах почали заслуховувати бухгалтерів як експертів, які могли

застосовувати спеціальні знання у процесуальній і непроцесуальній формах.

3-й етап «Судова бухгалтерська експертиза на стадії формування ринкових відносин»

(початок XVI ст.— кінець XIX ст.)

На цьому етапі рушійною силою суспільного виробництва стала промислова революція, яка розпочалася спершу в Англії, а пізніше у різний час відбулася в усіх країнах Західної Європи, принісши грандіозні соціально-економічні перетворення і запровадивши новий спосіб виробництва — ринкове (капіталістичне) господарство.

Результати промислових революцій дали потужний імпульс для розвитку виробництва, торгівлі, а також обліку. Еволюційні зміни в бухгалтерському обліку відбулися у започаткуванні важливих аспектів його ведення, що змінили відображення обліку доходів і витрат, прибутку і збитку на збирання даних про витрати на виготовлення одиниці продукції, а також виникли поняття «облік капіталу», «амортизація основних засобів», «відносини з акціонерами», «прибуток», про що йдеться у працях тогочасних авторів³⁰.

Роль економічної науки у цих процесах була безпосередньою: вона відображала ці зміни й водночас генерувала їх. До того ж у XVII ст. наука перетворилася на особливий соціальний інститут. Наприкінці XVII ст. перша наукова революція переросла у промислову, результатом чого стала розбудова капіталістичного індустріального суспільства.

27 Перевозова І. В. Зазнач. твір. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/92336> (дата звернення: 20.11.2023).

28 Шелехов А. О. Зазнач. твір. URL: <http://dspace.oduvs.edu.ua/handle/123456789/320> (дата звернення: 20.11.2023).

29 Там само.

30 Томілін О. О., Гаврилова О. А., Мирошніченко А. О. Теорія бухгалтерського обліку : навч. посіб. Полтава, 2011. С. 9—10. URL: <https://dspace.pdau.edu.ua/handle/123456789/8881> (дата звернення: 20.11.2023).

Відтоді розвиток науки значною мірою зумовлений потребами науки й виробництва³¹.

У середині XIX ст. бухгалтерський облік суттєво вдосконалили: італієць Франческо Вілла розкрив юридичний та економічний боки обліку в його сутності (контроль за організацією господарства й майна, що передбачає збереження цінностей та ефективність їх використання; забезпечення максимальних результатів за мінімальних витрат), завдяки йому облік перетворився на самостійну теоретичну дисципліну із власними категоріальним апаратом і принципами ведення³².

Отже, другу половину XIX ст. можна вважати часом формування бухгалтерського обліку як науки. Згодом теоретико-методологічна база бухобліку зробила можливим його використання в судово-бухгалтерській експертизі. Утім, не слід вважати, що судово-бухгалтерська експертиза відбулася як така лише завдяки бухгалтерському обліку, оскільки на неї вплинули й інші економічні науки.

У середині XIX ст. у європейських країнах (зокрема, в Україні, значна частина якої на той час перебувала у складі Російської імперії), виникли й поширилися акціонерні товариства — завдяки ускладненню та вдосконаленню господарських відносин, концентруванню виробництва й необхідності об'єднати різні види капіталу. Характерна особливість акціонерних товариств полягає в залученні ресурсів шляхом випуску акцій, операції з якими на фондових ринках

забезпечували, зокрема, значний спекулятивний прибуток. Із цими процесами безпосередньо пов'язана діяльність банків, які кредитують промисловість (передусім галузі економіки, норма прибутку яких вища за середній рівень).

Інтенсивний розвиток торговельно-економічної та банківської діяльності спричинив появу значної кількості боргових зобов'язань і вимог до них, складності обліку й забезпечення яких своєю чергою призвели до численних позовів і судових розглядів, що потребувало юридичного унормування бухгалтерського обліку. Звісно, економічним порушенням певною мірою сприяла сама природа ринкової економіки (маємо на увазі ринок на вищій стадії його розвитку), для якої характерні певні неврегульованість і хаотичність (безробіття, періодичні кризи внаслідок перевиробництва тощо).

Важливі аспекти етапу: перетворення бухгалтерського обліку на наукову дисципліну, яка завдяки методологічній базі стала материнською наукою судово-бухгалтерської експертизи.

4-й етап «Судова бухгалтерська експертиза в умовах розвинутих ринкових відносин» (XX ст.)

Характеризуючи цей етап, ми не висвітлюватимемо організаційних моментів розвитку судово-бухгалтерської експертизи, зумовлених суто адміністративними заходами. Натомість, дотримуючи економічного підходу, зупинимось на її знакових моментах, усталених економічними чинниками.

31 Філіпенко А. С. Зазнач. твір. С. 12—13. URL: <https://kpdi.edu.ua/biblioteka/%D0%9E/%D0%9E%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%85%20%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%8C%20%D0%A4%D1%96%D0%BB%D1%96%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%90.%D0%A1..pdf> (дата звернення: 20.11.2023).

32 Корягін М. В., Чік М. Ю. Зазнач. твір.

На цьому етапі змінюється тип економічної системи нашої країни — із ринкового на командно-адміністративний (директивне планування). Від 1920-х рр. вітчизняна економіка почала працювати у плановому режимі, що позначилося на формі економічних відносин, а також на розвитку економічних наук, які їх пояснювали.

В умовах збільшення державного сектора економіки у СРСР і чи не зникнення підприємств інших форм власності (колгоспи фактично контролювала держава) коло питань, які розв'язувала судово-бухгалтерська експертиза щодо порядку ведення бухгалтерського обліку та збереження соціалістичної власності, майже не змінилося. Однак, в умовах тотального планування діяльності державних підприємств, коли критеріями оцінювання ефективності стали виконання ними планових показників і впровадження нових форм оплати праці, виникла потреба у розв'язанні завдань щодо якісних і кількісних характеристик процесів, пов'язаних із недотриманням планово-економічної дисципліни. Це потребувало використання інших методів і прийомів дослідження: деякі з них запозичили з економічної статистики, математики та планування, але найбільше — з економічного аналізу³³.

У судово-правовій системі, окрім традиційної судово-бухгалтерської, виникла потреба у планово-економічній експертизі. У 1960-ті рр. судово-бухгалтерська експертиза сформувалася в самостійну галузь знань³⁴, що пояснювалося її збагаченням методологією економічних наук.

У 1990-х рр. національна економіка перейшла до ринкової моделі, що зумо-

вило зміну формату економічних відносин між значною кількістю її суб'єктів, представлених різними формами власності й господарювання. В умовах формування ринкової економіки та відповідної інфраструктури правова база, яка регулювала діяльність підприємницьких структур, інколи мала суперечливий характер. За таких обставин зросла кількість економічних злочинів, характерних для ринкової економіки (незаконна приватизація, доведення до банкрутства, фінансові махінації з цінними паперами тощо). Судово-слідчі органи під час розслідування складних економічних порушень потребували спеціальних економічних знань, що зрештою сприяло появі нових видів судово-бухгалтерських експертиз (фінансово-кредитних, у сфері оподаткування, операцій із цінними паперами тощо), які потребували відповідної класифікації та зміни назв різних видів судових експертиз у галузі економіки на судові економічні експертизи. До того ж сфера досліджень фахівця економічного профілю виходила за межі суто бухобліку (наприклад, дослідження операцій із цінними паперами).

Важливий аспект етапу: судово-бухгалтерська експертиза сформувалася як самостійна галузь знань.

5-й етап «Судова економічна експертиза в період цифрової економіки» (від початку XXI ст. до сьогодні)

Перехід на початку XX ст. в різних країнах світу економічних відносин на якісно новий рівень (розподіл праці, спеціалізація, кооперування й інтенсифікація) потребував усебічних наукових досліджень і пошуку методів мінімізації

33 Сімакова-Єфремян Е. Б., Федоренко В. Л., Свиридова Л. В. та ін. Зазнач. твір. С. 386. URL: <https://nncise.org.ua/diyalnist/naukova> (дата звернення: 24.11.2023).

34 Там само.

виробничих витрат, що стало можливим завдяки використанню теоретико-методологічної бази:

- загальних економічних наук (економічної теорії, політичної економії, теорії управління національним господарством та ін.);
- конкретних економічних наук (функційних (міжгалузевих), які вивчають аспекти розвитку економічних систем,— фінансів, кредиту, економіки праці, ціноутворення тощо, а також наук, які вивчають галузеві особливості,— економіки промисловості, сільського господарства, транспорту тощо. Серед економічних особливе місце посідають науки, що вивчають кількісні взаємозв'язки та статистичні закономірності економічних систем,— економічна статистика, бухгалтерський облік, економічне програмування тощо)³⁵.

Звернімо увагу на такий важливий аспект: економічний аналіз, який сьогодні широко застосовують під час проведення судових економічних експертиз, є «синтезованою наукою, яка сформувалася шляхом інтеграції низки економічних наук»³⁶; своїм виникненням він завдячує інтенсифікації суспільного виробництва, коли в умовах посилення конкурентної боротьби зросла кількість суб'єктів господарювання, що потребувало аналізування їхньої господарської діяльності з метою ухвалення ефективних управлінських рішень.

Отже, виникнення конкретних економічних наук і причиново-наслідкові зв'язки між ними сприяли формуванню й розвитку судово-бухгалтерської експертизи та збагатили її методологічним інструментарієм.

Цікаво проаналізувати з економічних позицій значення й роль держави у цих процесах. Від моменту становлення та формування ринкового господарства економіка розвивалася імпульсами (залежно від періодичних криз надвиробництва, утворення монополій, різкого диференціювання суспільства). З огляду на результати ринкового саморегулювання, починаючи з 1930-х рр., у розвинених країнах виникла об'єктивна й нагальна потреба поєднати державне регулювання економіки з ринковими інструментами саморегулювання.

Станом на сьогодні регулювання економічної системи зі значною кількістю підсистем і взаємодій між ними є прерогативою держави. Власне економічна система — це сукупність пов'язаних і відповідно впорядкованих елементів (продуктивних сил, економічних відносин, механізму господарювання). Своєю чергою система економічних відносин містить відносини техніко-економічні (зі створення й використання знарядь і предметів праці), організаційно-економічні (із застосування способів і методів організації й управління суспільним виробництвом) та соціально-економічні (власності в економічному значенні цього поняття)³⁷.

Саме тому для забезпечення розвитку економічної системи держава,

35 Економічна енциклопедія. У 3 т. Т. 1 / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ, 2000. С. 479.

36 Федоришина Л. І. Витоки розвитку економічного аналізу. *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 11. С. 234. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bses_2016_11_52 (дата звернення: 20.11.2023).

37 Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І. Економічний енциклопедичний словник. У 2 т. Т. 1 / за ред. С. В. Мочерного. Львів, 2005. С. 204.

з одного боку, повинна мати певну інформативну базу даних, необхідну для ухвалення управлінських рішень зі збалансування економічної системи та її підсистем (передусім — із регулювання відносин власності), з іншого, прерогативою держави також є використання судово-правової системи із захисту інтересів усіх учасників економічних відносин (передусім — держави, яка за Конституцією захищає інтереси українського народу).

Зауважимо ще один важливий нюанс: названі економічні заходи державного впливу на економіку відігравали, відіграють і відіграватимуть провідну роль у формуванні й розвитку інституту судової економічної експертизи, що зумовлено дією фундаментального закону планомірного розвитку економіки на сучасному етапі.

Розглянемо докладніше найважливіші напрями державного регулювання економіки³⁸:

- 1) системи продуктивних сил узагалі й кожного його елемента зокрема;
- 2) відносин економічної власності (наприклад, окремих її форм: акціонерної, державної та ін.);
- 3) техніко-економічних відносин (причому, концентрації виробництва, його спеціалізації тощо);
- 4) організаційно-економічних відносин і передусім менеджменту.

Із наведеного вище доходимо висновку: державне регулювання економіки передбачає насамперед регулювання економічних відносин, із якими (у разі їх порушення в економічній системі) опосередковано пов'язана судова економічна експертиза (адже вона досліджує їх економічний бік).

Сучасна судова економічна експертиза має розроблену методологічну базу, що дає змогу проводити повне дослід-

ження з економічного боку правопорушення в економіці. Як відомо, кожний метод містить певну сукупність прийомів (наприклад, документальна перевірка, зіставлення документів, моделювання), кількість яких із розвитком теорії та практики судової економічної експертизи має закономірну тенденцію до зростання.

Водночас господарські операції наприкінці ХХ ст. та сьогодні активно розвиваються завдяки застосуванню інформаційно-комунікаційних технологій, стрімкій цифровізації деяких процесів господарського життя та використанню штучного інтелекту, що в недалекій перспективі видозмінить форму економічних відносин і потребуватиме від судової економічної експертизи розроблення нових методів дослідження (певну їх частину можна створити за допомогою штучного інтелекту).

На підставі дослідження розвитку судової економічної експертизи за розглянутими етапами можна виокремити його найважливіші особливості й закономірності:

- виникнення поняття власності є вихідним моментом, передумовою у формуванні судової системи і, відповідно, інституту судової економічної експертизи як елемента судово-правової системи, оскільки економічні порушення завжди пов'язані з правом власності (фізичної або юридичної особи, держави) на об'єкт;
- становлення судової економічної експертизи пов'язано з певним рівнем розвитку економічних відносин і дотичних до них економічних наук (сформованість ринкової інфраструктури, домінантна роль держави в регулюванні економічних процесів

³⁸ Економічна енциклопедія С. 323.

і суспільного виробництва в межах функціонування економічної системи);

- визначальна роль держави у формуванні судово-бухгалтерської експертизи як необхідного елемента судово-правової системи та державного інституту із захисту інтересів учасників економічних відносин;
- кількість проведених судових економічних експертиз зменшується зі зниженням рівня економічної злочинності та навпаки.

Стан економічних відносин зумовлено рівнем економічної стабільності (економічної безпеки), у чому держава особливо зацікавлена. Судова економічна експертиза як елемент судово-правової системи (окрім процесуального характеру) певною мірою виконує превентивні функції (шляхом надання пропозицій судово-слідчим органам щодо запобігання економічним порушенням у сфері економіки), що також є одним із опосередкованих індикаторів стану національної економіки.

Економічні відносини безпосередньо пов'язані з питанням власності, наслідки порушення прав володіння якою (матеріальні збитки, недоотримана вигода, нестачі тощо) в економічній площині є предметом дослідження судової економічної експертизи.

Питання власності та співвідношення її видів (державна, колективна, приватна, комунальна, змішана) між собою в національній економіці є одним із провідних чинників прогресу суспільного розвитку (судова економічна експертиза має опосередкований зв'язок із ними за посередництва судово-слідчих органів).

Згідно зі ст. 13 Конституції України *«земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією»*³⁹.

Отже, переведення у державну власність підприємств природних монополій і великих підприємств дасть змогу відновити баланс між державною, приватною та комунальною власністю. Держава відіграє найважливішу роль у функціонуванні економічної системи, що вже передбачає її перетворення на основного учасника економічних відносин. До того ж глобальний характер цих відносин не завжди означає позитивні для національної економіки результати. У сучасних умовах на захисті національних економічних інтересів завжди повинна стояти держава, яка діє від імені й у інтересах українського народу. Саме тому ця сукупність заходів, безумовно, позитивно позначиться на економічній стабільності держави, отже — і на зменшенні рівня економічної злочинності завдяки більш керованому впливу на розвиток економічних відносин.

Висновки

Судова економічна експертиза як один із важливих державних інститутів пройшла тривалий еволюційний шлях. Як дієвий інструмент судово-правової системи й утілення принципів законності, незалежності, об'єктивності та повноти

39 Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 05.11.2023).

дослідження, вона відображає складні й суперечливі результати економічних відносин, які завжди мають потенціал для вдосконалення.

Звісно, функційне призначення судової економічної експертизи полягає в забезпеченні потреб судово-слідчих органів важливими доказовими джерелами інформації. Утім, найважливішим є те, що економічна експертиза (як будь-який елемент судово-правової системи) має боронити економічні інтереси українського народу.

The Establishment and Development of Forensic Economic Examination in Ukraine

Alexei Horlachuk

Forensic economic examination, as a significant state institution, indirectly reflects the state of economic relations, as it studies them within the procedural field using the methodological foundations of economic sciences. The article's purpose is to study the key stages of the development of forensic economic examination, depending on the evolution of economic relations. The author examines stages of forensic economic examination development using the criterion of the transformation of economic relations. By employing methods of analysis, synthesis, and generalization, the conditions for the development of forensic economic examination are identified at each stage, highlighting characteristic features and patterns. Due attention has been given to issues of economic property as the driving force behind economic relations. Since economic relations are directly linked to the issues of property rights, the outcomes of violations of these rights in the economic sphere are the subject of an investigation by forensic economic examination appointed by judicial investigative authorities. The author examines the leading system-forming blocks of forensic economic examination which form its essence

and are in constant dynamic development and interconnection. The stages of the development of forensic accounting examination are analyzed, and the transformation of economic relations on a global and national scale is considered as a criterion for periodization.

Keywords: *forensic economic examination; forensic accounting examination; economic relations; economic sciences; public production.*

Фінансування

Це дослідження не отримало жодного спеціального гранту від фінансових установ у державному, комерційному або некомерційному секторах.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі у розробленні дослідження, добиранні й аналізуванні даних, рішенні про публікацію або підготовку рукопису.

Учасники

Автор зробив свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики, написання та редагування, і бере на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація щодо конфлікту інтересів

Автор заявляє, що у нього відсутній конфлікт інтересів.

References

- Bilukha, M. T. (2004). *Sudovo-bukhhalterska ekspertyza* [Forensic accounting examination] : pidruchnyk. Kyiv [in Ukrainian].
- Burkovska, A. V., Burkovskiy, I. D., Lunkina, T. I. (2015). *Osoblyvosti vynyknennia i rozvytku birzh u krainakh svitu* [Peculiarities of the emergence and development of exchanges in different countries]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. 3. URL: <http://surl.li/nybkh> [in Ukrainian].
- Cherednichenko, A. P. (2013). *Istorychni aspekty stanovlennia ta rozvytku sudovo-ekonomichnoi ekspertyzy v Ukraini* [Historical aspects of the formation and development of forensic economic examination in Ukraine].

- Kriminalistika i sudebnaya ekspertiza*. Vyp. 58 (1). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2013_58%281%29__46 [in Ukrainian].
- Die Geschichte der Buchführung / Rechnungswesenforum.de. URL: https://www.rechnungswesenbuch.de/geschichte_der_buchfuehrung.php.
- Dikan, L. V., Ponikarov, V. D., Kozhushko, O. V. (2014). *Sudovo-ekonomichna ekspertyza* [Forensic economic examination] : navch. posib. Kharkiv. URL: <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/7964> [in Ukrainian].
- Ekonomichna entsyklopediia* [Encyclopedia of Economics] (2000). U 3 t. T. 1 / redkol.: S. V. Mochernyi (vidp. red.) ta in. Kyiv [in Ukrainian].
- Fedoryshyna, L. I. (2016). Vytoky rozvytku ekonomichnoho analizu [The origins of economic analysis]. *Prychornomorski ekonomichni studii*. Vyp. 11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bses_2016_11_52 [in Ukrainian].
- Filipenko, A. S. (2005). *Osnovy naukovykh doslidzhen. Konspekt lektsii* [Fundamentals of scientific research. Lecture notes] : navch. posib. Kyiv. URL: <http://surl.li/lkuze> [in Ukrainian].
- Geschichte der Buchhaltung / BVBC. URL: <https://www.bvbc.de/baden-wuerttemberg/chronik/geschichte-der-buchhaltung>.
- Istoriia ekonomichnykh uchen* [History of economic doctrines] (2006) : pidruchnyk. U 2 ch. Ch. 1 / za red. V. D. Bazylevycha. Kyiv [in Ukrainian].
- Klymenko, N. I., Fedchyshyna, V. V. (2016). *Sudovo-ekonomichna ekspertyza: suchasnyi stan i aktualni pytannia* [Forensic economic examination: current state and topical issues]. *Kryminalistychnyi visnyk*. № 1 (25). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/krvis_2016_1_11 [in Ukrainian].
- Koriahin, M. V., Chik, M. Yu. (2017). *Osnovy naukovykh doslidzhen* [Basics of scientific research] : navch. posib. / 2-he vyd., ster. Kyiv [in Ukrainian].
- Kovalenko, O. V. (2013). Rozvytok sudovo-ekonomichnoi ekspertyzy v Ukraini [Development of forensic economic examination in Ukraine]. *Kriminalistika i sudebnaya ekspertiza*. 2013. Vyp. 58 (2). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2013_58%282%29__91 [in Ukrainian].
- Mochernyi, S. V., Larina, Ya. S. (2006). *Politekonomiia* [Political economics] : pidruchnyk / 3-tie vyd., pererob. i dopov. Kyiv [in Ukrainian].
- Mochernyi, S. V., Larina, Ya. S., Ustenko, O. A., Yurii, S. I. (2005). *Ekonomichnyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Encyclopedic Dictionary of Economics]. U 2 t. T. 1 / za red. S. V. Mochernoho. Lviv [in Ukrainian].
- Oriekhova, A. I. (2014). Istorychni aspekty rozvytku sudovoi bukhhalterii yak formy kontroliu [Historical aspects of the development of forensic accounting as a form of control]. *Stan ta perspektyvy rozvytku ekonomiky Ukrainy v umovakh hlobalizatsii: teorii ta praktyka* : kolektyvna monohrafiia / za red. O. O. Nepchatenko. Uman. URL: <http://surl.li/nybhg> [in Ukrainian].
- Panchenko, I. A. (2007). *Orhanizatsiia sudovo-bukhhalterskoi ekspertyzy: teoretyko-praktychni aspekty* [Organization of forensic accounting examination: theoretical and practical aspects] : avtoref. dys.... kand. ekon. nauk. Kyiv. URL: <http://194.44.12.92:8080/jspui/handle/123456789/1620> [in Ukrainian].
- Perevozova, I. V. (2013). Istoryko-retrospektyvnyi analiz stanovlennia ekonomichnoi ekspertyzy v Ukraini [Historical and retrospective analysis of the formation of economic examination in Ukraine]. *Kultura narodov Prychornomoria*. № 256. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/92336> [in Ukrainian].
- Ponikarov, V. D., Kozhushko, O. V. (2011). Teoreticheskie osnovy stanovleniya i razvitiya sudebno-ekonomicheskoy ekspertizy v Ukraini [Theoretical bases of formation and development of forensic economic examination in Ukraine]. *Biznes-Inform*. № 2 (2). URL: https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2011-2_2-pages-158_160.pdf [in Russian].
- Shelekhov, A. O. (2010). *Sudova bukhhalteriiia* [Forensic accounting] : navch. posib. Odesa. URL: <http://dspace.oduvs.edu.ua/handle/123456789/320> [in Ukrainian].
- Simakova-Yefremian, E. B., Fedorenko, V. L., Svyrydova, L. V. ta in. (2021). *Klasyfikatsiia*

- sudovykh ekspertyz* [Classification of forensic examinations] : monohrafiia / za zah. red. E. B. Simakovoi-Yefremian. Kharkiv. URL: <https://nncise.org.ua/diyalnist/naukova> [in Ukrainian].
- Tomilin, O. O., Havrylova, O. A., Myroshnychenko, A. O. (2011). *Teoriia bukhhalterskoho obliku* [Accounting theory] : navch. posib. Poltava. URL: <https://dspace.pdau.edu.ua/handle/123456789/8881> [in Ukrainian].
- Volkova, I. A. (2009). *Sudovo-bukhhalterska ekspertyza* [Forensic accounting examination] : navch. posib. Kyiv. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/CUL/39-Sud_buh_Eksper-Volkova.pdf [in Ukrainian].

Горлачук, О. (2023). Становлення та розвиток судової економічної експертизи в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 4 (33). С. 39—56. DOI: 10.32353/khrife.4.2023.04.

Методика проведення судово-ветеринарної експертизи з метою визначення дефектів ветеринарної допомоги

Іван Яценко *

* Д-р вет. наук, професор, Державний біотехнологічний університет, м. Харків, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8903-2129>, e-mail: yacenko-1971@ukr.net

DOI: 10.32353/khrife.4.2023.05 УДК 340.6:636.09:167.7

Надійшло 02.11.2023 / Рецензовано 03.11.2023 / Прийнято до друку 18.12.2023 /
Доступно онлайн 29.12.2023

Мета роботи — розробити методику судово-ветеринарної експертизи для визначення дефектів ветеринарної допомоги. Для досягнення поставленої мети застосовано загальнонаукові та спеціальні наукові методи. Наведено авторську методику проведення судово-ветеринарної експертизи дефектів ветдопомоги, здійснюваної у п'ять етапів: ознайомчо-підготовчий, організаційно-інформаційний, дослідницько-аналітичний, узагальнювально-оцінний і завершальний. Доведено, що судово-ветеринарна експертиза має визначити наявність дефекту й надати висновок про наявність або відсутність причиново-наслідкового зв'язку між недоліком ветдопомоги та негативним для тварини наслідком і про основну причину такого наслідку. Увагу акцентовано на тому, що судово-ветеринарна експертна комісія має оцінити своєчасність, обсяг, обґрунтованість проведених діагностичних та лікувально-тактичних ветеринарних заходів, правильність виконання оперативних утручань або ветеринарних маніпуляцій і їх відповідність чинним нормативним документам. Обґрунтовано, що пропонується авторська методика уніфікує підходи до експертного дослідження, мінімізує суб'єктивність експертної оцінки дій працівників ветмедицини; розширює пізнавальні можливості органів досудового розслідування та суду; сприяє вдосконаленню кримінального й адміністративного законодавства України в частині юридичної відповідальності працівників ветмедицини за професійні правопорушення. Виокремлено головні проблеми, які виникають через неналежне виконання працівниками ветмедицини своїх професійних обов'язків, і запропоновано шляхи їх розв'язання.

Ключові слова: *судова ветеринарна медицина; судово-ветеринарна експертиза; підекспертні тварини; дефекти й недоліки ветеринарної допомоги; негативні наслідки для здоров'я та життя тварини; методика проведення й етапи судово-ветеринарного дослідження.*

Постановка наукової проблеми

Судово-експертну діяльність загалом унормовано як в Україні, так і в решті держав світу¹. Водночас у царині вітчизняної судово-ветеринарної експертизи до сьогодні триває процес формування теоретичної бази, розроблення експертних методик і методичних рекомендацій, створення довідникової літератури, оскільки в Україні її запроваджено лише 2019 року.

Арсенал судово-ветеринарної експертизи доволі швидко поповнився новітніми науковими дослідженнями².

Зокрема, учені Харківської наукової школи судово-ветеринарної експертизи розробили методичні рекомендації «Правила судово-ветеринарного визначення ступеня тяжкості шкоди, заподіяної здоров'ю тварини»³, «Методику судово-ветеринарної експертизи трупів тварин»⁴ і «Методику судово-ветеринарного дослідження тварин з метою встановлення їх каліцтва»⁵; докладно проаналізували практику судово-ветеринарної експертизи живих тварин, які зазнали тяжких тілесних ушкоджень, наслідком чого стало каліцтво⁶.

- 1 Синоверська Т. І. Міжнародний досвід розслідування жорстокого поводження з тваринами та напрями його запровадження у вітчизняну практику. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 1. Т. 1. С. 222–228. DOI: 10.32844/2618-1258.2019.1-1.38 (дата звернення: 07.10.2023) ; Cooper J. E., Cooper M. Veterinary involvement in forensic medicine. *The Veterinary Record*. 2021. Vol. 189. Is. 6. Pp. 249–250. DOI: 10.1002/vetr.1004 (дата звернення: 07.10.2023).
- 2 Skrypka M., Panikar I., Boyko Yu., Dmytrenko N., & Kurales O. Pathogenesis and pathomorphology of distraction trauma in the framework of pre-trial investigations of cruelty to animals. *Scientific Horizons*. 2023. Vol. 26. No. 4. Pp. 54–64. DOI: 10.48077/scihor4.2023.54 (дата звернення: 07.10.2023) ; Сердюков Я. К., Шкундя Д. Ю. До питання про з'ясування давності настання смерті у свійських котів. *Ветеринарія, технології тваринництва та природокористування*. 2021. № 8. С. 65–69. DOI: 10.31890/vtpp.2021.08.09 (дата звернення: 07.10.2023).
- 3 Яценко І. В., Париловський О. І. Правила судово-ветеринарного визначення ступеня тяжкості шкоди, заподіяної здоров'ю тварини (методичні рекомендації). Харків, 2022. 47 с.
- 4 Яценко І. В., Казанцев Р. Г. Методика судово-ветеринарної експертизи трупів тварин. Харків, 2022. 336 с.
- 5 Яценко І. В. Методика судово-ветеринарного дослідження тварин з метою встановлення їх каліцтва. Харків, 2021. 50 с.
- 6 Його ж. Вплив новітніх наукових здобутків Харківської наукової школи судово-ветеринарних експертів на ефективність призначення та проведення судово-ветеринарної експертизи. *Progressive research in the modern world*. Proceedings of the VI International Scientific and Practical Conference (March 2–4, 2023). BoScience Publisher. Boston, USA. 2023. Pp. 27–44. URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/PROGRESSIVE-RESEARCH-IN-THE-MODERN-WORLD-2-4.03.23.pdf> (дата звернення: 07.10.2023).

Усі ці наукові здобутки зумовили формування ще одного, чи не найскладнішого та найважливішого напрямку судово-ветеринарної експертизи,— визначення дефектів ветеринарної допомоги (далі — ВД) й ветеринарно-санітарних заходів. Кількість таких правопорушень, на жаль, має тенденцію до зростання. З огляду на це висновок експерта стає важливим доказом у порушеній справі (провадженні) проти працівників ветмедицини у зв'язку з їхньою неналежною професійною діяльністю.

Натомість про особливості судово-ветеринарної експертизи в разі виявлення дефектів ветеринарної діяльності у нормативних документах, правилах і методиках згадано лише фрагментарно. Відсутність теоретичного обґрунтування та спеціального методичного забезпечення судово-ветеринарної експертизи щодо дефектів ветеринарної діяльності у разі виникнення негативних наслідків професійної діяльності працівників ветмеди-

цини не відповідає сучасним запитам судочинства, спричиняє необґрунтовані відмови від проведення експертизи, підміну судової експертизи іншими процесуальними діями, постановку в процесуальному документі про призначення експертизи питань, що виходять за межі компетенції судового експерта, а також суб'єктивність виконання таких експертиз.

Аналіз основних досліджень і публікацій

Проблеми дефектів ветеринарної діяльності докладно окреслено, зокрема, у працях: R. Munro ⁷ (цілісність та обмеження судово-ветеринарних доказів); C. Oxtoby ⁸, B. Gartrell і B. White ⁹, C. A. Alexander-Leeder зі співавторами ¹⁰, R. Low і A. W. Wu ¹¹ (різноманітні помилки у ветеринарній практиці); J. Wallis зі співавторами ¹², G. M. Hayes зі співавторами ¹³ (шкода від професійних помилок ветлікарів); E. H. Hofmeister і L. Love ¹⁴,

- 7 Munro R. Viewpoint: Integrity and Limitations of Forensic Veterinary Evidence. *Journal of Comparative Pathology*. 2022. Vol. 199. Pp. 86—87. DOI: 10.1016/j.jcpa.2022.10.003 (дата звернення: 07.10.2023).
- 8 Oxtoby C. Getting it right on mistakes. *The Veterinary Record*. 2019. Vol. 185. Is. 14. Art. 453. DOI: 10.1136/vr.l5967 (дата звернення: 07.10.2023).
- 9 Gartrell B., White B. Surviving clinical errors in practice. *New Zealand Veterinary Journal*. 2021. Vol. 69. Is. 1. Pp. 1—4. DOI: 10.1080/00480169.2021.1840740 (дата звернення: 07.10.2023).
- 10 Alexander-Leeder C. A., Guess S. C., Waiting D. K., Davidow E. B. Medical errors: Experiences, attitudes and perspectives of incoming and outgoing final-year veterinary students in the USA. *The Veterinary Record*. 2022. Vol. 191. Is. 3. Art. 1735. DOI: 10.1002/vetr.1735 (дата звернення: 07.10.2023).
- 11 Low R., Wu A. W. Veterinary healthcare needs to talk more about error: For the wellbeing of our patients and medical teams. *Journal of Veterinary Internal Medicine*. 2022. Vol. 36. Is. 6. Pp. 2199—2202. DOI: 10.1111/jvim.16554 (дата звернення: 07.10.2023).
- 12 Wallis J., Fletcher D., Bentley A., Ludders J. Medical Errors Cause Harm in Veterinary Hospitals. *Frontiers in Veterinary Science*. 2019. Vol. 6. Art. 12. DOI: 10.3389/fvets.2019.00012 (дата звернення: 07.10.2023).
- 13 Hayes G. M., Bersenas A. M., Mathews K., Lane W. G., LaLonde-Paul D. F., Steele A., Avellana A. A multicenter observational study investigating care errors, staffing levels, and workload in small animal intensive care units. *Journal of Veterinary Emergency and Critical Care (San Antonio, Tex.)*. 2020. Vol. 30. Is. 5. Pp. 517—524. DOI: 10.1111/vec.12991 (дата звернення: 07.10.2023).
- 14 Hofmeister E. H., Love L. Patient safety culture is needed in veterinary medicine. *Journal of the American Veterinary Medical Association*. 2023. Vol. 1. Pp. 1—5. DOI: 10.2460/javma.23.07.0370 (дата звернення: 07.10.2023).

М. Turner¹⁵; К. М. Whipple зі співавторами¹⁶ (культура безпеки ветеринарних пацієнтів); М. L. Daly¹⁷, Ch. O. Cummings зі співавторами¹⁸ (покращенні якості ВД).

Певну увагу проблемі лікарських помилок також присвятили українські медики та юристи: І. Сенюта¹⁹ (поняття й види дефектів надання медичної допомоги); О. Мостовенко²⁰ (поняття, ознаки та класифікація лікарських помилок); А. Сердюк зі співавторами²¹ (концепція формування стратегії запо-

бігання дефектам надання медичної допомоги у вітчизняній системі охорони здоров'я); В. Хижняк зі співавторами²² (судово-медичний супровід «лікарських справ»).

Дефекти надання меддопомоги проаналізовано в наукових працях іноземних учених-медиків: V. Grenon зі співавторами²³, D. Ostrovsky зі співавторами²⁴, T. Miyagami зі співавторами²⁵ (діагностичні медичні помилки через недбалість); A. Ünal i Ş. S. Intepeler²⁶

- 15 Turner M. Improving veterinary patient safety through systems analysis of clinical incidents. *The Veterinary Record*. 2022. Vol. 191. Is. 12. Pp. 496–498. DOI: 10.1002/vetr.2559 (дата звернення: 07.10.2023).
- 16 Whipple K. M., Leissinger M. K., Beatty S. S. Frequency and classification of errors in laboratory medicine at a veterinary teaching hospital in the United States. *Veterinary Clinical Pathology*. 2020. Vol. 49. Is. 2. Pp. 240–248. DOI: 10.1111/vcp.12851 (дата звернення: 07.10.2023).
- 17 Daly M. L. The case for quality improvement in veterinary medicine. *Journal of Veterinary Emergency and Critical Care (San Antonio, Tex.)*. 2022. Vol. 33. Is. 1. Pp. 11–15. DOI: 10.1111/vec.13264 (дата звернення: 07.10.2023).
- 18 Cummings Ch. O., Krucik D. D. R., Carroll J. P., Eisenbarth J. M. Improving within-team communication to reduce the risk of medical errors. *Journal of the American Veterinary Medical Association*. 2022. Vol. 260. Is. 6. Pp. 600–602. DOI: 10.2460/javma.21.09.0407 (дата звернення: 07.10.2023).
- 19 Сенюта І. Я. Дефекти надання медичної допомоги: поняття і види. *Медичне право*. 2017. № 1 (19). С. 55–66. URL: http://medicallaw.org.ua/fileadmin/user_upload/pdf/Journal_19.pdf (дата звернення: 07.10.2023).
- 20 Мостовенко О. Поняття, ознаки та класифікація лікарських помилок. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 37–40. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/10/8.pdf> (дата звернення: 07.10.2023).
- 21 Сердюк А. М., Скалецький Ю. М., Піган М. М. Концепція формування стратегії запобігання дефектам надання медичної допомоги у вітчизняній системі охорони здоров'я. *Environment & Health*. 2020. № 1. С. 4–11. DOI: 10.32402/dovkil2020.01.004 (дата звернення: 07.10.2023).
- 22 Хижняк В. В., Ольховський В. О., Моргун А. О., Куценко К. В., Моргун О. О. Судово-медичний супровід «лікарських справ». *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 558–567. DOI: 10.32353/khrife.2018.65 (дата звернення: 07.10.2023).
- 23 Grenon V., Szymonifka J., Adler-Milstein J., Ross J., Sarkar U. Factors Associated with Diagnostic Error: An Analysis of Closed Medical Malpractice Claims. *Journal of Patient Safety*. 2023. Vol. 19. Is. 3. Pp. 211–215. DOI: 10.1097/PTS.0000000000001105 (дата звернення: 07.10.2023).
- 24 Ostrovsky D., Novack V., Smulowitz P. B., Burke R. C., Landon B. E., Isbell L. M. Perspectives of Emergency Clinicians About Medical Errors Resulting in Patient Harm or Malpractice Litigation. *JAMA Network Open*. 2022. Vol. 5. Is. 11. Art. 2241461. DOI: 10.1001/jamanetworkopen.2022.41461 (дата звернення: 07.10.2023).
- 25 Miyagami T., Watari T., Harada T., Naito T. Medical Malpractice and Diagnostic Errors in Japanese Emergency Departments. *The Western Journal of Emergency Medicine*. 2023. Vol. 24. Is. 2. Pp. 340–347. DOI: 10.5811/westjem.2022.11.55738 (дата звернення: 07.10.2023).
- 26 Ünal A., Intepeler Ş. S. Scientific View of the Global Literature on Medical Error Reporting and Reporting Systems From 1977 to 2021: A Bibliometric Analysis. *Journal of Patient Safety*. 2022. Vol. 18. Is. 7. Pp. 1102–1108. DOI: 10.1097/PTS.0000000000001025 (дата звернення: 07.10.2023).

(бібліометричний аналіз світових джерел про медичні помилки).

Отже, проблема дефектів ветеринарної діяльності не привернула належної уваги широкого кола українських дослідників, що, з одного боку, свідчить про актуальність нашого дослідження, а з іншого — потребує активних досліджень, оскільки відсутність методики судово-ветеринарної експертизи в адміністративних і кримінальних провадженнях та цивільних справах негативно позначається на практиці судово-ветеринарної експертизи, спричиняючи необґрунтовані відмови у її проведенні; підміну судової експертизи іншими процесуальними й непроцесуальними діями; постановку питань судовому експертові, що виходять за межі його компетенції, тощо.

Мета статті

Розробити методику судово-ветеринарної експертизи для визначення дефектів ВД в адміністративних і кримінальних провадженнях та цивільних справах, розпочатих через неналежне виконання працівниками ветмедицини своїх професійних обов'язків.

Новизна дослідження полягає в тому, що вперше у світовій практиці автор цієї роботи пропонує методику проведення судово-ветеринарної експертизи з метою визначення дефектів ВД, що позитивно вплине на судово-експертну діяльність, сприятиме вдосконаленню законодавства про правопорушення проти здоров'я та життя тварин (зокрема, через неналежне виконання професійних обов'язків працівниками ветмедицини).

Методи дослідження

Методологічним підґрунтям дослідження є системний підхід — загальнонауковий

та спеціально-науковий методи, що зумовлено специфікою розглядуваної теми.

Викладення основного матеріалу дослідження

Специфіку судово-ветеринарної експертизи з метою визначення дефектів ВД зумовлено особливостями лікувальної, діагностичної та профілактичної діяльності, спеціальним переліком питань для обов'язкового розв'язання, обсягом досліджуваних матеріалізованих об'єктів, вимогами до судово-ветеринарного експерта і/або членів судово-ветеринарної експертної комісії.

На підставі дослідження висновків судово-ветеринарної експертизи, складених впродовж 2015—2022 рр. фахівцями Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (далі — *ННЦ ICE*) і Бюро судово-ветеринарних досліджень Харківської державної зооветеринарної академії, і зважаючи на власний експертний досвід, розроблено методику проведення судово-ветеринарної експертизи з визначення дефектів ветеринарної діяльності.

Судово-ветеринарна експертиза з метою визначення дефектів ВД і негативних для тварин наслідків

Предметом судово-ветеринарної експертизи з метою визначення дефектів ВД є сукупність фактичних даних та обставин провадження (справи), зокрема: неякісне виконання працівником ветмедицини діагностичних, лікувально-тактичних, реанімаційних, реабілітаційних та інших процедур; неякісне здійснення профілактичних заходів, пов'язане з неналежним виконанням або невиконанням працівником ветмедицини своїх професійних обов'язків,

що спричинило або могло спричинити негативні наслідки для здоров'я тварини (тварин) у вигляді розладу здоров'я (хвороби, ушкодження, каліцтва тощо) або смерті, які судово-ветеринарний експерт визначає шляхом застосування спеціальних ветеринарних знань і засобів (методів) за результатами всебічного дослідження матеріальних і матеріалізованих об'єктів із метою розв'язання діагностичних та ситуаційних завдань²⁷.

Об'єктами судово-ветеринарного дослідження дефектів ВД є матеріальні й матеріалізовані джерела інформації про подію правопорушення, закріплені в матеріалах провадження (справи), які судовий експерт усебічно, повно, об'єктивно й безпосередньо досліджує під час судово-ветеринарної експертизи на підставі спеціальних ветеринарних знань у межах предмета експертного дослідження, застосовуючи комплекс методів, способів і засобів для розв'язання діагностичних та ситуаційних експертних завдань, поставлених у процесуальному документі про призначення судово-ветеринарної експертизи (залучення судового експерта)²⁸.

До матеріалізованих (інформаційних) об'єктів судово-ветеринарної експертизи з метою визначення дефектів ВД належать: ветеринарні документи, протоколи огляду місця події й допиту свідків і потерпілих; схеми, фото- і відеодокументи, фонограми; висновки первинних судових експертиз; прото-

коли слідчих експериментів; посадові інструкції працівників ветмедицини; статут установи ветмедицини, у якій надавали ВД, тощо.

Суб'єктами судово-ветеринарної експертизи з метою визначення дефектів ВД є лікарі ветмедицини, які мають кваліфікацію судового експерта за експертною спеціальністю 18.1 «Ветеринарні дослідження»²⁹.

Змістом судово-ветеринарної експертизи з метою визначення дефектів ВД є: елементи ВД (організації й документообігу, діагностування, лікувально-тактичні, профілактики, реабілітації, реанімації, деонтологічні), етапи її надання (догоспітальний, госпітальний або післягоспітальний), характер дефектів (недостатня, несвоєчасна, неправильна ВД або її ненадання); своєчасність, обсяг, обґрунтованість проведення діагностичних і лікувально-тактичних ветзаходів, правильність виконання оперативних утручань або ветеринарних маніпуляцій та відповідність чинним нормативним документам; результат визначеного дефекту й висновок про наявність або відсутність причиново-наслідкового зв'язку між ним і негативним наслідком для здоров'я та життя тварини, а також висновок про основну причину негативного наслідку.

Експертне дослідження є пізнавальною діяльністю експерта, зокрема судово-ветеринарного, підґрунтям якого

27 Яценко І. В. Предмет судово-ветеринарної експертизи та його значення в теорії і практиці судової експертизи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 73. Ч. 2. С. 154–173. DOI: 10.24144/2307-3322.2022.73.55 (дата звернення: 07.10.2023).

28 Його ж. Правовий статус та гносеологічна характеристика об'єктів судово-ветеринарної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2023. Вип. 2 (31). С. 63–102. DOI: 10.32353/khrife.2.2023.05 (дата звернення: 07.10.2023).

29 Його ж. Концептуальні засади професійної підготовки судово-ветеринарних експертів у державних спеціалізованих експертних установах України. *Криміналістика і судова експертиза*. 2023. Вип. 68. С. 731–766. DOI: 10.33994/kndise.2023.68.71 (дата звернення: 07.10.2023).

є новітні досягнення науки й техніки, знання ним сучасних ефективних методів дослідження й особисті навички. У процесі судово-ветеринарного експертного дослідження матеріалізованих об'єктів із визначення дефектів ветеринарної діяльності доречно виокремити чотири етапи (див. рис. 1).

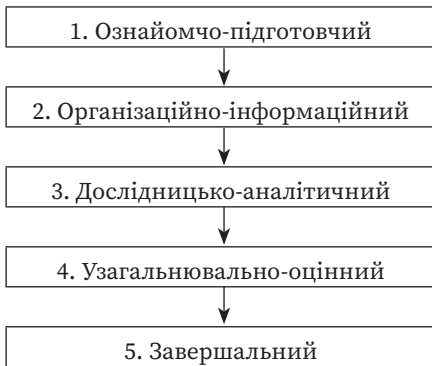

Рис. 1. Етапи (алгоритм) визначення дефектів ветеринарної допомоги

Поетапне проведення судово-ветеринарної експертизи з метою визначення дефектів ВД збагатить судову експертологію новими даними, збільшить запити органів досудового розслідування й судів та їхні можливості для обґрунтованого кваліфікування злочинів і проступків проти здоров'я та життя тварин, задовольнить суспільство результатами справедливого судочинства.

Запропоновану етапність проведення судово-ветеринарного дослідження під час виконання конкретного експертного завдання зумовлено необхідністю застосування певних методик, способів і засобів дослідження, що належить до компетенції судового експерта³⁰.

Особливості кожної стадії судово-ветеринарної експертизи залежать від специфіки предмета й об'єктів дослідження.

На кожній стадії виявляють закономірності для набуття нових знань про подію правопорушення, оскільки підґрунтям будь-якої стадії є експертні процедури, характеристики об'єкта судової експертизи, практика розв'язання подібних експертних завдань тощо. Дотримання алгоритму проведення судово-ветеринарних досліджень на кожній стадії дасть змогу отримати достовірні, об'єктивні й ефективні результати, утілені у їхній дієвості, верифікації та допустимості з позицій закону³¹.

Схарактеризуємо кожний етап і виокремимо його значення в загальному алгоритмі судово-ветеринарного визначення дефектів ВД.

1. Ознайомчо-підготовчий етап

Він розпочинається з моменту надходження до судово-експертної установи процесуального документа (постанови або ухвали) про призначення судово-ветеринарної експертизи (заяви про залучення судово-ветеринарного експерта). Керівник установи або його заступник з експертної роботи розглядає отримані матеріали.

Керівник експертної установи може безпосередньо призначити судово-ветеринарного експерта та визначити строк виконання експертизи або доручити це своєму заступникові з експертної роботи. Останній доручає відповідному структурному підрозділу експертної установи організувати проведення експертизи (у ННЦ ІСЕ це — лабораторія фізичних, хімічних, біологічних та ветеринарних досліджень), завідувач якого формує склад судово-ветеринарної експертної комісії та призначає із членів комісії її голову.

30 Yatsenko I. Theoretical justification and praxeological significance of the stages of expert research of a living animal. *Law. Human. Environment*. 2023. Vol. 14. No. 1. Pp. 107–131. DOI: 10.31548/law/1.2023.107 (дата звернення: 07.10.2023).

31 Ibid.

Голова судово-ветеринарної експертної комісії приймає матеріали, речові докази й інші документи за справою під підпис у журналі реєстрації, зберігає їх у сейфі, який після завершення робочого дня опечатує.

Судово-ветеринарна експертна комісія:

- вивчає процесуальний документ, наданий на дослідження;
- визначає об'єкт, що підлягає дослідженню (найчастіше це матеріалізовані об'єкти: ветдокументи, фото- та відеодокументи, протоколи огляду місця події та допиту свідків і потерпілих; схеми, висновки первинних судових експертиз, посадові інструкції працівників ветмедицини, статут закладу ветмедицини);
- вивчає надані матеріали (їхній вид, назву). Відповідно до п. 4.3 розд. IV Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень (далі — *профільна Інструкція*), якщо отримані матеріали оформлено з порушеннями, «які виключають можливість організації проведення експертизи, керівник експертної установи терміново у письмовій формі повідомляє про це орган (особу), який (яка) призначив(-ла) експертизу (залучив(-ла) експерта)»³². У разі якщо «орган (особа), який (яка) призначив(-ла) експертизу

(залучив(-ла) експерта), не вживає належних заходів для усунення цих перешкод, керівник експертної установи по закінченні тридцяти календарних днів з дня направлення повідомлення повертає йому (їй) матеріали»³³;

- перевіряє відповідність наданих матеріалів та об'єктів зазначеним у процесуальному документі про призначення експертизи (залучення експерта);
- вивчає перелік питань, поставлених у процесуальному документі про призначення експертизи;
- виокремлює предмет експертизи, зважаючи на зміст питань, поставлених у процесуальному документі про її призначення, і перевіряє його зв'язок з об'єктом експертного дослідження³⁴;
- складає клопотання до суб'єкта призначення експертизи про надання додаткових матеріалів провадження (справи), зокрема, щодо надання додаткових ветдокументів; висновку первинної експертизи; тварини на дослідження; гістологічних препаратів тощо³⁵.

У разі невиконання клопотань експерта щодо надання додаткових матеріалів або несплати вартості експертизи протягом 45 календарних днів від дня направлення клопотання складають «Повідомлення про неможливість

32 Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мініюсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 20.10.2023).

33 Там само.

34 Яценко І. В. Предмет судово-ветеринарної експертизи ... DOI: 10.24144/2307-3322.2022.73.55 (дата звернення: 07.10.2023).

35 Його ж. Теоретико-праксеологічне обґрунтування форм і напрямів реалізації експертної ініціативи під час проведення судово-ветеринарної експертизи. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 4. С. 501–518. DOI: 10.24144/2788-6018.2023.04.81 (дата звернення: 07.10.2023).

надання висновку», а матеріали справи повертають суб'єктові призначення експертизи із зазначенням мотивованих причин неможливості її проведення (абз. 5 п. 1.13 розд. I профільної Інструкції³⁶).

Судово-ветеринарну експертизу з метою визначення дефектів ВД можливо провести лише за умови надання особою, яка призначила експертизу, усіх необхідних матеріалів справи. *«Строк проведення експертизи починається з робочого дня, наступного за днем надходження матеріалів до експертної установи, і закінчується у день складання висновку експерта (повідомлення про неможливість надання висновку»* (реч. 1 абз. 6 п. 1.13 розд. I профільної Інструкції³⁷).

Строк проведення експертизи не повинен перевищувати 90 календарних днів (абз. 1 п. 1.13 розд. I профільної Інструкції³⁸).

Як зазначено вище, для надання висновку за результатами проведеної комісійної судово-ветеринарної експертизи з метою визначення дефектів ВД в категоричній формі важливе значення мають правильно сформульовані у процесуальному документі питання, які суб'єктові призначення експертизи бажано узгодити із судово-ветеринарними експертами установи, у яку передбачають призначити експертизу. З огляду на зазначене автор цієї публікації вперше пропонує добірку таких питань.

Питання щодо дефекту ВД, пов'язаного з об'єктивними чинниками:

1) «Чи правильно, своєчасно та в достатньому обсязі у тварини діагностовано ушкодження (захворювання)?»;

2) «Чи правильне лікування ветпрацівники призначили тварині та чи могли вони заздалегідь передбачити негативні наслідки хвороби (ушкодження)?»;

3) «Чи мала хвора тварина об'єктивні показання для проведення термінового оперативного втручання?»;

4) «Чи методично правильно проведено оперативне втручання у тварини?»;

5) «Чи своєчасно тварині надано ветдопомогу? Якщо ні, то якими є наслідки такої несвоечасності?»;

6) «Чи в достатньому обсязі надано ветдопомогу? Якщо ні, то якими є наслідки такої недостатності?»;

7) «Чи правильно визначено комплекс лікувальних заходів, призначених тварині працівником ветмедицини?»;

8) «На якому етапі надання ветдопомоги почалось ускладнення захворювання (травми)?»;

9) «Чи правильно, своєчасно та в достатньому обсязі тварині проведено реанімаційні заходи?»;

10) «Чи перебувають у причиновому зв'язку недоліки надання ветдопомоги з настанням негативних (тяжких) наслідків для здоров'я та життя тварини?»;

11) «Якою є причина смерті тварини та чи перебувають у причиновому зв'язку дефекти ветдопомоги з настанням смерті?»;

12) «Яким є ступінь тяжкості тілесних ушкоджень у тварини?»;

13) «Чи пов'язане настання смерті тварини з дією введених їй ветпрепаратів?»;

14) «Чи пов'язане настання смерті тварини з неправильно визначеною схемою лікування?».

36 Інструкція про призначення та проведення ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 20.10.2023).

37 Там само.

38 Там само.

Питання щодо дефекту ВД, пов'язано-го із суб'єктивними чинниками:

- 1) «Чи могла вижити тварина в разі своєчасного та правильного надання кваліфікованої ветдопомоги?»;
- 2) «Чи міг працівник ветмедицини запобігти смерті тварини, якби своєчасно та правильно надав їй кваліфіковану ветдопомогу?»;
- 3) «Чи міг працівник ветмедицини запобігти смерті плода(-ів) тварини, провівши кесарів розтин?»;
- 4) «Чи міг працівник ветмедицини виявити хворобу тварини під час її ветеринарного огляду?»;
- 5) «Чи міг працівник ветмедицини надати належну ветдопомогу, зважаючи на рівень його професійної підготовки та кваліфікації?»;
- 6) «Чи порушив працівник ветмедицини свої посадові інструкції під час надання ветдопомоги (виконання своїх професійних обов'язків)?».

Наведені переліки не є вичерпними. Судово-ветеринарному експертові можуть поставити й інші питання в межах предмета експертного дослідження.

Акцентуємо також увагу, що під час постановки питань судово-ветеринарній експертній комісії щодо дефектів ВД суб'єкт призначення експертизи має уникати питань:

- які дублюються;
- некоректних або провокативних за змістом;

- здатних спричинити неправильну оцінку³⁹ дій ветпрацівників;
- що не належать до компетенції судово-ветеринарних експертів (зокрема, юридичного кваліфікування конкретних дій працівника(-ів) ветмедицини та їхньої правомірності, його (їхньої) винуватості й відповідальності);
- складних за формулюванням, громіздких за структурою, незрозумілих за змістом, переобтяжених зайвими подробицями, зі складними граматичними конструкціями;
- недоцільних для з'ясування, оскільки вони є загальними й не мають жодного значення для належної оцінки дій працівника(-ів) ветмедицини;
- поєднання цих помилок.

Відповіді слід формулювати за принципами законності експертної процедури, незалежності й компетентності судового експерта, усебічності, повноти, наукової обґрунтованості, верифікації, допустимості й достовірності, максимальної чіткості; вони мають базуватися на конкретних фактичних даних, виявлених у процесі вивчення ветдокументів⁴⁰.

Сукупність розроблених автором цієї роботи питань дає змогу:

- виявити ознаки протиправної діяльності або бездіяльності

39 За правилами української мови іменник «оцінка» доцільно застосовувати тільки на означення результату процесу, позначення якості знань і поведінки учнів або думки, міркування про якість, характер когось (чогось), а прикметник «оціночний» є калькою з російської. В українській мові слід послуговуватися дієсловом «оцінювати» («оцінити») і прикметником «оцінний» відповідно. Проте, зважаючи на стале застосування в чинних нормативно-правових актах, що регулюють експертну діяльність, згаданих помилкових словоформ, ми змушені оперувати у цій праці саме ними.— *Ред.*

40 Шепітько М. В. Дотримання принципу незалежності судово-експертної діяльності в Україні. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики* : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річ. від дня народж. д-ра юрид. наук, проф., засл. діяча науки і техніки України М. В. Салтєвського (Харків, 07—08.11.2017). Харків, 2017. С. 80—81 (дата звернення: 07.10.2023).

працівників ветмедицини, оцінити їхні шкідливі (негативні) наслідки для з'ясування причинно-наслідкових зв'язків між такими діями (бездіяльністю) і їхніми наслідками, тобто встановити об'єктивну сторону правопорушення;

- визначити можливості працівника(-ів) ветмедицини передбачити шкідливі (негативні) наслідки своїх дій або бездіяльності, тобто з'ясувати суб'єктивний бік правопорушення;
- виявити відповідність або невідповідність рівня професійної підготовки працівника(-ів) ветмедицини посаді, яку він (вона, вони) обіймає(-ють) (ступінь освіти, спеціальність, освітня програма, професійна кваліфікація).

2. Організаційно-інформаційний етап

Відповідно до п. 4.5 розд. IV профільної Інструкції «експерт, призначений головою комісії, не має переваг перед іншими співвиконавцями при вирішенні поставлених питань»: він виконує лише організаційні функції⁴¹.

Голова судово-ветеринарної експертної комісії одночасно може бути доповідачем у справі, а може призначити доповідачем одного із членів комісії.

За неможливості провести засідання експертної комісії, кожний член комісії має право індивідуально ознайомитися з матеріалами справи з подальшим викладенням своєї думки письмово.

На цьому етапі експертна комісія складає алгоритм розв'язання поставлених перед експертизою завдань, який має містити правильну, обґрунтовану й доцільну послідовність і зміст дій, зокрема, із визначенням послідовності та

строків виконання окремих досліджень для досягнення остаточного результату експертного дослідження (див. рис. 2). За потреби також узгоджують організаційні питання щодо залучення до участі в роботі експертної комісії фахівців, які не є працівниками експертної установи.

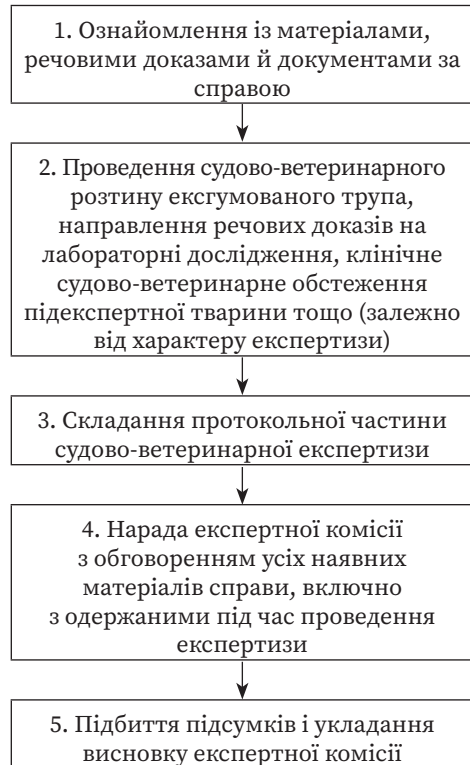

Рис. 2. Алгоритм проведення комісійної судово-ветеринарної експертизи дефектів ветеринарної допомоги

Залучені до проведення комісійної експертизи експерти, які не працюють у державних спеціалізованих установах, проте на професійній основі здійснюють експертну діяльність, забезпечують проведення досліджень відповідно до вимог Інструкції про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами,

41 Інструкція про призначення та проведення URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 20.10.2023).

які не працюють у державних спеціалізованих експертних установах ⁴².

Зі свого боку, доповідач у справі добирає на офіційному інформаційному ресурсі чинні нормативно-правові акти, методики, інструкції, правила, настанови, методичні рекомендації, монографії, наукові статті, а також інші сучасні джерела спеціальної літератури, якими послуговуватиметься під час проведення експертизи, та опрацьовує їх із членами експертної комісії.

3. Дослідницько-аналітичний етап

Цей етап судово-ветеринарної експертизи з метою визначення дефектів ВД полягає в дослідженні й аналізуванні матеріалів провадження (справи) та є безпосереднім дослідженням ветдокументів як матеріалізованих об'єктів, наданих на судово-ветеринарну експертизу. Умовно його можна поділити на дві стадії: 1-шу — оцінка стану хворої тварини в динаміці перебігу хвороби та 2-гу — визначення дефектів надання ВД (див. рис. 3).

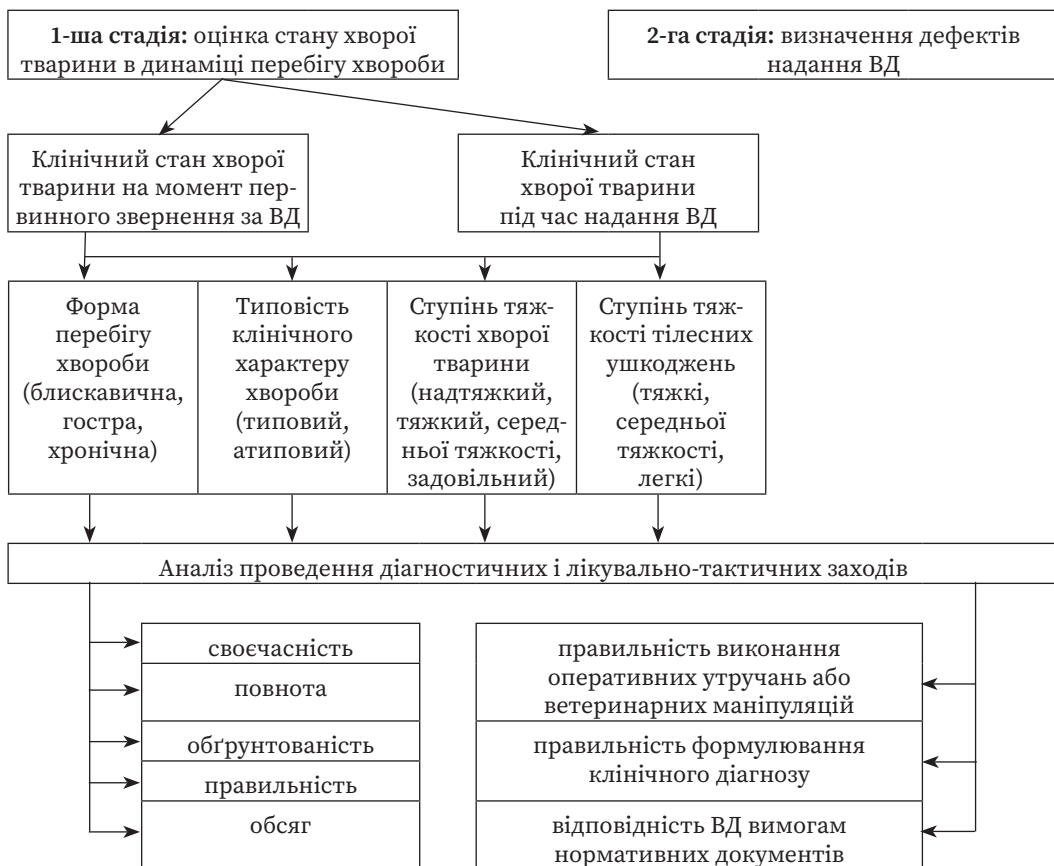

Рис. 3. Алгоритм проведення дослідницько-аналітичного етапу судово-ветеринарного визначення дефектів надання ветдопомоги

⁴² Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах : затв. наказом Мін'юсту України від 12.12.2011 р. № 3505/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1431-11#Text> (дата звернення: 20.10.2023).

Стан хворої тварини судово-ветеринарна експертна комісія оцінює на час первинного звернення за ВД і в процесі її надання.

На першій стадії цього етапу, зважаючи на відомості, наведені у наданих на дослідження ветдокументах, судово-ветеринарна експертна комісія аналізує реєстраційні й анамнестичні дані підекспертної тварини, а також досліджує ветдокументи, наявні у матеріалах провадження (справи). Далі констатує, у який саме період надання ВД тварині заподіяно дефекти (догоспітальний (амбулаторний), госпітальний або післягоспітальний).

Якщо об'єктом дослідження є жива підекспертна тварина, то судово-ветеринарна експертна комісія здійснює її клінічне обстеження, виявляючи рубці на шкірі, кульгавість, місця від виконання ветеринарних маніпуляцій, явні ознаки каліцтва (травматичну ампутацію ділянки тіла або органа, травматичну енуклеацію, травматичну екстирпацію зубів тощо). За потреби виконують інструментальні, візуалізаційні й лабораторні дослідження. За результатами обстеження тварини необхідно визначити давність утворення ушкоджень і з'ясувати, чи збігаються вони з часом надання цій тварині ВД.

Питання давності утворення тілесних ушкоджень, особливо у різних видів тварин, до сьогодні недостатньо досліджено й експериментально підтверджено, тому доречно послуговуватися фактичними даними, напрацьованими клінічною ветеринарною хірургією та травматологією. Судовий експерт також може констатувати, що з'ясувати давність заподіяння ушкодження тварині не є можливим. Якщо фахівці виявлять достатню кількість ознак, що свідчать про час заподіяння тварині

ушкодження, то можна в категоричній формі стверджувати, що ушкодження в підекспертної тварини утворилося в час і за обставин, які зазначено у процесуальному документі про призначення судово-ветеринарної експертизи. За ветдокументами необхідно проаналізувати клінічний стан хворої тварини в динаміці перебігу хвороби (визначити клінічний стан підекспертної тварини на момент первинного звернення за ветдопомогою та з певною періодичністю під час надання ВД або до повного її одужання, або сформованого каліцтва, або настання смерті), у який само спосіб визначають ступінь тяжкості шкоди, заподіяної здоров'ю тварини, відповідно до методичних рекомендацій⁴³.

На дослідницько-аналітичному етапі результати аналізу будь-яких біологічних рідин (крові, сечі, молока тощо) доцільно одразу об'єднати у три групи: 1) підвищені показники, 2) знижені, 3) не змінені, перебувають у межах фізіологічної норми.

Проілюструймо згруповані показники прикладом із власної практики. Із аналізу крові підекспертного кота, якого лікували в клініці ветмедицини через поранення з металюю зброї: «Серед клінічних показників крові підвищені: кількість еритроцитів — $6,5 \times 10^{12}$ Т/л (норма — $4,0-6,0 \times 10^9$), кількість лейкоцитів — $16,1 \times 10^9$ Т/л (норма — $16,1$), сегментоядерних нейтрофілів — 80 % (норма — 55–72). Знижені: гематокрит — 27 % (норма — 30–47), частка лімфоцитів — 9 % (норма — 30–60). Інші показники, зокрема, гемоглобін, кольоровий показники, мієлоцити, еозинофіли, паличкоядерні нейтрофіли, юні нейтрофіли, моноцити, тромбоцити — у межах фізіологічної норми». За таким само принципом доцільно згрупувати й результати біохімічних досліджень крові, наприклад: «Серед

43 Яценко І. В., Парилівський О. І. Зазнач. твір.

біохімічних показників крові підвищені: глюкоза — 9,2 ммоль/л (норма — 3,6—6,5), білірубін загальний — 20 МЕ/л (норма — 0—17). Знижені: АЛТ — 3,8 Од/л (норма — 10—74), АСТ — 5,1 Од/л (норма — 10—60). Решта показників, зокрема, загальний білок, уміст альбумінів, сечовини, креатинину, лужної фосфатази — у межах фізіологічної норми».

Для оцінювання обсягу та якості надання ВД ретельно аналізують діагностичні процедури, звертаючи увагу на найменування, технічне й інструментальне забезпечення, інформативність для формулювання клінічного діагнозу.

У протоколах візуалізаційних досліджень (ультрасонографії, магніторезонансної або комп'ютерної томографії тощо) усі досліджені органи доцільно розподілити на дві групи: 1) без змін, 2) зі змінами, а також акцентувати увагу на висновках відповідних клінічних або патоморфологічних досліджень.

Досліджуючи амбулаторну картку (історію хвороби) підекспертної тварини, судово-ветеринарної експертна комісія має з'ясувати:

- дату захворювання або дату заподіяння тварині ушкодження;
- час, який минув від захворювання або заподіяння ушкодження до первинного звернення за ВД;
- чи надавалась ВД тварині до звернення у заклад ветмедицини;
- первинний діагноз;
- характер і результати діагностичних досліджень та лікувальних заходів.

Аналізуючи медикаментозні призначення під час надання ВД, судово-ветеринарна експертна комісія має звернути увагу на такі критерії: найменування ветеринарних лікарських засобів; їх сумісність за одночасного застосування; особливості чутливості до препарату

певного виду тварин, непереносимість, вікові й видові обмеження; дозування ветеринарних лікарських засобів; кратність і тривалість їх застосування тощо.

У разі настання смерті тварини необхідно ретельно проаналізувати повноту та якість патологоанатомічного дослідження трупа, яке наведено у «Протоколі патологоанатомічного розтину трупа тварини» і містить результати патологоанатомічного розтину й додаткових досліджень (патогістологічного, мікробіологічного, токсикологічного, паразитологічного тощо). За матеріалами провадження (справи) також потрібно дослідити патоморфологічні препарати, виготовлені із органів і тканин підекспертного трупа тварини із їхнім описом, доданим лікарем ветмедицини — патоморфологом. Якщо лікування тварини завершилося її смертю, то судово-ветеринарна експертиза з метою визначення дефектів ВД має вивчити й такі ветдокументи, як «Виписки з історії хвороби» або «Виписки з картки амбулаторно хворої тварини».

Під час дослідження протоколу патологоанатомічного розтину трупа судово-ветеринарна експертна комісія акцентує увагу на описі слідів ветеринарних маніпуляцій під час прижиттєвого надання ВД, зокрема: хірургічних ран, інтубаційних трубок, катетерів, дренажів, зондів, слідів від ін'єкцій або інфузій, а також зіставляє клінічні дані, наведені у ветдокументах про лікування тварини, й патоморфологічну картину, викладену в протоколі патологоанатомічного розтину трупа, і визначає їх відповідність (невідповідність). Доречно також перевірити відповідність тілесних ушкоджень, описаних фахівцем ветмедицини у наданих на дослідження ветдокументах, травматичним змінам м'яких тканин, кісток скелета, внутрішніх органів, викладених у протоколі

патологоанатомічного розтину труп тварини.

Отже, у результаті дослідження ветдокументів судово-ветеринарна експертна комісія виокремлює дві групи ознак: 1) ті, що характеризують фізіологічну норму підекспертної тварини; 2) ті, що характеризують її ушкодження або хворобу. Останні аналізуватимуть і використовуватимуть для постановки судово-ветеринарного діагнозу та складання висновку експертів.

На етапі аналізу всіх наданих на дослідження ветдокументів судово-ветеринарна експертна комісія має проана-

лізувати, чи правильно сформульовано клінічний діагноз: виокремлено основне захворювання (травму), ускладнення основного захворювання (травми), супутні хвороби (травми). Обов'язково слід зважати на наявність у тварини одного або кількох захворювань, окрім первинного, або ефект від такого додаткового захворювання (коморбідність) і з'ясувати їх можливий вплив як на проведені лікувально-тактичні заходи, так і на негативні наслідки для тварини.

Другою стадією дослідницько-аналітичного етапу є виявлення й аналіз дефектів надання ВД (див. рис. 4).

Рис. 4. Алгоритм визначення дефектів надання ветеринарної допомоги на дослідницько-аналітичному етапі судово-ветеринарної експертизи

Результати цього етапу є вирішальними для констатації основної причини смерті, з'ясування відповідності клінічного й патоморфологічного діагнозів або розбіжностей між ними, а також сприяють об'єктивному визначенню

своєчасності, обсягу та відповідності обраних діагностичної й лікувальної тактик.

Судово-ветеринарний діагноз, який формулює судово-ветеринарна експертна комісія, є важливою передумовою

для аргументовано скомпонованих, логічно взаємопов'язаних і науково обґрунтованих підсумкових висновків. З огляду на це судово-ветеринарний діагноз будують за патогенетичним принципом у вигляді переліку нозологічних форм, викладених у логічній послідовності, наприклад: основне захворювання (ушкодження) → його ускладнення → супутня патологія.

Одним із важливих питань судово-ветеринарної експертизи дефекту надання ВД (об'єктом якої є як жива тварина, так і труп) є каліцтво як наслідок ушкоджень, спричинених діагностичним і/або лікувально-тактичним утручанням, оскільки каліцтво, заподіяне хребетній тварині (зокрема, працівниками ветмедицини під час ВД), є предметом кримінального правопорушення за ч. 1 ст. 299 Кримінального кодексу України⁴⁴. Висновку про відсутність каліцтва тварини після заподіяння їй ушкодження можна дійти, вивчивши обставини справи, за яких заподіяно ушкодження та які впливають із матеріалів провадження (справи), а також наданих ветеринарних документів і результатів безпосереднього клінічного судово-ветеринарного огляду підекспертної тварини.

Судово-ветеринарна експертна комісія, установлюючи каліцтво тварини, сформоване внаслідок дефектів надання ВД, має дотримувати такого алгоритму:

- дає морфологічну характеристику ушкодження (рана, перелом кістки, садно тощо);
- визначає ступінь тяжкості ушкодження;
- з'ясовує небезпечність ушкодження для життя;

- установлює, чи не супроводжувалось ушкодження фізичною втратою будь-якого органа (частини тіла) або його функцій (частиною тіла);
- визначає, чи є ушкодження екстер'єру виправним або невивправним;
- установлює, чи спричинило ушкодження знівечення (спотворення) тіла⁴⁵.

Зауважимо, що деформування ділянок тіла тварини внаслідок травмування судово-ветеринарна експертна комісія має змогу оцінити за 21–30 діб від моменту ушкодження після регресу травматичного набряку м'яких тканин. Водночас питання про настання у тварини каліцтва через дефекти ВД розв'язують лише за результатами, які мають остаточний вигляд посттравматичних ушкоджень без хірургічного втручання, проте не раніше ніж за 60–90 діб від терміну травмування, оскільки протягом певного періоду можливі інволюційні зміни таких рубців.

За «Правилами судово-ветеринарного визначення ступеня тяжкості шкоди, заподіяної здоров'ю тварини»⁴⁶ діагностують ушкодження екстер'єру, яке призвело до каліцтва: чи є воно виправним або невивправним, чи знівечило (спотворило) воно екстер'єр або ні.

Наголошуємо: експертну оцінку виправності або невивправності ушкоджень тварини під час неналежного надання ВД слід проводити за наслідками, які визначають із часом і які мають остаточний (сталий) вигляд посттравматичних ушкоджень тіла. У разі явного, безумовного й безсумнівного посттравматичного невивправного ушкодження

44 Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 07.10.2023).

45 Яценко І. В., Парилівський О. І. Зазнач. твір.

46 Там само.

тіла тварини судово-ветеринарна експертна комісія може остаточно кваліфікувати каліцтво одразу після травмування, не очікуючи повного загоєння травми (наприклад, за травматичної енуклеації очного яблука, травматичної екстракції зубів, травматичної ампутації вушної раковини, верхівки носа або хвоста тощо). Знівечення (спотворення) частин тіла можуть оцінити як каліцтво тварини за наявності підстав⁴⁷.

Маємо зауважити, що, визначаючи каліцтво тварини внаслідок невинного ушкодження (знівечення, спотворення) тіла під час неналежного надання ВД, судово-ветеринарна експертна комісія має надати об'єктивну ветеринарну характеристику наслідків цього ушкодження залежно від їх локалізації, з'ясовуючи, чи потрібне хірургічне лікування для значного зменшення вираженості посттравматичних патологічних змін (рубця, деформування тощо), для чого можуть додатково залучити лікаря ветмедицини, який спеціалізується у ветеринарній хірургії, а також експерта з оцінки порід тварин та інших фахівців.

Належність надання ВД також можна з'ясувати шляхом аналізу посадових інструкцій працівників та статуту закладу ветмедицини, у якому надано таку допомогу.

4. Узагальнювально-оцінний етап

На цьому етапі експертизи з метою визначення дефектів ВД судово-ветеринарна експертна комісія, вивчивши та проаналізувавши матеріали провадження або справи (особливо наявні у них ветдокументи), з'ясовує інформативні (придатні для формулювання висновків експертів) і неінформативні (непридатні для судово-ветеринарної експертизи) дані, узагальнює й оцінює здобуті інформативні результати з ме-

тою виявити вид дефекту ВД відповідно до запропонованої вище класифікації.

На спільній нараді судово-ветеринарної експертної комісії обговорюють інформацію про клінічний перебіг, діагностування, поставлені клінічний і судово-ветеринарний діагнози, а також схеми лікування хворої тварини. У результаті вивчення інформативних ветдокументів виокремлюють дві групи ознак стану підекспертної тварини, які характеризують: 1) фізіологічну норму, 2) ушкодження або хворобу (останні аналізуватимуть і використовуватимуть для складання висновку експертів).

Виявлені в підекспертної тварини ознаки ушкодження або хворобливі зміни судово-ветеринарна експертна комісія оцінює послідовно: 1) які характеризують основне ушкодження або захворювання, що спричинило розлад здоров'я тварини, каліцтво або смерть; 2) які характеризують ускладнення основного ушкодження або захворювання; 3) які характеризують конкуруючі, супутні та фонові ушкодження або захворювання.

З огляду на цей важливий етап технологічно складного дослідження дефектів ВД, судово-ветеринарна експертна комісія:

- аналізує отримані на попередніх етапах результати;
- критично оцінює альтернативи;
- остаточно оцінює отримані дані, визначає їх експертне значення (інформативність патогномічних (найбільш характерних) ознак дефекту ВД) для розв'язання діагностичних і ситуаційних завдань судово-ветеринарної експертизи (зокрема, неналежне (неякісне) виконання працівником ветмедицини діагностичних, лікувально-тактичних,

47 Яценко І. В. Методика судово-ветеринарного дослідження тварин ...

реанімаційних, реабілітаційних та інших процедур, а також неналежну організацію профілактичних заходів або їх відсутність узагалі);

- визначає факт реального спричинення або високої вірогідності заподіяння дефектами ВД негативних наслідків для тварини (тварин) у вигляді розладу здоров'я (хвороби, ушкодження, каліцтва тощо) або смерті;
- з'ясовує причиново-наслідковий зв'язок дефектів ВД із належним (неналежним) виконанням (невиконанням) працівником ветмедицини своїх професійних обов'язків.

На узагальнювально-оцінному етапі необхідно застосувати діалектичний метод і методи формальної логіки (аналіз, синтез, дедукцію, індукцію) та сформулювати внутрішнє переконання судового експерта як підґрунтя для висновків ⁴⁸: ці результати є складовою синтезуючого розділу дослідницької частини висновку експерта.

Експертну оцінку виявлених у живої підекспертної тварини ушкоджень або захворювань, які стали наслідком неналежного виконання працівниками ветмедицини своїх професійних обов'язків, потрібно науково обґрунтувати новітніми досягненнями доказової ветмедицини, судово-ветеринарної експертизи й інших суміжних наук.

На стадії оцінки судово-ветеринарного дослідження із метою визначення дефектів ВД судово-ветеринарна експертна комісія (поміж інших завдань) повинна обґрунтувати правильність поставленого працівником ветмедицини в процесі надання ВД клінічного

діагнозу, адже неправильно поставлений клінічний діагноз міг стати наслідком діагностичного дефекту, а також спричинити обрання помилкової тактики лікування, реанімації або реабілітації. Для цього судово-ветеринарна експертна комісія обґрунтовує власний судово-ветеринарний діагноз, спираючись на об'єктивні судження про зафіксований у ветдокументах характер ушкоджень (сидно, рана, перелом кісток тощо) із акцентом на докладний опис ділянки ушкодження (лат. *status localis*) або травмований орган чи нозологію хвороби.

Для визначення виду дефекту ВД судово-ветеринарна експертна комісія має оцінити характер, локалізацію, механізм, черговість, послідовність і давність утворення ушкоджень, обґрунтувати причиново-наслідковий зв'язок між характером ушкодження та ступенем тяжкості шкоди, заподіяної здоров'ю тварини цим дефектом.

Взаємозв'язок між ушкодженням тварини і шкодою, заподіяною їй здоров'ю внаслідок дефекту ВД, судово-ветеринарна експертна комісія підтверджує або спростовує, з'ясовуючи причиново-наслідковий зв'язок між ними й обґрунтуванням ступеня тяжкості шкоди, заподіяної здоров'ю тварини (що допоможе суб'єктові призначення експертизи обґрунтовано надати правову оцінку та прослідкувати зв'язок між діями (бездіяльністю) працівників ветмедицини й допущеним дефектом ВД, а також негативними для здоров'я та життя підекспертної тварини наслідками).

Відповідаючи на питання про те, чи відчувала підекспертна тварина біль унаслідок дефекту ВД, і визначаючи тривалість больового процесу,

48 Яценко І. Внутрішнє переконання експерта: судово-ветеринарний аспект. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2023. Вип. 3 (32). С. 67–88. DOI: 10.32353/khrife.3.2023.05 (дата звернення: 20.10.2023).

судово-ветеринарна експертна комісія повинна спиратися на дані про характер ушкоджень, їхню кількість, локалізацію, ступінь тяжкості тощо. Наприклад, якщо тварині заподіяно ушкодження тяжкого ступеня внаслідок хірургічного втручання або інших ветманіпуляцій, судово-ветеринарна експертна комісія констатує, що в момент ушкодження й у посттравматичний період тварина відчувала нестерпний біль і зазнавала страждань від заподіяних тілесних ушкоджень. Якщо заподіяна ВД шкода здоров'ю підекспертної тварини мала середній або легкий ступінь тяжкості, то судово-ветеринарна експертна комісія може зазначити, що тварина відчувала помірний біль і недовго страждала від заподіяних тілесних ушкоджень.

Оцінюючи результати судово-ветеринарних досліджень зі встановлення

дефектів надання ВД, судово-ветеринарна експертна комісія має максимально застосовувати спеціальні ветеринарні знання та експертний досвід для правильного й об'єктивного формулювання судово-ветеринарного діагнозу та обґрунтування відповідей на питання, поставлені у процесуальному документі про призначення судово-ветеринарної експертизи щодо наявності дефекту ВД.

Кульмінацією узагальнювально-оцінного етапу судово-ветеринарної експертизи є кваліфікування дій працівника(-ів) ветмедицини під час надання ВД (див. рис. 5). З огляду на це в діях працівника(-ів) ветмедицини можна вбачати надання належної ВД, якщо шкоди здоров'ю тварини не заподіяно, а якщо шкоди заподіяно, то вона є наслідком нещасного випадку.

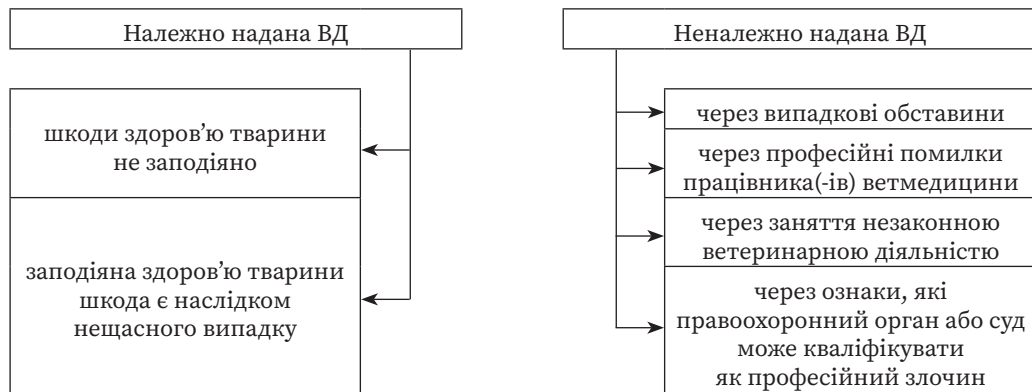

Рис. 5. Кваліфікування дій працівника(-ів) ветеринарної медицини в разі надання ветеринарної допомоги

Якщо ветеринарну допомогу надано неналежно, судово-ветеринарна експертна комісія має визначити ознаки дефекту ВД, зважаючи на досліджені на попередніх етапах матеріалізовані й матеріальні об'єкти та керуючись такими загальними ознаками:

- 1) неналежне (неякісне) виконання працівником(-ами) ветмедицини діагностичних, лікувально-тактичних, реанімаційних, реабілітаційних та інших процедур і неналежна організація профілактичних заходів або їх відсутність узагалі;

- 2) факт реального спричинення або високої вірогідності спричинення дефектами ВД негативних наслідків для тварини (тварин) у вигляді розладу здоров'я (хвороби, ушкодження, каліцтва тощо) або заподіяння смерті;
 - 3) перебування дефектів ВД у прямо-му причиново-наслідковому зв'язку з неналежним (належним) виконанням або невиконанням працівником(-ами) ветмедицини своїх професійних обов'язків.
- Акцентуємо увагу на тому, що, установивши у професійних діях працівника(-ів) ветмедицини дефект надання ВД, судово-ветеринарна експертна комісія визначає конкретний його вид (*див. табл.*), диференціювавши його за іншими дефектами, подібними за ознаками.

Таблиця. Види дефектів ветеринарної допомоги та їхні причини й ознаки

Вид дефекту	Причини й ознаки дефекту
1. Нещасний випадок у ветеринарній практиці	1) Дії працівника(-ів) ветмедицини як результат обґрунтованого ветеринарною наукою та практикою втручання за умов усвідомлення небезпечності такого втручання; 2) належне і вчасне виконання працівником(-ами) ветмедицини своїх професійних обов'язків, якщо в конкретному випадку зроблено все необхідне для запобігання негативним наслідкам згідно з принципами ветеринарної науки; 3) надання працівником(-ами) ветмедицини кваліфікованої ВД відповідно до нормативно-правових актів, стандартів у сфері охорони здоров'я тварин, протоколів лікування хворих тварин, інструкцій про заходи з профілактики й боротьби з інфекційними хворобами тварин, а також інших нормативних документів; 4) непередбачуваний, непереборний і невідворотний збіг обставин; 5) прямий причиново-наслідковий зв'язок між наданням ВД і шкодою, заподіяною здоров'ю тварини, або настанням її смерті; 6) невдалий наслідок втручання не залежить від дефектів ВД, зокрема, помилок працівника(-ів) ветмедицини (виник через особливості організму тварини, складності випадку, несприятливу обстановку надання ВД); 7) правомірність дій працівника(-ів) ветмедицини та відсутність у його (їхніх) діях критерію помилковості, проте за результативним чинником є дефектом надання ВД; 8) відсутність юридичної відповідальності за результатами правового кваліфікування діяння.
2. Професійна помилка у ветеринарній практиці	1) Дефект, що спричинив шкоду здоров'ю тварини; 2) цивільно-правова відповідальність за результатами правового кваліфікування діяння; 3) характер помилки не пов'язаний із недбалістю і/або несумлінним ставленням фахівця до виконання професійних обов'язків; 4) дефекти ВД у формі дії (активна форма поведінки) або бездіяльності (пасивна форма поведінки) працівника(-ів) ветмедицини під час виконання ним(-и) професійних обов'язків;

Продовження таблиці

Вид дефекту	Причини й ознаки дефекту
2. Професійна помилка у ветеринарній практиці	5) тонка межа з професійними правопорушеннями (провинами та злочинами); 6) працівник(-и) ветмедицини вчиняє(-ють) діяння всупереч вимогам стандартів у сфері охорони здоров'я тварин і протоколів, інструкцій, помиляючись через суб'єктивні (низький рівень кваліфікації, недооцінка або переоцінка консультативного висновку, результатів консилиуму тощо) або об'єктивні (тяжкість стану хворої тварини, відсутність необхідного ветеринарного техніко-інструментального забезпечення тощо) чинники.
3. Дефекти через недостатню ВД	ВД надано в меншому обсязі, аніж потрібно; неналежно; ВД не відповідає певним вимогам; незадовільна, погана.
4. Дефекти через несвоєчасну ВД	ВД надано не тоді, коли потрібно, несвоєчасно.
5. Дефекти через неправильну ВД	ВД не відповідає певним нормам, правилам, вимогам; не відповідає істині, реальності; є помилковою, хибною; є не такою, як потрібно; не сприяла бажаним наслідкам.
6. Дефекти через ненадання ВД	Бездіяльність працівника(-ів) ветмедицини, тоді як надання ВД є його (їхнім) професійним обов'язком.
7. Дефекти через незаконне надання ВД	ВД надано неналежним суб'єктом: фізичною особою без ветеринарної освіти й диплома, який її підтверджує, або за відсутності у юридичної особи або фізичної особи — підприємця ліцензії на ведення господарської діяльності з ветеринарної практики

Отже, узагальнення й оцінка матеріалів, наданих на дослідження, характеризується стадійністю: спочатку відбувається накопичення проміжних висновків, а вже на їхній основі формуються остаточні висновки, що є експертними завданнями для судово-ветеринарної експертної комісії, відповідями на питання, поставлені у процесуальному документі про призначення судово-ветеринарної експертизи для визначення дефектів ВД, а також підсумком проведеного дослідження.

5. Завершальний етап

Цей етап судово-ветеринарної експертизи для встановлення дефектів ВД полягає у формулюванні судово-ветеринарною експертною комісією підсумкових висновків та укладанні «Висновку експертів» як процесуального докумен-

та, яким завершується проведення експертизи. Для формування остаточного висновку експертів необхідні достатні експертні підстави, що відповідають принципам законності експертної процедури, незалежності й компетентності судового експерта, верифікації, усебічності, наукової обґрунтованості, повноти, використання максимально повного обсягу засобів і методів дослідження.

Отримані фактичні дані щодо клінічного перебігу, діагностування, поставлених клінічного й судово-ветеринарного діагнозів, а також схеми лікування хворої тварини обговорюють на спільній нараді судово-ветеринарної експертної комісії.

Варто зазначити, що судово-ветеринарна експертна комісія формулює підсумкові висновки за внутрішнім переконанням кожного її члена, коли

комісія вважає, що наданих для дослідження об'єктів достатньо і вони мають придатний стан, а отриманих результатів експертних досліджень вистачає для надання обґрунтованого й об'єктивного висновку; упевнені у його правильності, не мають сумнівів щодо безпомилковості свого рішення та готові діяти відповідно до нього ⁴⁹. Констатуємо: між наданням комісією судово-ветеринарних експертів об'єктивного, обґрунтованого, правильного і правдивого висновку та внутрішнім переконанням експертів, що цей висновок є саме таким, існує причиново-наслідковий зв'язок.

У підсумках завершальної частини «Висновку експертів» судово-ветеринарна експертна комісія констатує фактичні дані, що є результатами дослідження матеріалізованих об'єктів (найчастіше — ветдокументів), робить особливий акцент на патогномонічних відхиленнях від морфологічної та фізіологічної норм в органах і тканинах, прямо пов'язаних із тілесним ушкодженням

або хворобою, стверджує, наскільки вони обґрунтовані, умотивовані, аргументовані, наочні й переконливі.

Остаточні висновки судово-ветеринарна експертна комісія формує на підставі сукупного дослідження всіх ветдокументів з урахуванням проміжних висновків. Формулювання підсумкових висновків має ґрунтуватись на поставленому судово-ветеринарному діагнозі, який є стислим ветеринарним висновком про те, яке саме захворювання або ушкодження мала підекспертна тварина, про клінічний перебіг і кінцеві наслідки хвороби або ушкодження (повне одужання, каліцтво або смерть); водночас слід зважати на ветеринарні втручання.

Завершальною стадією цього етапу судово-ветеринарної експертизи з метою визначення дефектів ВД є укладання «Висновку експертів». Теоретичний дискурс із цього питання залишимо для подальших досліджень, а його результати оприлюднимо в наступній праці.

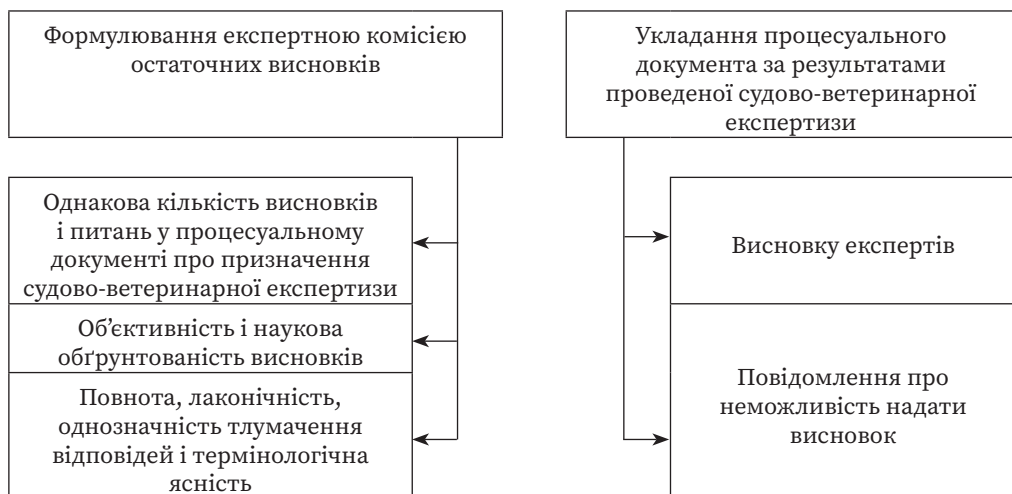

Рис. 6. Алгоритм завершального етапу судово-ветеринарної експертизи дефектів надання ветеринарної допомоги

⁴⁹ Яценко І. Внутрішнє переконання експерта DOI: 10.32353/khrife.3.2023.05 (дата звернення: 20.10.2023).

Доповідач у справі формулює проєкт висновків із відповідями на питання, поставлені у процесуальному документі (ухвалі, постанові) суб'єктом призначення судово-ветеринарної експертизи (залучення експерта). Якщо судово-ветеринарна експертна комісія визнає, що надання ВД містить ознаки дефектності, у висновках необхідно зазначити основну причину розвитку несприятливого наслідку надання ВД, зокрема: несприятливі умови або обставини здійснення ветеринарного втручання (наприклад, надання ВД у необладнаному приміщенні, без достатнього освітлення та належного інструментального обладнання, лабораторної бази); надання ВД за відсутності інших фахівців ВД, які могли б надати професійну консультацію; особливий стан хворої тварини (агресія, запущеність лікування, блискавичний або гострий перебіг хвороби, старечий вік і нашарування хронічних патологій; індивідуальні аномалії будови тіла та функціонування окремих органів, нестандартні реакції організму на дію ветеринарних лікарських засобів або проведених ветпроцедур (дефекти виникають незалежно від професійності дій працівника(-ів) ветмедицини за відсутності в його (їхньому) діянні умислу), атипичний розвиток захворювань; алергічні реакції, які неможливо передбачити під час ветеринарного втручання, тощо); недостатнє діагностування (неповне з'ясування скарг власника тварини про життєдіяльність хворої тварини, неврахування анамнестичних даних, недосконале клінічне обстеження через фізичну неможливість використання новітніх методів і способів діагностики, неадекватна оцінка результатів клінічних і лабораторних досліджень); недбале оперативне втручання або виконання інших лікувальних та профілактичних заходів; невинуватий професійний

ветеринарний ризик, який не належить до категорії непереборної сили та який розглядають як обтяжувальний випадок із характерною для нього невідворотністю настання негативних наслідків для здоров'я і життя тварини; незадовільна організація різних етапів ВД — як на амбулаторному, так і на стаціонарному етапі її надання, зокрема недбале ведення документообігу, тощо).

Результати проведеної судово-ветеринарної експертизи оформляють у вигляді «Висновку експертів» або «Повідомлення про неможливість надання висновку». Кожен висновок експертів має містити такі частини: «Вступ», «Дослідження» і «Висновки». У вступній частині питання, поставлені на розв'язання експертизи, викладають у редакції особи, яка призначила експертизу. У дослідницькій частині висновку зазначають: витяги із процесуального документа про призначення судово-ветеринарної експертизи; обставини справи; необхідні відомості із матеріалів провадження (справи) і всіх наявних ветдокументів із їхніми повними назвами; інші фактичні дані, отримані під час проведення експертизи, які наводять у вигляді цитат (у лапках) і які містять відомості, необхідні для відповідей на питання, поставлені на розв'язання експертизи; дані первинної судової експертизи, а також (за наявності) дані розтину ексгумованого трупа, лабораторних досліджень речових доказів, клінічних обстежень підекспертної тварини тощо.

Залежно від характеру випадку, із історії хвороби обов'язково виписують: стан хворої тварини на момент первинного звернення за ВД; записи історії хвороби, які фіксують стан тварини протягом усього періоду лікування; протоколи операцій; клінічні діагнози; схеми призначеного медикаментозного

лікування; об'єм і кратність уведення лікарських речовин; результати лабораторних досліджень внутрішнього середовища організму; характер і обсяг реанімаційних заходів; дані протоколу патологоанатомічного розтину трупа з результатами гістологічного дослідження або дані первинної судово-ветеринарної експертизи тощо.

Власне кажучи, підсумкові висновки у «Висновку експертів» складають відповідно до поставлених питань. Нумерація відповідей повинна збігатися з нумерацією питань процесуального документа про призначення судово-ветеринарної експертизи. Одночасно допускається поєднання близьких за змістом питань і зміни їхньої послідовності, не змінюючи формулювання запитань. У разі неможливості дати відповідь на будь-яке питання, причину цього обґрунтовують.

Зауважимо, що «Висновок експертів» оформляють на бланку експертної установи, його підписують судові експерти, які проводили дослідження. Підписи в завершальній частині засвідчують відбитком печатки експертної установи на кожній сторінці тексту завершальних висновків. Якщо до висновку експертів додано фототаблиці, їх також підписують експерти; підписи засвідчують відбитком печатки експертної установи (п. 4.15 розд. IV профільної Інструкції⁵⁰).

Один примірник висновку експертів після підписання його всіма членами судово-ветеринарної експертної комісії разом із супровідним документом надсилають в обумовленому порядку особі (органу), яка (який) призначила(-в) судово-ветеринарну експертизу. Другий примірник оформляють як наглядове провадження та залишають в архіві експертної установи, що проводила повторну експертизу (п. 4.17 розд. IV профільної Інструкції⁵¹).

Разом із висновком експертів повертають матеріали, речові докази й інші документи, які стосуються цього провадження (цієї справи). Супровідний документ має містити: назву та номер надісланого висновку експертів; справу, за якою проводили судово-ветеринарну експертизу; номер ЄРДР; речові докази, які повертають, та інші документи, що стосуються цієї справи.

Наголосимо, що сьогодні підвищено вимоги до організації судово-ветеринарної експертизи як одного з основних джерел доказів у випадках правопорушень під час ВД. З огляду на це важливо виокремити головні проблеми, які виникають через неналежне виконання працівником ветмедицини своїх професійних обов'язків і які не дають змоги використати всі можливості судово-ветеринарної науки, оскільки ці проблеми позначаються на доказовості й об'єктивності висновків судових експертів, негативно впливають на оцінку судом виявлених фактичних даних за провадженням (справою), а також ускладнюють або унеможливають з'ясування істини у провадженні (справі). Досвід судово-експертної оцінки дефектів ВД свідчить про такі шляхи розв'язання окреслених проблем:

- розробити стандарти ВД і протоколи лікування тварин із регламентування діагностичної, лікувальної, профілактичної та іншої ветдіяльності щодо окремих нозологічних захворювань на підставі новітніх досягнень науки й техніки та запровадити їх у ветеринарну діяльність;

50 Інструкція про призначення та проведення ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 20.10.2023).

51 Там само.

- напрацювати нормативну базу щодо надання ВД відповідно до вимог ветеринарної науки, кримінального, цивільного, адміністративного, господарського законодавства й запитів громадянського суспільства;
- запровадити вивчення на юридичних факультетах за спеціальністю 081 «Право» навчальні компоненти «Судова ветеринарна медицина» для підвищення фахової підготовки студентів, зокрема під час розслідування справ зі спеціальним суб'єктом — працівником ветмедицини;
- започаткувати залучення спеціалістів у галузі ветеринарної діяльності (особливо тих, хто спеціалізується за такими її напрямками, як-от: хірургія, репродуктологія, кардіологія, травматологія, ендокринологія, неврологія тощо), а також судово-ветеринарних експертів (як спеціалістів) до розслідування справ щодо неналежного надання ВД і професійну співпрацю з ними;
- створити при Держпродспоживслужбі дорадчий орган експертів ветмедицини, яких би залучали до розслідування правопорушень (зокрема, правоохоронні органи) зі спеціальним суб'єктом — працівником ветмедицини, і розробити відповідне положення про цей орган;
- для запобігання термінологічній плутанині й ускладненню зі з'ясування необхідних обставин події та сприяння остаточному встановленню істини нормативно закріпити понятійно-категоріальну термінологію (наприклад, «нешасний випадок у ветеринарній практиці», «професійна помилка у ветеринарній практиці», «злочин у ветеринарній діяльності», «провина у ветеринарній діяльності», «невиконання або неналежне виконання професійних обов'язків працівником ветеринарної медицини», «заняття незаконною ветеринарною діяльністю», «незаконне проведення дослідів над хребетною твариною», «незаконна видача ветеринарного рецепта»);
- розробити й нормативно закріпити форми ветдокументів, обов'язкові до використання суб'єктами ветдіяльності різних форм власності (зокрема, «Виписка з амбулаторної картки тварини», «Виписка з історії хвороби тварини», «Протокол ультрасонографічного дослідження тварини»; «Протокол рентгенологічного дослідження тварини», «Протокол магнітно-резонансного дослідження тварини», «Результати клінічного та біохімічного аналізу крові», «Результати клінічного та біохімічного аналізу сечі», «Протокол патологоанатомічного розтину трупа тварини» та ін.);
- доповнити розд. X Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень⁵² переліком

52 Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 20.10.2023).

розроблених питань щодо дефектів надання ВД, які можуть бути поставлені суб'єктом призначення судово-ветеринарної експертизи на розв'язання судово-ветеринарній експертній комісії.

Висновки

Запропоновано авторську п'ятиетапну методику проведення судово-ветеринарної експертизи з метою визначення дефектів проведення ВД: 1) ознайомчо-підготовчий, 2) організаційно-інформаційний, 3) дослідницько-аналітичний, 4) узагальнювально-оцінний, 5) завершальний. Зазначені етапи відображають послідовність дій судово-ветеринарної експертної комісії під час проведення експертизи, висвітлюють усі основні питання, які обов'язково потрібно розв'язати для фактичного дослідження обставин ветеринарного інциденту та його механізму, взаємодоповнюють один одного. Кожний попередній етап є підґрунтям для наступного, а висновок комісії судово-ветеринарних експертів про недоліки ВД і негативні наслідки для здоров'я та життя тварин(-и) збагачується інформацією й набуває більшої обґрунтованості.

Доведено, що використання запропонованої методики проведення судово-ветеринарної експертизи з метою визначення дефектів ВД сприяє ефективному з'ясуванню дефектів елементів ВД (організації та документообігу, діагностування, лікувально-тактичних, профілактичних, реабілітаційних, реанімаційних, деонтологічних заходів), та етапу надання ВД, на якому це сталося (догоспітальному, госпітальному або післягоспітальному), характеру визначених дефектів (недостатня, несвоєчасна, неправильна ВД або її ненадання) із обов'язковим урахуванням об'єктивних і суб'єктивних чинників, що їх зумовили.

Судово-ветеринарна експертиза має констатувати результат визначеного дефекту й надати висновок про наявність або відсутність причиново-наслідкового зв'язку між дефектом ВД і негативним для тварин(-и) наслідком, а також про основну причину негативного наслідку, а саме: несприятливий збіг обставин, випадковостей, які не залежать від дій працівника(-ів) ветмедицини, оскільки їх неможливо прогнозувати та превенціювати (нещасний випадок); професійна помилка у ветпрактиці (неналежне виконання або невиконання працівником(-ами) ветмедицини своїх професійних обов'язків унаслідок об'єктивної або суб'єктивної помилки, не пов'язаної з недбалістю і несумлінністю до цих обов'язків ставленням: недостатність, несвоєчасність, неправильність надання ВД); випадковий збіг несприятливих обставин; невиліковність хвороби або тяжкість ушкодження; непрофесійні й некваліфіковані дії з порушенням процедури надання ВД; дефекти через ненадання ВД або незаконне її надання.

Судово-ветеринарна експертна комісія має оцінити правильність формулювання клінічного діагнозу, тобто своєчасність, обсяг, обґрунтованість схеми проведення діагностичних і лікувально-тактичних ветеринарних заходів, правильність виконання оперативних утручань або ветеринарних маніпуляцій та відповідність надання ВД вимогам чинних нормативних документів (за наявності).

Аргументовано, що визначення дефектів ВД і негативних наслідків для здоров'я та життя тварин(-и) за запропонованою у цій праці методикою дасть змогу правоохоронним органам і суду з'ясувати ветеринарний механізм розвитку несприятливого для здоров'я та життя тварин(-и) наслідку.

Застосування запропонованої методики судово-ветеринарної експертизи з метою визначення дефектів ВД позитивно вплине на ефективність проведення й результативність експертизи в разі виявлення недоліків ВД і негативних наслідків для здоров'я та життя тварин(-и), оскільки уніфікує підходи до експертного дослідження, мінімізує суб'єктивність експертної оцінки професійних дій працівників ветмедицини, стає науковим підґрунтям для надання обґрунтованого й об'єктивного висновку експерта(-ів) у категоричній формі як засобу доказування в судочинстві; розширює пізнавальні можливості органів досудового розслідування та суду; створює фундамент для вдосконалення кримінального й адміністративного законодавства України в частині юридичної відповідальності працівників ветмедицини за професійні правопорушення.

Forensic Veterinary Medicine Methods for Determining Defects in Veterinary Care

Ivan Yatsenko

This research paper purpose is to develop forensic veterinary medicine to determine defects in veterinary care. General and special scientific methods were used to achieve the goal. The author's methods of forensic veterinary medicine of defects in veterinary care carried out in five stages: familiarization and training one, managerial and informational ones, research and analytical ones, generalization and evaluation ones and final one. It has been proven that the forensic veterinary examination should determine the defect existence and provide conclusion on availability or lack of a cause-effect relation between the lack of veterinary care and a negative consequence for the animal and the main cause of such a consequence. Attention is focused on the fact that the forensic veterinary commission should assess timeliness, volume and validity of

performed diagnostic and medical and tactical veterinary measures, correctness of surgical interventions or veterinary manipulations and their compliance with current regulatory documents. It is substantiated that the proposed author's methods unify approaches to forensic research, minimizes subjectivity of forensic assessment of actions of veterinarians; expands the cognitive capabilities of pre-trial investigation bodies and the court; contributes to improvement of criminal and administrative legislation of Ukraine in terms of legal responsibility of veterinary workers for professional offenses. The key issues arising due to improper performance of professional duties by veterinarians are highlighted and ways to their solving are proposed.

Keywords: forensic veterinary medicine; forensic veterinary examination; examinee animals; defects and shortcomings of veterinary care; negative consequences for health and life of animal; methods and stages of forensic veterinary research.

Фінансування

Це дослідження не отримало жодного спеціального гранту від фінансових установ у державному, комерційному або некомерційному секторах.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі у розробленні дослідження, добиранні й аналізованні даних, рішенні про публікацію або підготовку рукопису.

Учасники

Автор зробив свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики, написання та редагування, і бере на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація щодо конфлікту інтересів

Автор заявляє, що у нього відсутній конфлікт інтересів.

References

Alexander-Leeder, C. A., Guess, S. C., Waiting, D. K., Davidow, E. B. (2022). Medical errors: Experiences, attitudes and

- perspectives of incoming and outgoing final-year veterinary students in the USA. *The Veterinary Record*. Vol. 191. Is. 3. Art. 1735. DOI: 10.1002/vetr.1735.
- Cooper, J. E., Cooper, M. (2021). Veterinary involvement in forensic medicine. *The Veterinary Record*. Vol. 189. Is. 6. DOI: 10.1002/vetr.1004.
- Cummings, Ch. O., Krucik, D. D. R., Carroll, J. P., Eisenbarth, J. M. (2022). Improving within-team communication to reduce the risk of medical errors. *Journal of the American Veterinary Medical Association*. Vol. 260. Is. 6. DOI: 10.2460/javma.21.09.0407.
- Daly, M. L. (2022). The case for quality improvement in veterinary medicine. *Journal of Veterinary Emergency and Critical Care (San Antonio, Tex.)*. Vol. 33. Is. 1. DOI: 10.1111/vec.13264.
- Gartrell, B., White, B. (2021). Surviving clinical errors in practice. *New Zealand Veterinary Journal*. 2021. Vol. 69. Is. 1. DOI: 10.1080/00480169.2021.1840740.
- Grenon, V., Szymonifka, J., Adler-Milstein, J., Ross, J., Sarkar, U. (2023). Factors Associated with Diagnostic Error: An Analysis of Closed Medical Malpractice Claims. *Journal of Patient Safety*. Vol. 19. Is. 3. DOI: 10.1097/PTS.0000000000001105.
- Hayes, G. M., Bersenas, A. M., Mathews, K., Lane, W. G., LaLonde-Paul, D. F., Steele, A., Avellaneda, A. (2020). A multicenter observational study investigating care errors, staffing levels, and workload in small animal intensive care units. *Journal of Veterinary Emergency and Critical Care (San Antonio, Tex.)*. Vol. 30. Is. 5. DOI: 10.1111/vec.12991.
- Hofmeister, E. H., Love, L. (2023). Patient safety culture is needed in veterinary medicine. *Journal of the American Veterinary Medical Association*. Vol. 1. DOI: 10.2460/javma.23.07.0370.
- Khyzhniak, V. V., Olkhovskiy, V. O., Morgun, A. O., Kutsenko, K. V., Morgun, O. O. (2018). Forensic and medical support of «medical cases». *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*. Vol. 18. DOI: 10.32353/khrife.2018.65.
- Low, R., Wu, A. W. (2022). Veterinary healthcare needs to talk more about error: For the wellbeing of our patients and medical teams. *Journal of Veterinary Internal Medicine*. Vol. 36. Is. 6. DOI: 10.1111/jvim.16554.
- Miyagami, T., Watari, T., Harada, T., Naito, T. (2023). Medical Malpractice and Diagnostic Errors in Japanese Emergency Departments. *The Western Journal of Emergency Medicine*. Vol. 24. Is. 2. DOI: 10.5811/westjem.2022.11.55738.
- Mostovenko, O. (2018). Poniattia, oznaky ta klasyfikatsiia likarskykh pomylok [Concepts, signs and classification of medical errors]. *Pidpryemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 10. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/10/8.pdf> [in Ukrainian].
- Munro, R. (2022). Viewpoint: Integrity and Limitations of Forensic Veterinary Evidence. *Journal of Comparative Pathology*. Vol. 199. DOI: 10.1016/j.jcpa.2022.10.003.
- Ostrovsky, D., Novack, V., Smulowitz, P. B., Burke, R. C., Landon, B. E., Isbell, L. M. (2022). Perspectives of Emergency Clinicians About Medical Errors Resulting in Patient Harm or Malpractice Litigation. *JAMA Network Open*. Vol. 5. Is. 11. Art. 2241461. DOI: 10.1001/jamanetworkopen.2022.41461.
- Oxtoby, C. (2019). Getting it right on mistakes. *The Veterinary Record*. Vol. 185. Is. 14. Art. 453. DOI: 10.1136/vr.l5967.
- Seniuta, I. Ya. (2017). Defekty nadання медичної допомоги: поніattia і види [Defects in provision of medical care: concepts and types]. *Медичне право*. № 1 (19). URL: http://medicallaw.org.ua/fileadmin/user_upload/pdf/Journal_19.pdf [in Ukrainian].
- Serdiuk, A. M., Skaletskyi, Yu. M., Rihan, M. M. (2020). Kontsepsiia formuvannia stratehii zapobihannia defektam nadання медичної допомоги u vitchyzniani systemi okhorony zdorovia [Concept of forming a strategy to prevent defects in the provision of medical care in the domestic health care system]. *Environment & Health*. № 1. DOI: 10.32402/dovkil2020.01.004 [in Ukrainian].
- Serdiukov, Ya. K., Shkundia, D. Yu. (2021). Do pytannia pro ziasuvannia davnosti nastannia smerti u sviiskyykh kotiv [In the issue of finding out the age of death in

- domestic cats]. *Veterynariia, tekhnologii tvarynnytstva ta pryrodokorystuvannia*. № 8. DOI: 10.31890/vtpp.2021.08.09 [in Ukrainian].
- Shepitko, M. V. (2017). Dotrymannia pryntsypu nezalezhnosti sudovo-ekspertnoi diialnosti v Ukraini [Compliance with principle of independence of forensic expert activity in Ukraine]. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy ta kryminalistyky* : zb. mat-liv mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 100-rich. vid dnia narodzh. d-ra yuryd. nauk, prof., zasl. diiacha nauky i tekhniky Ukrainy M. V. Salteveskoho (Kharkiv, 07–08.11.2017). Kharkiv [in Ukrainian].
- Skrypka, M., Panikar, I., Boyko, Yu., Dmytrenko, N., Kurales, O. (2023). Pathogenesis and pathomorphology of distraction trauma in the framework of pre-trial investigations of cruelty to animals. *Scientific Horizons*. Vol. 26. No. 4. DOI: 10.48077/scihor4.2023.54.
- Synoverska, T. I. (2019). Mizhnarodnyi dosvid rozsliduvannia zhorstokoho povodzhennia z tvarynamy ta napriamy yoho zaprovadzhennia u vitchyznianu praktyku [International experience of investigating cruelty to animals and directions for its introduction into domestic practice]. *Naukovyi visnyk publichnogo ta pryvatnogo prava*. Vyp. 1. T. 1. DOI: 10.32844/2618-1258.2019.1-1.38 [in Ukrainian].
- Turner, M. (2022). Improving veterinary patient safety through systems analysis of clinical incidents. *The Veterinary Record*. Vol. 191. Is. 12. DOI: 10.1002/vetr.2559.
- Ünal, A., Intepeler, Ş. S. (2022). Scientific View of the Global Literature on Medical Error Reporting and Reporting Systems From 1977 to 2021: A Bibliometric Analysis. *Journal of Patient Safety*. Vol. 18. Is. 7. DOI: 10.1097/PTS.0000000000001025.
- Wallis, J., Fletcher, D., Bentley, A., Ludders, J. (2019). Medical Errors Cause Harm in Veterinary Hospitals. *Frontiers in Veterinary Science*. Vol. 6. Art. 12. DOI: 10.3389/fvets.2019.00012.
- Whipple, K. M., Leissinger, M. K., Beatty, S. S. (2020). Frequency and classification of errors in laboratory medicine at a veterinary teaching hospital in the United States. *Veterinary Clinical Pathology*. Vol. 49. Is. 2. DOI: 10.1111/vcp.12851.
- Yatsenko, I. (2023). Internal Expert Conviction: Forensic Veterinary Aspect. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*. Is. 3 (32). DOI: 10.32353/khrife.3.2023.05.
- Yatsenko, I. (2023). Legal Status and Epistemological Characteristics of Forensic Veterinary Science Objects. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*. Is. 2 (31). DOI: 10.32353/khrife.2.2023.05.
- Yatsenko, I. (2023). Theoretical justification and praxeological significance of the stages of expert research of a living animal. *Law. Human. Environment*. Vol. 14. No. 1. DOI: 10.31548/law/1.2023.107.
- Yatsenko, I. V. (2021). *Metodyka sudovo-veterynarnoho doslidzhennia tvaryn z metoiu vstanovlennia yikh kalitstva* [Methods of forensic veterinary research on animals with the aim of establishing their mutilation]. Kharkiv [in Ukrainian].
- Yatsenko, I. V. (2022). Predmet sudovo-veterynarnoi ekspertyzy ta yoho znachennia v teorii i praktytsi sudovoi ekspertyzy [Topic of forensic veterinary examination and its importance in the theory and practice of forensic examination]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Serii: Pravo*. Vyp. 73. Ch. 2. DOI: 10.24144/2307-3322.2022.73.55 [in Ukrainian].
- Yatsenko, I. V. (2023). Kontseptualni zasady profesiinoi pidhotovky sudovo-veterynarnykh ekspertiv u derzhavnykh spetsializovanykh ekspertnykh ustanovakh Ukrainy [Conceptual principles of professional training of forensic veterinary experts in state specialized expert institutions of Ukraine]. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza*. Vyp. 68. DOI: 10.33994/kndise.2023.68.71 [in Ukrainian].
- Yatsenko, I. V. (2023). Teoretyko-prakseologichne obgruntuvannia form i napriamiv realizatsii ekspertnoi initsiatyvy pid chas provedennia sudovo-veterynarnoi ekspertyzy [Theoretical and praxeological substantiation of forms and directions of implementation of the expert initiative during forensic veterinary examination].

Analitichno-porivnialne pravoznavstvo. № 4.
DOI: 10.24144/2788-6018.2023.04.81 [in Ukrainian].

Yatsenko, I. V. (2023). Vplyv novitnikh naukovykh zdobutkiv Kharkivskoi naukovoï shkoly sudovo-veterynarnykh ekspertiv na efektyvnist pryznachennia ta provedennia sudovo-veterynarnoi ekspertyzy [Influence of the latest scientific achievements of the Kharkiv Scientific School of Forensic Veterinary Experts on the effectiveness of the appointment and conduct of forensic veterinary medicine]. *Progressive research in the modern world*. Proceedings of the VI International Scientific and Practical Conference (March 2–4, 2023). Boston, USA. URL: [https://sci-conf.com.ua/wp-](https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/PROGRESSIVE-RESEARCH-IN-THE-MODERN-WORLD-2-4.03.23.pdf)

[content/uploads/2023/03/PROGRESSIVE-RESEARCH-IN-THE-MODERN-WORLD-2-4.03.23.pdf](https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/PROGRESSIVE-RESEARCH-IN-THE-MODERN-WORLD-2-4.03.23.pdf) [in Ukrainian].

Yatsenko, I. V., Kazantsev, R. H. (2022). *Metodyka sudovo-veterynarnoi ekspertyzy trupiv tvaryn* [Methods of forensic veterinary examination of animal corpses]. Kharkiv [in Ukrainian].

Yatsenko, I. V., Parylovskiy, O. I. (2022). *Pravyla sudovo-veterynarnoho vyznachennia stupenia tiazhkosti shkody, zapodiianoï zdoroviu tvaryny (metodychni rekomendatsii)* [Rules for forensic veterinary determination of degree of severity of damage caused to the health of an animal (methodological recommendations)]. Kharkiv [in Ukrainian].

Яценко, І. (2023). Методика проведення судово-ветеринарної експертизи з метою визначення дефектів ветеринарної допомоги. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 4 (33). С. 57–86. DOI: 10.32353/khrife.4.2023.05.

Кримінальна політика у сфері цифрової протидії пропаганді під час війни

Михайло Шепітько *^a, Катерина Латиш **^b

* Д-р юрид. наук, професор, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса, м. Харків, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7164-8037>, e-mail: shepitkomichael@gmail.com

** Канд. юрид. наук, доц., Вільнюський університет, м. Вільнюс, Литовська Республіка, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9110-116X>, e-mail: kateryna.latysh@tf.vu.lt

^a Написання оригінального рукопису, адміністрування проекту, методологія, нагляд, формальний аналіз, ресурси.

^b Написання оригінального рукопису, формальний аналіз, ресурси.

DOI: 10.32353/khrife.4.2023.06 УДК 343.98:316.658.4"364"

Надійшло 15.12.2023 / Рецензовано 15.12.2023 / Прийнято до друку 18.12.2023 /
Доступно онлайн 29.12.2023

Кримінальна політика у сфері цифрової протидії пропаганді під час війни передбачає передусім визначення пропаганди та її форм на міжнародному й національному рівнях. Виявлення різних форм пропаганди, класифікованих як кримінальні правопорушення, що посягають на основи національної безпеки, громадський порядок і безпеку, а також мир і безпеку людства та міжнародний правопорядок, сьогодні є надзвичайно актуальним. Найбільш небезпечною формою пропаганди є пропаганда війни. Пропаганда війни — це окреме кримінальне правопорушення, яке посягає на мир і безпеку людства та міжнародний правопорядок. Пропаганда війни є кримінальним правопорушенням, подібним до злочину агресії та воєнних злочинів, що потребує їхнього відмежування. Стрімкий технологічний розвиток та експансія цифрового простору диктують нові тенденції, на які доцільно зважати, формуючи кримінальну політику у сфері цифрової протидії пропаганді під час війни. Захист національної безпеки й демократичних цінностей потребує збалансованого підходу: застосування цифрових засобів не має порушувати основних прав і свобод громадян. Дослідженню кримінальної політики у сфері цифрової протидії пропаганді під час війни сприяло використання

комплексу наукових методів: 1) логіки (для характеристики пропаганди та її видів, визначення цифрових засобів протидії цьому явищу); 2) філософського (із метою пошуку філософського підґрунтя протидії пропаганді); 3) історико-правового (під час аналізу історико-правового досвіду протидії пропаганді у воєнний час); 4) формально-логічного (для конструювання кримінальної політики у сфері цифрової протидії пропаганді під час війни); 5) порівняльно-правового (під час порівняння реалізації кримінальної політики в Україні й інших державах).

Ключові слова: кримінальна політика; протидія кримінальним правопорушенням; цифрові засоби протидії кримінальним правопорушенням; пропаганда; пропаганда війни.

Постановка наукової проблеми

Дослідження кримінальної політики у сфері цифрової протидії пропаганді під час війни передбачає передусім визначення пропаганди та її форм на міжнародному й національному рівнях. Виявлення різних форм пропаганди, класифікованих як кримінальні правопорушення, що посягають на основи національної безпеки, громадський порядок і безпеку, а також мир і безпеку людства та міжнародний правопорядок, сьогодні є надзвичайно актуальним. Найбільш небезпечною формою пропаганди є пропаганда війни. Пропаганда війни — це окреме кримінальне правопорушення, подібне до злочину агресії та воєнних злочинів, що потребує їхнього відмежування.

Зважаючи на сучасний розвиток України, важливим аспектом протидії

пропаганді війни й іншим формам пропаганди під час воєнного конфлікту стає цифрова протидія. Небезпечний інформаційний вплив, здійснюваний за допомогою цифрових засобів, що має нав'язливий і маніпулятивний характер та підбурює суспільство до війни й розпалює її, необхідно блокувати сучасними цифровими засобами, які дадуть змогу виявити таку пропаганду та нейтралізувати її деструктивний вплив.

Аналіз основних досліджень і публікацій

Окремі аспекти кримінальної політики у сфері цифрової протидії пропаганді під час війни досліджували такі вчені, як Ж. Денисюк ¹, С. Дмитрашко ², П. Дойчинович ³, У. Коруч ⁴,

- 1 Денисюк Ж. З. Пропаганда та контрпропаганда в контексті стратегій державної інформаційної політики. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2021. Т. 32 (71). № 2. С. 46—51. DOI: 10.32838/TNU-2663-6468/2021.2/08 (дата звернення: 10.12.2023).
- 2 Дмитрашко С. А. Стратегія впливу на масову свідомість у націонал-соціалістичній Німеччині. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. Вип. 2 (38). С. 12—17. DOI: 10.20535/2308-5053.2018.2(38).152880 (дата звернення: 10.12.2023).
- 3 Propaganda, War Crimes Trials and International Law: From Speakers' Corner to War Crimes ; ed. by P. Dojčinović. Routledge, 2012. 336 p.
- 4 Коруч У. З. Поняття пропаганди війни: історико-правовий аспект. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. Ч. 1. С. 118—121. DOI: 10.32850/sulj.2019.4.1.26 (дата звернення: 10.12.2023).

Н. Мельцер ⁵, Ж.-М. Хенкертс і Л. Досвальд-Бек ⁶. Наукові розвідки названих авторів лише опосередковано стосувалися кримінальної політики цифрової протидії такому явищу, як пропаганда. З огляду на тривалість війни в Україні й агресивний характер пропаганди, застосовуваної ворогом як зброя, це дослідження є надзвичайно актуальним.

Методи дослідження

Під час дослідження застосовано такі методи: 1) логіки (для характеристики пропаганди та її видів, визначення цифрових засобів протидії цьому явищу); 2) філософський (із метою пошуку філософського підґрунтя протидії пропаганді); 3) історико-правовий (під час аналізу історико-правового досвіду протидії пропаганді в умовах війни); 4) формально-логічний (для конструювання кримінальної політики у сфері цифрової протидії пропаганді у воєнний час); 5) порівняльно-правовий (під час порівняння реалізації кримінальної політики в Україні й інших державах).

Мета статті

Дослідити кримінальну політику у сфері цифрової протидії пропаганді під час війни.

Викладення основного матеріалу дослідження

Важливість формування кримінальної політики у сфері цифрової протидії пропаганді зумовлено міжнародним досвідом: судові прецеденти кваліфікують дії осіб, звинувачених у пропагуванні війни, і як злочин проти людяності, і як геноцид, і як окремих злочинів, і як складову інших міжнародних злочинів. Так, нацистського пропагандиста Третього Рейха Юліуса Штрайхера — редактора та власника антисемітського тижневика «Штурмовик» — Нюрнберзький Міжнародний військовий трибунал засудив до смертної кари. Це перший вирок за пропаганду, коли переслідування й діяння кваліфікували як злочин проти людяності ⁷. Для визнання пропаганди війни злочинною необхідно довести, що обвинувачувана особа безпосередньо підбурювала до конкретних актів агресії, тим самим створювала сприятливу бойовничу атмосферу, що й відбувалося в описаному випадку щодо євреїв.

У Міжнародному пакті про громадянські й політичні права зазначено, що будь-який виступ на користь національної, расової або релігійної ненависті, що є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі або насильства, а також будь-яку пропаганду війни слід заборонити законом ⁸.

5 Мельцер Н. Международное гуманитарное право. Общий курс : справ. изд. Женева : МККК, 2016. 419 с.

6 Хенкертс Ж.-М., Досвальд-Бек Л. Обычное международное гуманитарное право. Т. 1. Нормы. Женева : МККК, 2006. 874 с. URL: <https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/other/customary.pdf> (дата звернення: 10.12.2023).

7 Propaganda, War Crimes Trials ...

8 Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : прийнято Генасамблеєю ООН 16.12.1966 р. док. ООН A/RES/2200 A (XXI) ; ратифік. Указом Президії ВР УРСР від 19.10.1973 р. № 2148-VIII [Чинна для України з 23.03.1976 р.]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043?find=1&text=війн#w1_1 (дата звернення: 10.12.2023).

Більш сучасний приклад використання ЗМІ для розпалювання ворожнечі, підбурювання до насильства та дискримінації певної етнічної групи — злочини в Руанді: вироком Міжнародного кримінального трибуналу засуджено засновників і журналістів руандської компанії *RTL* за злочин геноциду та злочин проти людяності (також переслідування, як і в описаному вище прикладі), пов'язані з використанням цього ЗМІ⁹. Суд довів факти підбурювання до геноциду цілої етнічної групи тутсі з використанням специфічних лінгвістичних конструкцій за допомогою конкретних каналів мовлення. До речі, проведення лінгвістичних експертиз і розуміння мовленнєво-культурного контексту в таких справах надзвичайно важливі не лише для правильного кваліфікування дій, а й для дотримання процесуального порядку, який є суворо регламентованим. Маємо на увазі випадки, коли до проведення лінгвістичних експертиз іноземного тексту допускають вітчизняних експертів, які не мають відповідного документа, що підтверджував би знання ними іноземної мови, зміст якої вони аналізують, як не мають розуміння контексту конфлікту. Так, під час проведення відповідних лінгвістичних або комплексних психолого-лінгвістичних експертиз можуть виникати питання щодо необхідності перекладу тексту. Наприклад, судовий експерт розуміє мову, якою викладено наданий на

дослідження текст, оскільки вивчав її у школі, але не має диплома перекладача з відповідної мови (у досліджуваному випадку це російська мова). Тоді постає питання про необхідність перекласти текст українською мовою для подальшого дослідження¹⁰ або залучити судового експерта-лінгвіста, який має документ, що підтверджує знання ним мови, текст якою надано на дослідження. Ми вважаємо більш виправданою із процесуальних позицій другу ситуацію: із метою запобігти стороні захисту ініціювати в суді визнання такого висновку судової експертизи недопустимим через подібні процесуальні особливості.

Вартим уваги також є рішення Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії, яким засуджено політичного лідера, очільника Сербської радикальної партії та воєнізованого сербського угруповання «Рух четників» за єдину промову, що спонукала до скоєння зґвалтувань, убивств та інших злочинів¹¹. Тобто цю особу засудили не за безпосереднє вчинення вбивств, зґвалтувань тощо, а за єдину промову з елементами «мови ворожнечі» та погрозами на адресу місцевого не-сербського населення — хорватів: його дії суд кваліфікував як злочин проти людяності, що також дає підстави для роздумів про нагальну потребу сформува-ти кримінально-правову політику нашої держави з огляду на наявну міжнародну правозастосовну практику.

9 Опришко Л. Відповідальність ЗМІ за геноцид. Приклад Руанди / Journalism Teachers' Academy. 20.07.2022. 17:42. URL: <https://www.jta.com.ua/trends/vidpovidalnist-zmi-za-henotsyd-pryklad-ruandy/> (дата звернення: 10.12.2023).

10 Ухвала Сихівського райсуду м. Львова від 27.07.2023 р. Справа № 464/1692/22. Проведення № 1-кп/464/32/23. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/112504386?-from=%22Пропаганда%20війни%22%20AND%20%22експертиза%22> (дата звернення: 10.12.2023).

11 Куренкова О. Нацисти прагнули «великої Німеччини». Кремль — створення «великої Росії» коштом України — юрист Предраг Дойчинович / Суспільне новини. 09.01.2023. 09:37. URL: <https://suspilne.media/325738-nacisti-pragnuli-velikoi-nimeccini-kreml-stvorennja-velikoi-rosii-kostom-ukraini-urist-predrag-dojcinovic/> (дата звернення: 10.12.2023).

Водночас необхідно зважати на те, що (на відміну від Другої світової війни) сьогодні пропаганда переважно шириться завдяки цифровому середовищу, коли соціальні мережі є основним її інструментом. У такому разі інтернет — не лише плацдарм для поширення неправдивої інформації: у ньому створено так звані армію тролів і бот-мережі тощо, які, підтримуючи електронне спілкування в коментарях, переконують інтернет-користувачів у «правдивості» такої інформації або вдаються до агресивних методів залякування, тим самим позбавляючи інтернет-користувачів будь-якого бажання дошукуватися релевантності поширеної інформації. Так, щонайменше 47 урядів використовували комбінації людських і бот-кампаній для маніпулювання онлайн-дискусіями з метою поширення пропаганди у 2023 році — удвічі більше, аніж 10 років тому¹². Яскравим прикладом цього є аналіз внутрішніх документів одного з провідних підрядників російських спецслужб щодо розроблення інструментарію, призначеного для здійснення кібератак і поширення дезінформації, контролю за інтернет-простором і використання цифрових засобів для просування певних пропагандистських наративів¹³. Звісно, такими традиційними масмедіа, як телебачення,

радіо й газети, також активно послуговуються як гібридною зброєю не лише у країні-агресорці, а й закордоном, здійснюючи значно більший за масштабами впливу. Хоча такі дії є забороненими щонайменше з 1936 року — часу прийняття Міжнародної конвенції про використання радіомовлення в інтересах миру, у ст. 2 якої задекларовано обов'язок держав утримуватися від пропаганди війни¹⁴.

Кримінальний кодекс України (далі — *КК України*) передбачає відповідальність за такі форми пропаганди: 1) колабораційну діяльність (ч. 3 ст. 111¹); 2) жорстоке поводження із тваринами (ст. 299); 3) увезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства та жорстокості, расову, національну або релігійну нетерпимість і дискримінацію (ст. 300); 4) пропаганду війни (ст. 436); 5) пропаганду комуністичного й націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів (ст. 436¹)¹⁵. Визначення цього діяння у вітчизняному кримінальному законодавстві не наведено, але слід констатувати, що ці суспільно небезпечні діяння посягають на доволі різні об'єкти: 1) основи національної безпеки; 2) громадський порядок і безпеку; 3) мир, безпеку людства та міжнародний правопорядок.

12 Ryan-Mosley T. How generative AI is boosting the spread of disinformation and propaganda / MIT Technology Review. October 4, 2023. URL: <https://www.technologyreview.com/2023/10/04/1080801/generative-ai-boosting-disinformation-and-propaganda-freedom-house/> (дата звернення: 10.12.2023).

13 Leloup D., Reynaud F. Inside Vulkan, the digital weapons factory of Russians intelligence services / Le Monde. March 30, 2023, at 5:00 pm (Paris). URL: https://www.lemonde.fr/en/pixels/article/2023/03/30/inside-vulkan-the-digital-weapons-factory-of-russian-intelligence-services_6021230_13.html (дата звернення: 10.12.2023).

14 Международная конвенция об использовании радиовещания в интересах мира : подпис. Генассамблеей ООН 23.09.1936 г. ; ратифиц. Президиум. ВС СССР 17.09.1982 г. с оговорк. и заявл. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/141016___141016 (дата звернення: 10.12.2023).

15 Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 10.12.2023).

Тільки у ст. 436 «Пропаганда війни» і в ст. 300 «Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію» КК України передбачено доволі стабільну кримінальну відповідальність, оскільки в цих нормах не відбулося особливих змін щодо визначення пропаганди¹⁶. У решті норм цього Кодексу такої відповідальності не обумовлено. Через антикомуністичний, антинаціонал-соціалістичний, євроінтеграційний вектор розвитку України та початок російської агресії проти неї кількість кримінальних правопорушень у формі здійснення пропаганди суттєво зросла.

У п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», що має прямий зв'язок і згадку про нього у ст. 436¹ КК України, наведено таке визначення пропаганди комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів: «Публічне заперечення, зокрема через медіа, злочинного характеру комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років в Україні, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, поширення інформації, спрямованої на виправдання злочинного характеру ко-

муністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, діяльності радянських органів державної безпеки, встановлення радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті, виготовлення та/або поширення, а також публічне використання продукції, що містить символіку комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів»¹⁷.

У 2021 р. українські законодавці передбачили кримінальну відповідальність за пропаганду вчинення дій, що мають ознаки жорстокого поводження із тваринами (ст. 299 КК України¹⁸), хоча так і не сформулювали визначення пропаганди¹⁹.

Із початком російської агресії проти України криміналізовано колабораційну діяльність і передбачено відповідальність за «здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, а також дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора

16 Кримінальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 10.12.2023).

17 Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 09.04.2015 р. № 317-VIII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 10.12.2023).

18 Кримінальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 10.12.2023).

19 Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації положень деяких міжнародних угод та директив Європейського Союзу у сфері охорони тваринного та рослинного світу : Закон України від 15.07.2021 р. № 1684-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1684-20#n42> (дата звернення: 10.12.2023).

у закладах освіти» (ч. 3 ст. 111¹ КК України)²⁰.

Не можна відкидати очевидний зв'язок пропаганди та воєнних злочинів, про що також зазначають іноземні дослідники²¹. Так, у довідковому виданні «Міжнародне гуманітарне право. Загальний курс» Н. Мельцера, виданого Міжнародним комітетом червоного хреста, наголошено, що держава, яка здійснює окупацію, не може використовувати пропаганду, спрямовану на добровільний вступ до окупаційних сил²². Також у ст. 51 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни зазначено, що «окупаційна держава не має права примушувати осіб, що перебувають під захистом, служити в її збройних чи допоміжних силах»²³.

У І додатковому протоколі до Женевських конвенцій обумовлено, що сторони, які перебувають у конфлікті, повинні вжити всіх практично можливих заходів для того, щоб діти, які не досягли 15-річного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях: сторони мають утриматися від вербування їх у свої збройні сили. У разі вербування із-поміж осіб, які досягли 15-річного віку, але яким ще не виповнилося 18 років, сторони, що перебувають у конфлікті, мають віддавати перевагу особам старшо-

го віку. А вже в II додатковому протоколі до Женевських конвенцій зазначено, що «діти, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, не підлягають вербуванню у збройні сили або групи, і їм не дозволяється брати участь у воєнних діях», але у цьому разі не йдеться про заборону пропаганди. Серед звичаїв ведення війни також зауважено, що «діти не повинні вербуватися у збройні сили або збройні угруповування» (норма 136)²⁴.

Отже, можна дійти висновку, що пропаганда війни є кримінальним правопорушенням, подібним до воєнних злочинів, але прямо воєнним злочином не визнана. Тільки за умови набуття ознак примушування або вербування можна ставити питання про скоєння воєнного злочину, що порушує закони та звичаї війни (ст. 438 КК України). На практиці трапляються випадки свавільного трактування примушування як пропаганди. Так, Подільський районний суд м. Київ засудив особу за пропаганду служби в армії окупаційної держави — російської федерації. Суд, посилаючись на ст. 51 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни, інтерпретував окремі заяви у ЗМІ й іншу діяльність підсудного в м. Севастополь та АР Крим як здійснення пропаганди та порушення законів

20 Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність : Закон України від 03.03.2022 р. № 2108-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text> (дата звернення: 10.12.2023) ; Кримінальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 10.12.2023).

21 Saxon D. Propaganda as a Crime Under International Humanitarian Law: Theories and Strategies for Prosecutors / Propaganda, War Crimes Trials 24 p.

22 Мельцер Н. Указ. соч. С. 420.

23 Женевська конвенції про захист цивільного населення під час війни : прийнята 12.08.1949 р. ; ратифік. Указом Президії ВР УРСР від 03.07.1954 р. [Чинна для України з 03.01.1955 р.]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#n1507 (дата звернення: 10.12.2023).

24 Хенкертс Ж.-М., Досвальд-Бек Л. Указ. соч. С. 617. URL: <https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/other/customary.pdf> (дата звернення: 10.12.2023).

ведення війни²⁵. Цей приклад демонструє необхідність розмежування не тільки воєнних та інших злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, а й понять «пропаганда», «примушування» й «вербування».

Для формування кримінальної політики у сфері цифрової протидії пропаганді під час війни важливим є не тільки визначення форм пропаганди в міжнародному й національних значеннях, їхнє кримінально-правове кваліфікування, застосування санкцій і покарань, а й інші засоби, які використовують із метою запобігання такій пропаганді, її виявлення та переслідування.

У сучасному світі уряди й політичні гравці як демократичних, так і автократичних країн використовують штучний інтелект для створення текстів, фото й відеозображень із метою маніпулювати громадською думкою на свою користь та автоматично піддавати цензурі критичний онлайн-контент.

Тому важливим розділом кримінальної політики є протидія пропаганді під час війни саме в цифровому просторі та з використанням штучного інтелекту, а також інших цифрових інструментів. До прикладу, із початком повномасштабної війни проти України у 2022 році *TikTok* почав вибірково маркувати акаунти, якими керують російські державні пропагандистські агенції, щоб повідомити користувачам, що вони піддаються впливу кремлівської дезінформації. Складно сказати, чим саме обумовлено таку вибірку, оскільки значну кількість акаунтів із мільйонами

підписників так і залишили без відповідного маркування, хоча обґрунтовані підстави для цього були²⁶. Дослідники *Freedom House* задокументували 22 країни, які ухвалили закони, що вимагають від інтернет-платформ або заохочують їх використовувати машинне навчання для видалення небажаних висловлювань в інтернеті²⁷.

З огляду на викладене, убачаємо потребу сформувати цифровий інструментарій протидії пропаганді війни, що може містити різноманітні технології та програмні рішення, які допоможуть виявляти, аналізувати й контролювати пропагандистський контент. Серед таких цифрових інструментів можна виокремити такі:

- алгоритми машинного навчання та штучного інтелекту, здатні аналізувати значні обсяги даних і виявляти шаблони, характерні для пропагандистських повідомлень, що містить аналіз тексту, фото та відео;
- інструменти перевірки правдивості викладених фактів (платформи для верифікації інформації — такі, як *Snopes*, *FactCheck.org* та ін.— дають змогу перевіряти достовірність новин та інформації, які поширюються в мережі);
- інструменти для виявлення фейкових новин (спеціалізоване програмне забезпечення, яке використовує лінгвістичні (мовні) моделі й інші технології для ідентифікації потенційно неправдивого, фейкового контенту);

25 Вирок Подільського райсуду м. Києва від 15.06.2023 р. Справа № 758/16427/21. Проведення № 1-кп/758/422/23.

26 Klepper D. TikTok propaganda labels fall flat in 'huge win' for Russia / AP News. March 30, 2023. 5:44 pm GMT +2. URL: <https://apnews.com/article/tiktok-russia-propaganda-labels-ukraine-kremlin-china-88ecd866a2c34218ebbaccb45e435c12> (дата звернення: 10.12.2023).

27 Ryan-Mosley T. Op. cit. URL: <https://www.technologyreview.com/2023/10/04/1080801/generative-ai-boosting-disinformation-and-propaganda-freedom-house/> (дата звернення: 10.12.2023).

- браузерні розширення (інструменти, які інтегровані безпосередньо у веббраузер і допомагають користувачам ідентифікувати ненадійні джерела інформації та фейкові новини);
- соціальні мережі та платформи (які впроваджують власні інструменти модерування контенту для боротьби з дезінформацією і пропагандою, використовуючи як алгоритми, так і людську перевірку);
- освітні платформи й ініціативи (навчальні програми та ресурси, спрямовані на підвищення цифрової грамотності та критичного мислення з метою формування у громадськості навичок розрізнення маніпулятивного контенту);
- аналітичні інструменти для дослідження й аналізу тенденцій, виявлення шаблонів, певних наративів, каліок у поширенні інформації в інтернеті, включно з трендами пропаганди та дезінформації.

Про актуальність і початковий етап запровадження зазначених інструментів може свідчити затверджений 2021 р. Порядок функціонування інформаційно-аналітичної платформи електронної верифікації та моніторингу²⁸.

Особливо важливим є розроблення цифрових засобів протидії пропаганді війни, що містять різноманітні технології й методи, спрямовані на ідентифікацію, аналіз і блокування або знешкодження пропагандистських матеріалів. Ми проаналізували міжнародну практику із цього питання та

вважаємо доцільним виокремити такі напрями формування цифрових засобів протидії пропаганді війни:

- моніторинг соціальних мереж шляхом використання алгоритмів машинного навчання для виявлення й аналізу пропагандистських повідомлень у соціальних мережах, телеграм-каналах тощо (аналіз тексту, фото й відео на наявність спотвореної або маніпулятивної інформації);
- фактчекінг і верифікація інформації шляхом розроблення платформ та інструментів для перевірки фактів і верифікації джерел інформації, що може містити співпрацю з незалежними фактчекерськими організаціями;
- розпізнавання фейкових новин шляхом використання алгоритмів штучного інтелекту для ідентифікації неправдивості таких новин і маніпулятивного контенту (аналіз структури тексту, джерел інформації та лінгвістичних особливостей викладення);
- цифрова грамотність та освіта шляхом започаткування освітніх кампаній і навчальних програм для підвищення рівня цифрової грамотності громадян, що допоможе їм критично оцінювати інформацію;
- співпраця з технологічними компаніями шляхом налагодження партнерства з компаніями — розробниками соціальних медіа й інших платформ для впровадження алгоритмів і правил, які запобігають поширенню пропаганди та дезінформації;

28 Порядок функціонування інформаційно-аналітичної платформи електронної верифікації та моніторингу : затв. наказом Мінфіна України від 26.07.2023 р. № 428. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1186-21#Text> (дата звернення: 10.12.2023).

- застосування правових механізмів, запровадження законодавчих ініціатив і заходів, спрямованих на запобігання пропаганді та покарання за її поширення;
- міжнародна співпраця з міжнародними неурядовими організаціями й урядами інших країн для координування зусиль у боротьбі з військовою пропагандою.

Кримінальна політика у сфері цифрової протидії пропаганді під час війни має важливе правове значення, оскільки її реалізація впливає на утвердження України як незалежної, демократичної та правової держави. Запровадження окремої кримінальної політики у сфері цифрової протидії пропаганді дасть змогу поступово та сплановано протидіяти як пропаганді, так і війні загалом. Правові, економічні, інформаційні й інші заходи протидії цифровій пропаганді можуть мати позитивний ефект, який мінімізує та нейтралізує інформаційний вплив від її поширення. Слід погодитися з П. Дойчиновичем, який обстоює необхідність розмежувати воєнну пропаганду, яка може спонукати до скоєння воєнних злочинів, злочинів проти людяності й геноциду, як у згаданих вище випадках, і пропаганду війни, яка спонукає до злочину агресії²⁹. Цей важливий акцент також демонструє подібність пропаганди до злочину агресії в міжнародно-правовому значенні й національному кримінальному праві (ст. 437 «Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни»

КК України³⁰). Підтвердженням цього є наявність пропагандистів у переліку підозрюваних осіб за магістральною справою «24 лютого»³¹.

Висновки

Кримінальна політика у сфері цифрової протидії пропаганді під час війни має передбачати комплекс заходів, спрямованих на запобігання пропаганді (діяльності, що має на меті поширення дезінформації, маніпулювання громадською думкою й розпалювання ворожнечі під час воєнного конфлікту), її виявлення, переслідування та покарання.

Провідні аспекти цієї політики можуть містити:

- 1) законодавче регулювання (ухвалення чітких правових норм, що визначають пропаганду як злочин, особливо в контексті воєнних конфліктів);
- 2) моніторинг та аналіз медіа (створення систем моніторингу медіаконтенту з метою виявлення й контролю над поширенням пропагандистських матеріалів);
- 3) міжнародна співпраця (співпраця з міжнародними організаціями й іншими державами для боротьби із транскордонною пропагандою та дезінформацією);
- 4) накладання санкцій (застосування покарань, включно із кримінальною відповідальністю, до осіб та організацій, винних у поширенні воєнної пропаганди або дезінформації);

29 Куренкова О. Зазнач. твір. URL: <https://suspilne.media/325738-nacisti-pragnuli-velikoi-nimec-cini-kreml-stvorennia-velikoi-rosii-kostom-ukraini-urist-predrag-dojcinovic/> (дата звернення: 10.12.2023).

30 Кримінальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 10.12.2023).

31 Список підозрюваних магістральної справи «24 лютого» / Офіс Генпрокурора : офіц. сайт. URL: <https://gp.gov.ua/detectable> (дата звернення: 10.12.2023).

- 5) просвітницька робота (проведення інформаційної кампанії серед населення для підвищення обізнаності про ризики й наслідки воєнної пропаганди та важливість критичного сприйняття інформації);
- 6) захист прав людини (заходи протидії пропаганді не мають порушувати основних прав і свобод людини, включно зі свободою слова та вираження думки).

Кримінальна політика у сфері цифрової протидії пропаганді під час війни потребує збалансованого підходу до захисту національної безпеки й демократичних цінностей (із урахуванням цифрового контексту) та одночасним дотриманням основних прав і свобод громадян.

Criminal Policy in the Field of Digital Counterpropaganda During the War **Mykhaylo Shepitko, Kateryna Latysh**

Criminal policy in the field of digital countermeasures against propaganda during war involves propaganda definition and its forms at international and national levels. Detection of various propaganda forms, classified as criminal offenses that encroach on foundations of national security, public order and security, as well as peace and security of humanity and the international legal order, is extremely relevant today. The most dangerous form of propaganda is war propaganda. War propaganda is a separate criminal offense that affects peace and security of mankind and the international legal order. War propaganda is a criminal offence, similar to the crime of aggression and war crimes, which requires their distinction. Rapid technological development and expansion of the digital space dictate new trends that should be taken into account when forming a criminal policy in the field of digital counterpropaganda during wartime. The protection of national security and democratic values requires a balanced

approach: the use of digital means should not violate the basic rights and freedoms of citizens. The study of criminal policy in the field of digital countermeasures against propaganda during the war was facilitated by the use of a complex of scientific methods: 1) logic one (for propaganda characterization of and its types, determination of digital means of countermeasures against this phenomenon); 2) philosophical (in order to find a philosophical basis for countering propaganda); 3) historical and legal one (during the analysis of the historical and legal experience of countering propaganda in wartime); 4) formal and logical one (for construction of criminal policy in the field of digital countermeasures to propaganda during wartime); 5) comparative legal one (when comparing the implementation of criminal policy in Ukraine and other States).

Keywords: criminal policy; counteraction to criminal offenses; digital means of countering criminal offenses; propaganda; war propaganda.

Фінансування

Це дослідження претендує на отримання спеціального гранту.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі в розробленні, дослідженні, добиранні й аналізуванні даних, рішеннях про публікацію або підготовку рукопису.

Учасники

Автори зробили свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики, написання та редагування, і беруть на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація щодо конфлікту інтересів

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

References

- Denysiuk, Zh. Z. (2021). Propaganda ta kontrpropaganda v konteksti stratehii derzhavnoi informatsiinoi polityky [Propaganda and counter-propaganda

- in the context of state information policy strategies]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriya: Derzhavne upravlinnia*. T. 32 (71). № 2. DOI: 10.32838/TNU-2663-6468/2021.2/08 [in Ukrainian].
- Dmytrashko, S. A. (2018). *Stratehiia vplyvu na masovu svidomist u natsional-sotsialistychynii Nimechchyni* [Strategy for influencing mass consciousness in National Socialist Germany]. *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*. Vyp. 2 (38). DOI: 10.20535/2308-5053.2018.2(38).152880 [in Ukrainian].
- Henckerts, Zh.-M., Dosvald-Bek, L. (2006). *Obychnoe mezhdunarodnoe gumanitarnoe pravo. T. 1. Normy* [Customary International Humanitarian Law. Vol. 1. Norms]. Zheneva : MKKK. URL: <https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/other/customary.pdf> [in Russian].
- Klepper, D. (2023). *TikTok propaganda labels fall flat in 'huge win' for Russia* / AP News. March 30, 2023. URL: <https://apnews.com/article/tiktok-russia-propaganda-labels-ukraine-kremlin-china-88ecd866a2c34218ebbaccb45e435c12>.
- Koruts, U. Z. (2019). *Poniattia propahandy viiny: istoryko-pravovyi aspekt* [Concept of war propaganda: historical and legal aspect]. *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys*. № 4. Ch. 1. DOI: 10.32850/sulj.2019.4.1.26 [in Ukrainian].
- Kurenkova, O. (2023). *Natsysty prahnuly «velykoi Nimechchyny». Kreml — stvorennia «velykoi Rosii» koshtom Ukrainy — yuryst Predrah Doichynovych* [The Nazis sought a “Greater Germany”. The Kremlin — creation of a “Great Russia” at the expense of Ukraine — lawyer Predrag Doichynovych] / *Suspilne novyny*. 09.01.2023. URL: <https://suspilne.media/325738-nacisti-pragnuli-velikoi-nimeccini-kreml-stvorennia-velikoi-rosii-kostom-ukraini-urist-predrag-dojcinovic/> [in Ukrainian].
- Leloup, D., Reynaud, F. (2023). *Inside Vulkan, the digital weapons factory of Russians intelligence services* / *Le Monde*. March 30, 2023. URL: https://www.lemonde.fr/en/pixels/article/2023/03/30/inside-vulkan-the-digital-weapons-factory-of-russian-intelligence-services_6021230_13.html.
- Melcer, N. (2016). *Mezhdunarodnoe gumanitarnoe pravo. Obshij kurs* [International humanitarian law. General Course] : sprav. izd. Zheneva : MKKK [in Russian].
- Opryshko, L. (2022). *Vidpovidalnist ZMI za henotsyd. Pryklad Ruandy* [Responsibility of mass media for genocide. Example of Rwanda] / Journalism Teachers Academy. 20.07.2022. URL: <https://www.jta.com.ua/trends/vidpovidalnist-zmi-za-henotsyd-pryklad-ruandy/> [in Ukrainian].
- Propaganda, War Crimes Trials and International Law: From Speakers' Corner to War Crimes* (2012) ; ed. by P. Dojčinović. Routledge.
- Ryan-Mosley, T. (2023). *How generative AI is boosting the spread of disinformation and propaganda* / MIT Technology Review. October 4, 2023. URL: <https://www.technologyreview.com/2023/10/04/1080801/generative-ai-boosting-disinformation-and-propaganda-freedom-house/>.
- Saxon, D. (2012). *Propaganda as a Crime Under International Humanitarian Law: Theories and Strategies for Prosecutors* / *Propaganda, War Crimes Trials and International Law: From Speakers' Corner to War Crimes* ; ed. by P. Dojčinović. Routledge.

Шепітько, М., Латиш, К. (2023). Кримінальна політика у сфері цифрової протидії пропаганді під час війни. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 4 (33). С. 87–98. DOI: 10.32353/khrife.4.2023.06.

Питання юридичної відповідальності експерта в галузі права

Катерина Дзюбак *

* Канд. екон. наук, Одеський НДІСЕ, м. Одеса, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9227-6538>, e-mail: ekaterina.dzubak@gmail.com

DOI: 10.32353/khrife.4.2023.07 УДК [347.9:346:340.69](477)

Надійшло 19.11.2023 / Рецензовано 27.11.2023 / Прийнято до друку 18.12.2023 /
Доступно онлайн 29.12.2023

Зміни до процесуального законодавства України 2017 року додали нового учасника судового процесу — експерта з питань права. Таким експертом може бути особа, яка має науковий ступінь та є фахівцем у галузі права. Інших вимог до нового учасника судового процесу законодавець не висунув, що спричинило жваві дискусії, зокрема з питання, чи несе експерт у галузі права юридичну відповідальність узагалі та яку саме. З огляду на зазначене, метою цієї статті є визначення питання юридичної відповідальності експерта в галузі права. Методологічним підґрунтям статті є окремі наукові методи пізнання, зокрема: логіко-семантичний, системно-функціональний, порівняльно-правовий, структурно-логічний (розкриває питання юридичної відповідальності експерта в галузі права) і методи математичної статистики (для кількісного порівняльного оцінювання та якісного аналізування здобутих результатів). У статті наведено права й обов'язки експерта в галузі права, передбачені процесуальним законодавством України. Проведено порівняння процесуального статусу висновку експерта в галузі права із висновком експертного дослідження. Можливі види правопорушень експерта в галузі права запропоновано систематизувати за трьома групами: цивільно-правові, організаційні, процесуальні. Схарактеризовано чотири види юридичної відповідальності експерта в галузі права: дисциплінарний, цивільно-правовий, адміністративний і кримінальний.

Ключові слова: експерт у галузі права; юридична відповідальність; висновок експерта в галузі права; правопорушення експерта в галузі права; обов'язки експерта в галузі права; Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію; учасник процесуальних правовідносин.

Постановка наукової проблеми

Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» запровадив нового учасника судового процесу — експерта з питань права¹. Цим законодавчим актом у ст. 73 Цивільного процесуального кодексу України² (далі — ЦПК), ст. 70 Господарського процесуального кодексу України³ та ст. 69 Кодексу адміністративного судочинства України⁴ запроваджено «положення про те, що як експерт з питань права може залучатися особа, яка має науковий ступінь та є визнаним фахівцем у галузі права. Додаткові вимоги та деталізація правового статусу особи експерта в галузі права, його права та обов'язки, складання та оформлення

відповідного документу експертом в галузі права, методи та методики, які він використовує при наданні відповідей на поставлені питання, порядок призначення та проведення експертиз в галузі права та багато інших аспектів діяльності експерта в галузі права вищенаведеними кодексами та іншими законодавчо-нормативними актами не визначені»⁵.

«Так само законодавство не містить застережень про притягнення експерта в галузі права до відповідальності»⁶. Актуальність досліджуваної проблеми полягає в тому, що до сьогодні точаться дискусії довкола питання, «чи несе взагалі експерт в галузі права будь-яку відповідальність та за які правопорушення; на підставі яких законів надається можливим притягнути його до відповідальності в разі необхідності; чи можна вважати висновки експерта в галузі права достовірними без попереднього попередження експерта в галузі права про

- 1 Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text> (дата звернення: 02.11.2023).
- 2 Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 02.11.2023).
- 3 Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-XII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 02.11.2023).
- 4 Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 02.11.2023).
- 5 Дзюбак К. М. Відповідальність експерта у галузі права: чи передбачена вона процесуальним законодавством? *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття* : тези доп. учасн. III Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 19.06.2020). Харків, 2020. С. 9—12. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e2172522-77cc-48a2-bcb2-aa47fec76578/content> (дата звернення: 02.11.2023).
- 6 Там само.

кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок або за відмову без поважних причин від виконання своїх обов'язків»⁷ тощо.

Мета статті

Метою статті є визначення юридичної відповідальності експерта в галузі права.

Методи дослідження

Методологічним підґрунтям статті є окремі наукові методи пізнання, зокрема: логіко-семантичний; системно-функціональний; порівняльно-правовий. Із використанням структурно-логічного методу розкрито питання юридичної відповідальності експерта в галузі права. Методи математичної статистики застосовано для кількісного порівняль-

ного оцінювання та якісного аналізування здобутих результатів.

Аналіз основних досліджень і публікацій

Аналіз юридичної літератури «засвідчив відсутність наукових досліджень з наведеної проблематики. Вчені та практикуючі юристи більшу увагу зосередили на визначенні правової природи інституту експерта в галузі права, на правосуб'єктності експерта в галузі права як учасника цивільних, господарських, адміністративних процесуальних правовідносин»⁸, як-от О. Бортман⁹, Н. Зозуля¹⁰, О. Кармаза¹¹, Г. Кеберник¹². Свої наукові доробки з порушеної теми також представили видатні вітчизняні науковці, які глибоко досліджують проблеми експертизи в галузі права: Л. Мамчур¹³, І. Озерський¹⁴, М. Щербаковський¹⁵ та ін. «Це зрозуміло,

- 7 Дзюбак К. М. Зазнач. твір. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e2172522-77cc-48a2-bcb2-aa47fec76578/content> (дата звернення: 02.11.2023).
- 8 Там само.
- 9 Бортман О. Експерт у галузі права: суддя на фронті? *Юрист і Закон*. 2017. № 47. URL: https://vkr.ua/publication/ekspert_u_galuzi_prava_suddya_na_frilansi (дата звернення: 05.11.2023).
- 10 Зозуля Н. Експерт з питань права: проблема процесуального статусу / Українське право. 14.12.2017. URL: https://ukrainepravo.com/scientific-thought/legal_analyst/ekspert-z-pitan-prava-problema-protseasnogo-statusu/ (дата звернення: 05.11.2023).
- 11 Кармаза О. Експерт у галузі права в судовому процесі: теорія та судова практика. *Право і суспільство*. 2019. № 5. С. 89–94. DOI: 10.32842/2078-3736-2019-5-1-14 (дата звернення: 05.11.2023).
- 12 Кеберник Г. В. Наукова експертиза в адміністративно-юрисдикційній діяльності: основи організаційно-правового регулювання в європейських країнах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. Вип. 8. С. 87–92. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2014_8_24 (дата звернення: 05.11.2023).
- 13 Мамчур Л. В., Мельников М. О. Висновок як процесуальна форма використання фахових знань експерта з питань права в цивільному процесі України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 4 (29). Т. 2. С. 66–69. DOI: 10.32837/ruuv.v2i4(29).436 (дата звернення: 05.11.2023).
- 14 Озерський І. В. Експертиза в галузі права як нова форма застосування спеціальних знань юридичного психолога. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 5. С. 313–316. DOI: 10.32782/2524-0374/2019-5/75 (дата звернення: 11.11.2023).
- 15 Щербаковський М. Г. Фахівець з питань права: експерт чи консультант? *Актуальні проблеми криміналістики та судової експертології*: мат.-ли міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 22.11.2018). Київ, 2018. С. 479–482. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d8a68738-7911-4f10-b203-9a18b4aa1c28/content> (дата звернення: 12.11.2023).

оскільки за ніч “сконструйована” судова реформа для отримання чергового траншу від МВФ виявилася неспроможною вирішити правові колізії й так недосконалого законодавства нашої держави. Навпаки, кожне подальше нововведення, як модно казати, “реформа”, поглинає країну у все більшу інституційну прірву. На цей раз вона торкнулася інституту експерта в галузі права»¹⁶.

Викладення основного матеріалу дослідження

«Обсяг та зміст прав й обов’язків експерта в галузі права викладено в трьох пунктах процесуальних кодексів. Так, експерт у галузі права має право:

- знати мету свого виклику до суду;
- відмовитися від участі у судовому процесі, якщо він не володіє відповідними знаннями;
- на оплату послуг та на компенсацію витрат, пов’язаних з викликом до суду.

Серед обов’язків експерта в галузі права визначено, що експерт з питань права зобов’язаний з’явитися до суду за його викликом, відповідати на поставлені судом питання, надавати роз’яснення. За відсутності заперечень учасників справи експерт з питань права може брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції.

Рішення про допуск до участі в справі експерта з питань права та долучення його висновку до матеріалів справи ухвалюється судом.

Наведені вище норми є вичерпними щодо їх закріплення процесуальним за-

конодавством, що породжує різноманітний “політ фантазії” стейкхолдерів права та неоднозначність трактування статусу експерта в галузі права під час його участі в судовому процесі. Якщо звернутися до того самого законодавства, а саме ст. 115 ЦПК, виходить, що висновок експерта у галузі права не є доказом, має допоміжний (консультативний) характер і не є обов’язковим для суду; суд може посылатися в рішенні на висновок експерта в галузі права як на джерело відомостей, які в ньому містяться, та має зробити самостійні висновки щодо відповідних питань.

Зазначене дає нам підстави провести аналогію між висновком експерта в галузі права та висновком експертного дослідження. Зміст поняття “висновок експертного дослідження” закріплено в п. 1.3 Інструкції про призначення та проведення судових експертизи та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (надалі — Інструкція про судову експертизу)¹⁷, яким передбачено, що “відповідно до чинного законодавства для юридичних і фізичних осіб на договірних засадах експертами проводяться експертні дослідження, що потребують спеціальних знань та використання методів криміналістики і судової експертизи”. Підставою для проведення експертного дослідження є письмова заява (лист) замовника (юридичної або фізичної особи) з переліком питань, які підлягають вирішенню, а також об’єктів, що надаються для дослідження. Висновок експертного дослідження не розглядається судом у якості доказу, оскільки законо-

16 Дзюбак К. М. Знач. твір. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e2172522-77cc-48a2-bcb2-aa47fec76578/content> (дата звернення: 02.11.2023).

17 Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Мін’юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 01.11.2023).

давець не надав цьому документу юридичного визнання»¹⁸.

До того ж у п. 4.21 розд. IV Інструкції про судову експертизу зазначено, що «експертні дослідження виконуються в порядку, передбаченому для проведення експертиз». Висновок експертного дослідження складається за структурою і змістом висновку експерта за такими винятками:

- у вступній частині висновку зазначається, хто і коли звернувся до установи чи безпосередньо до експерта із замовленням про проведення дослідження;
- опускається запис, який стосується відповідальності особи, що проводить дослідження, за надання завідомо неправдивого висновку.

Необхідно зауважити, що кримінальна відповідальність експерта за надання завідомо неправдивого висновку визначена ст. 384 Кримінального кодексу України¹⁹ [(далі — КК України).— Прим. ред.]. Тобто у випадку складання висновку експертного дослідження експерт не попереджається про кримінальну відповідальність. За таких умов експерт в галузі права звільняється від притягнення до кримінальної відповідальності»²⁰.

«Проте, <...> якщо ми розглядаємо постать експерта в галузі права як експерта, який володіє спеціальними знаннями, а саме юридичними, ймовірно, що в цьому разі на нього поширюється дія <...> Закону України “Про судову експертизу” від 25.02.1994 № 4038-III <...> [(далі — галузевий Закон).— Прим. ред.]. Стаття 7 цього Закону встановлює, що “судово-експертну

діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку та на умовах, визначених цим Законом”. Також цей Закон, зокрема стаття 14, передбачає можливість судового експерта на підставах і в порядку, передбачених законодавством, бути притягнутим до юридичної відповідальності. До 03.10.2017 ця стаття передбачала можливість притягнення судового експерта до дисциплінарної, матеріальної, адміністративної чи кримінальної відповідальності <...>.

Крім того, серед вимог, які пред’являються до висновку експерта, міститься положення про попередження (обізнаність) експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку за статтею 384 КК України або за відмову від надання висновку за статтею 385 КК України.

Виходячи із запропонованого законодавцем підходу до визначення правового статусу експерта в галузі права, ми вважаємо необхідним та виправданим включення у висновок експерта в галузі права запису про обізнаність експерта в галузі права про кримінальну відповідальність за статтею 384 КК України, а у випадках неможливості надання відповідей на поставлені перед ним питання — також за статтею 385 КК України»²¹.

Нашу думку про те, чи варто вважати експертизу в галузі права науково-правовою (про що йдеться у попередніх публікаціях авторки цієї статті), законодавець підтримав у ч. 10 ст. 21 Закону

18 Дзюбак К. М. Зазнач. твір. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e2172522-77cc-48a2-bcb2-aa47fec76578/content> (дата звернення: 02.11.2023).

19 Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 01.11.2023).

20 Дзюбак К. М. Зазнач. твір. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e2172522-77cc-48a2-bcb2-aa47fec76578/content> (дата звернення: 02.11.2023).

21 Там само.

України від 10.02.1995 р. № 51/95-ВР «Про наукову і науково-технічну експертизу» (далі — Закон № 51/95-ВР): «Експерт наукової і науково-технічної експертизи несе відповідальність за несвоєчасне, неякісне і протиправне проведення наукової і науково-технічної експертизи, невиконання умов договору на її проведення»²². У ст. 35 Закону № 51/95-ВР наведено перелік правопорушень у сфері наукової та науково-технічної експертизи. Для більш зручного сприйняття інформації ми дослідили можливі види правопорушень експерта в галузі права й систематизували їх за трьома групами, про що йдеться далі.

Перша група — цивільно-правова, яка містить можливі правопорушення,

пов'язані з виконанням експертом у галузі права обов'язків із проведення експертизи, узгоджених між ним і замовником експертизи умовами договору.

Друга група — організаційна, у ній наведено види правопорушень, спричинених неправильним залученням експерта в галузі права до проведення науково-правової експертизи.

Третя група — процесуальна, вона містить види правопорушень, які можуть виникнути внаслідок зовнішнього втручання в роботу експерта в галузі права або необ'єктивності й упередженості зроблених ним висновків.

Наочно інформацію щодо груп можливих видів правопорушень експерта в галузі права наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Можливі види правопорушень експерта в галузі права

Група правопорушень	Види правопорушень
Цивільно-правова	- Невиконання вимог нормативно-правових актів про експертизу й умов договору про проведення науково-правової експертизи; - проведення науково-правової експертизи всупереч її основному цільовому призначенню, визначеному в договорі на проведення експертизи; - невиконання умов договору або доручення на проведення науково-правової експертизи.
Організаційна	- Прийняття рішень без проведення науково-правової експертизи у разі, коли законодавством обумовлено обов'язкове проведення такої експертизи; - учинення дій, що перешкоджають організації та проведенню науково-правової експертизи, або незаконна відмова в наданні експертним установам, організаціям і тимчасовим експертним колективам необхідної інформації та матеріалів; - надання платних послуг у галузі науково-правової експертизи підприємствами, установами, організаціями, тимчасовими експертними колективами, статутами яких такої діяльності не передбачено

²² Про наукову і науково-технічну експертизу : Закон України від 10.02.1995 р. № 51/95-ВР (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/95-vr#Text> (дата звернення: 15.11.2023).

Завершення табл. 1

Група правопорушень	Види правопорушень
Процесуальна	- Залучення до проведення науково-правової експертизи науково-дослідних робіт і науково-технічних розробок посадових осіб та фахівців, які є їхніми авторами або безпосередньо зацікавленими особами; - умисне примушування або створення для експертів і експертних комісій обставин, які зумовлюють незаконне чи необ'єктивне проведення науково-правової експертизи або підготовку необґрунтованих чи свідомо недостовірних висновків; - дискредитація або переслідування експертів за підготовлені ними висновки, несприятливі для особи чи організації, які їх дискредитують або переслідують; - порушення суб'єктами експертизи авторського права і прав на об'єкти промислової власності щодо об'єкта експертизи, результатів експертизи, порушення умов конфіденційності інформації, отриманої експертом у процесі експертної роботи; - фальсифікація висновків науково-правової експертизи

Як зазначено раніше, за названі в таблиці правопорушення у сфері науково-правової експертизи для експерта в галузі права можлива дисциплінарна, цивільно-правова, адміністративна та кримінальна відповідальність.

Розглянемо докладно такий вид юридичної відповідальності експерта в галузі права, як дисциплінарна. Спробуємо з'ясувати механізм і строки притягнення експерта до такої відповідальності та те, яких саме суб'єктів застосування дисциплінарних стягнень передбачив законодавець.

Дисциплінарна відповідальність — це порушення працівником трудової дисципліни із застосуванням до нього догани або звільнення. Наголосимо, що це питання чітко сформульовано в чинному законодавстві про працю, яким передбачено два види дисциплінарної відповідальності — загальну і спеціальну. Кожний із цих видів має свої характерні особливості, що стосуються видів, порядку застосування й оскарження дисциплінарних стягнень. Наочно основні види дисциплінарної відповідальності наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Види дисциплінарної відповідальності працівників

Загальна	Спеціальна
1. Передбачена Кодексом законів про працю та правилами внутрішнього розпорядку. 2. Підставою є дисциплінарна провинна, яка традиційно містить суб'єкт, суб'єктивну сторону, об'єкт і об'єктивну сторону. 3. Суб'єктом завжди є особа, яка має трудові правовідносини із власником або уповноваженим ним органом	1. Здійснюється: а) у порядку підлеглості; б) за статутами про дисципліну; в) за окремими нормативними актами. 2. Стягнення можуть застосовувати органи, які мають право приймати на роботу (обирати, затверджувати та призначати на посаду працівника). 3. Суб'єктом завжди є особа, яка має трудові правовідносини із власником або уповноваженим ним органом

Загальну дисциплінарну відповідальність застосовують за вимогами Кодексу законів про працю України ²³ (далі — КЗпП України) і правилами внутрішнього трудового розпорядку (далі — *правила ВТР*). До того ж КЗпП України та правила ВТР передбачено для всіх категорій працівників, окрім тих, трудову діяльність яких урегульовано спеціальним законодавством України або відомчими актами (статутами, положеннями, порядками про дисципліну). Необхідно зауважити, що догану та звільнення як стягнення за порушення трудової дисципліни до працівника застосовують за загальним правилом у межах загальної дисциплінарної відповідальності.

Спеціальною дисциплінарною відповідальністю передбачено можливість застосувати до порушника трудової дисципліни також інші заходи дисциплінарного стягнення та впливу, як-от: «пониження в класному чині, пониження в посаді, позбавлення нагрудного знаку, звільнення з позбавленням класного чину, попередження про неповну службову відповідність, затримка до одного року у присвоєнні чергового рангу або у призначенні на вищу посаду, усне зауваження, зауваження, суворі догани, пониження в спеціальному званні на один ступінь» ²⁴ тощо.

Отже, притягнення конкретного порушника трудової дисципліни до дисциплінарної відповідальності передбачає врахування його правового положення. Заслужує на увагу і той факт, що, відповідно до ч. 1 ст. 147¹ КЗпП України, «дисциплінарні стягнення застосовують-

ся органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника» ²⁵. Варто підкреслити, що дисциплінарні стягнення мають право накладати також вищі органи, якщо працівники несуть дисциплінарну відповідальність за статутами, положеннями й іншими актами законодавства про дисципліну.

Наприклад, відповідно до ст. 13 Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ України «Міністрові внутрішніх справ України належить право накладати дисциплінарні стягнення, передбачені цим Статутом, на всіх осіб рядового і начальницького складу» ²⁶. Цікавим також є приклад звільнення працівників, які обіймають виборні посади. Законодавством передбачено, що таких працівників можна звільнити тільки за рішенням органу, який їх обрав, і лише з підстав, передбачених законодавством.

Що стосується юридичної підстави застосування дисциплінарної відповідальності експерта в галузі права, то чинне трудове законодавство не дає конкретних визначень, не визначає чіткого складу правопорушень, через які до працівника (експерта в галузі права) застосовують дисциплінарну відповідальність. Одразу виникає питання: чи завжди експерт у галузі права є найманим працівником і хто є його роботодавцем? Адже в багатьох випадках під експертом у галузі права ми розуміємо особу, яка працює самостійно, точніше, ми звертаємося до конкретного науковця, який може не працювати у державній установі,

23 Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 12.11.2023).

24 Види, підстави та порядок накладення дисциплінарних стягнень / Мін'юст України : офіц. сайт. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_23358 (дата звернення: 12.11.2023).

25 Кодекс законів про працю URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 12.11.2023).

26 Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України : Закон України від 22.02.2006 р. № 3460-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-15#Text> (дата звернення: 14.11.2023).

а бути фізичною особою-підприємцем, або приватним підприємцем, або мати інший статус. Або, навпаки, експерт у галузі права може мати трудові відносини з відповідним органом, але виконання ним його посадових обов'язків не стосується експертної діяльності. Тоді надання висновку науково-правової експертизи перебуватиме за межами трудових відносин між ними. Хто в такому разі є суб'єктом застосування дисциплінарних стягнень, якщо дисциплінарні стягнення до працівника може застосовувати тільки той орган, який має над останнім дисциплінарну владу? Запитань багато, на жодне з яких законодавець не дає відповідей.

Зокрема, ст. 35 Закону № 51/95-ВР²⁷ містить лише одне посилання на закони, у яких ідеться про притягнення осіб, винних у вчиненні зазначених у табл. 1 правопорушень у сфері наукової та науково-технічної експертизи. Інша інформація, яка б містила зазначені види дисциплінарної відповідальності, дисциплінарні проступки, дисциплінарні стягнення тощо, у Законі № 51/95-ВР відсутня. Аналізування ст. 14 галузевого Закону²⁸, який визначає правові, організаційні та фінансові підвалини судово-експертної діяльності, а також Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів (далі — *Положення про ЦЕКК*), яке в розд. VI визначає, зокрема, порядок розгляду питань дисциплінар-

ної відповідальності судових експертів, свідчить про те, що «*атестовані судові експерти за порушення вимог законодавства України про судову експертизу та/або методичних вимог під час проведення досліджень можуть бути притягнуті до дисциплінарної відповідальності*»²⁹.

У п. 12 розд. VI Положення про ЦЕКК закріплено, що «*до судових експертів можуть бути застосовані такі дисциплінарні стягнення:*

- 1) попередження;
- 2) тимчасове (до одного року) зупинення строку дії Свідоцтва за відповідною експертною спеціальністю;
- 3) позбавлення кваліфікації судового експерта за відповідною експертною спеціальністю»³⁰.

Із-поміж наведених у табл. 1 видів дисциплінарних стягнень до експерта в галузі права не можна застосовувати такі:

- призупинення дії свідоцтва, оскільки науково-експертна діяльність не передбачає обов'язкової умови мати свідоцтво або інший дозвольний документ (про це ми зазначали раніше);
- позбавлення кваліфікації судового експерта з огляду на той факт, що експерт в галузі права не є судовим експертом;
- пониження кваліфікаційного класу судового експерта через те, що експерти в галузі права не є судовими експертами науково-дослідних установ судових експертиз Мін'юсту України.

27 Про наукову і науково-технічну експертизу URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/95-вр#Text> (дата звернення: 15.11.2023).

28 Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення: 01.11.2023).

29 Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів : затв. наказом Мін'юсту України від 03.03.2015 р. № 301/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (дата звернення: 15.11.2023).

30 Там само.

Що стосується попередження, то ми вважаємо, що до експерта в галузі права такий вид дисциплінарного стягнення можна застосувати, але за умови, якщо він має трудові відносини, тобто наявні відповідні обов'язкові до виконання ним правила трудової дисципліни й такий вид дисциплінарної відповідальності передбачено в нормативних документах, що регулюють трудові відносини.

Окрім кримінальної та дисциплінарної відповідальності, експерт у галузі права може нести деліктну відповідальність «у разі завдання своїми діями майнової шкоди під час проведення експертизи»³¹. Звертаємо увагу на те, що в такому разі експерт повинен мати трудові відносини із закладом вищої освіти, якому, власне, і заподіяно шкоду внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків. Таку шкоду та її розмір потрібно довести в судовому порядку й винести відповідне рішення суду щодо притягнення експерта до матеріальної відповідальності.

Умови накладання матеріальної відповідальності на експерта в галузі права є такими:

- пряма дійсна шкода;
- протиправна поведінка працівника;
- причиновий зв'язок між протиправними діями або бездіяльністю та заподіяною шкодою;
- провина працівника в заподіяній шкоді (за договором про взяття на

себе повної матеріальної відповідальності працівник не зміг забезпечити цілісність цінностей, переданих йому для зберігання);

- майно або інші цінності працівник одержав під звіт за разовою довіреністю або іншими разовими документами;
- шкоди завдано діями, що мають ознаки таких, які переслідують у кримінальному порядку;
- працівник завдав шкоди в нетверезому стані;
- шкоди завдано поза виконанням трудових обов'язків;
- службова особа незаконно звільнила працівника або перевела на іншу посаду;
- шкоди завдано нестачею, навмисним знищенням або псуванням матеріалів, виробів, приладів тощо, виданих працівникові підприємством, установою в користування.

Окремо у ст. 185⁴ Кодексу України про адміністративні правопорушення³² передбачено адміністративну відповідальність експерта за ухилення від явки до органів досудового розслідування або суду, яку, на нашу думку, можна застосувати до діяльності експерта в галузі права. Окрім того, законодавством України передбачено зобов'язання експерта в галузі права з'явитися до суду за викликом, відповідати на поставлені питання, надавати роз'яснення.

31 Експерт у кримінальному провадженні: права, обов'язки, відповідальність / Довід.-інф. платф. правов. консульт. URL: https://wiki.legaid.gov.ua/index.php/%D0%95%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%82_%D1%83_%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%83_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%96_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B2%27%D1%8F%D0%B7%D0%BA%D0%B8_%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C (дата звернення: 15.11.2023).

32 Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X (зі змін та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 15.11.2023).

Висновки

Проведене дослідження дає змогу дійти таких висновків. Експерта в галузі права можна притягти до юридичної відповідальності: дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної та кримінальної. Порушуючи питання про відповідальність експерта в галузі права, ми ґрунтували наші міркування на чинному галузевому законодавстві, що стосується експертної діяльності.

Зауважимо, що така невизначеність у діяльності експерта в галузі права існує через відсутність чинного нормативного документа, який регулював би експертну діяльність. Саме тому подальші наукові дослідження слід спрямувати на розроблення законодавчо-нормативної бази з питань діяльності експертів у галузі права для всебічного й об'єктивного з'ясування істини під час розгляду справ.

Legal Responsibility Issue of Forensic Expert in the Field of Law

Kateryna Dziubak

Changes to procedural legislation of Ukraine in 2017 added a new participant in lawsuit, namely: legal expert. Such an expert can be a person who has an academic degree and is a specialist in the field of law. Legislator did not put forward any other requirements for the new participant in lawsuit, that caused lively discussions, in particular, on the question of whether an expert in the field of law bears legal responsibility in general and what exactly. In view of the above, the purpose of this article is to determine the legal responsibility of forensic expert in the field of law. The methodological basis of the article is separate scientific methods of cognition, in particular: logical-semantic, systemic-functional, comparative-legal, structural-logical (reveals the issue of legal responsibility of an expert in the field of law) and methods of mathematical statistics

(for quantitative comparative assessment and qualitative analysis of the obtained results). The article describes the rights and duties of an expert in the field of law, provided for by procedural legislation of Ukraine. Comparison of the procedural status of a forensic expert conclusion in the field of law with the conclusion of forensic research was made. Possible types of offenses by an expert in the field of law are proposed to be systematized into three groups: civil, organizational, and procedural ones. Four types of legal responsibility of forensic expert in the field of law are characterized: disciplinary, civil, administrative and criminal ones.

Keywords: *forensic expert in field of law; legal responsibility; conclusion of forensic expert in field of law; offense of forensic expert in field of law; duties of forensic expert in field of law; Regulations on Central Expert Qualification Commission; participant in procedural legal relations.*

Фінансування

Це дослідження не отримало жодного спеціального гранту від фінансових установ у державному, комерційному або некомерційному секторах.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі у розробленні дослідження, добиранні й аналізованні даних, рішенні про публікацію або підготовку рукопису.

Учасники

Авторка зробила свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики, написання та редагування, і бере на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація щодо конфлікту інтересів

Авторка заявляє, що у неї відсутній конфлікт інтересів.

References

- Bortman, O. (2017). Ekspert u haluzi prava: suddia na frilansi? [Legal Expert: Freelance Judge?] *Yuryst i Zakon*. № 47. URL: https://vkr.ua/publication/ekspert_u_galuzi-prava_suddya_na_frilansi [in Ukrainian].

- Dziubak, K. M. (2020). Vidpovidalnist eksperta u haluzi prava: chy peredbachena vona protsesualnym zakonodavstvom? [Responsibility of expert in the field of law: is it provided for by procedural legislation?] *Teoretychni pytannia yurysprudentsii i problemy pravozastosuvannia: vyklyky XXI stolittia* : tezy dop. uchasn. III Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Kharkiv, 19.06.2020). Kharkiv. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e2172522-77cc-48a2-bcb2-aa47fec76578/content> [in Ukrainian].
- Ekspert u kryminalnomu provadzhenni: prava, oboviazky, vidpovidalnist* [Expert in criminal proceedings: rights, duties, responsibility]/ Dovid.-inf. platf. pravov. konsult. URL: <http://surl.li/mxbuv> [in Ukrainian].
- Karmaza, O. (2019). Ekspert u haluzi prava v sudovomu protsesi: teoriia ta sudova praktyka [Expert in the field of law in litigation: theory and judicial practice]. *Pravo i suspilstvo*. № 5. DOI: 10.32842/2078-3736-2019-5-1-14 [in Ukrainian].
- Kebernyk, H. V. (2014). Naukova ekspertyza v administratyvno-yurysdyktsiinii diialnosti: osnovy orhanizatsiino-pravovoho rehu-liuvannia v yevropeiskykh krainakh [Scientific expertise in administrative and jurisdictional activities: foundations of organizational and legal regulation in European countries]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia: Yurysprudentsiia*. Vyp. 8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2014_8_24 [in Ukrainian].
- Mamchur, L. V., Melnikov, M. O. (2019). Vysnovok yak protsesualna forma vykorystannia fakhovykh znan eksperta z pytan prava v tsyvilnomu protsesi Ukrainy [Conclusion as a procedural form of using expert knowledge on legal issues in the civil process of Ukraine]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. Vyp. 4 (29). T. 2. DOI: 10.32837/pyuv.v2i4(29).436 [in Ukrainian].
- Ozerskyi, I. V. (2019). Ekspertyza v haluzi prava yak nova forma zastosuvannia spetsialnykh znan yurydychnoho psykholoha [Expertise in the field of law as a new form of application of the special knowledge of a legal psychologist]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 5. DOI: 10.32782/2524-0374/2019-5/75 [in Ukrainian].
- Shcherbakovskiy, M. H. (2018). Fakhivets z pytan prava: ekspert chy konsultant? [Legal Specialist: Expert or Consultant?] *Aktualni problemy kryminalistyky ta sudovoi ekspertolohii* : mat-ly mizhvidom. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 22.11.2018). Kyiv. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d8a68738-7911-4f10-b203-9a18b4aa1c28/content> [in Ukrainian].
- Zozulia, N. (2017). Ekspert z pytan prava: problema protsesualnogo statusu [Legal expert: issue of procedural status] / *Ukrainske pravo*. URL: https://ukrainepravo.com/scientific-thought/legal_analyst/ekspert-z-pitan-prava-problema-protsesualnogo-statusu/ [in Ukrainian].

Дзюбак, К. (2023). Питання юридичної відповідальності експерта в галузі права. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 4 (33). С. 99—110. DOI: 10.32353/khrife.4.2023.07.

Особливості грошового забезпечення військовослужбовців і додаткової винагороди в період дії воєнного стану в Україні

Ірина Окуневич *

* Дніпропетровський НДІСЕ, м. Дніпро, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7250-9477>,
e-mail: Okunevych.Iryna@gmail.com

DOI: 10.32353/khrife.4.2023.08 УДК [336.14:336.55](477)"364"

Надійшло 16.10.2023 / Рецензовано 18.10.2023 / Прийнято до друку 18.12.2023 /
Доступно онлайн 29.12.2023

Мета дослідження полягає у визначенні та систематизації підстав, порядку, умов нарахування і виплат грошового забезпечення та додаткової винагороди військовослужбовцям у період воєнного стану. Методологічним підґрунтям дослідження є система загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання, а саме: діалектичний, формально-логічний, системно-структурний та формально-догматичний. Правове регулювання грошового забезпечення та додаткової винагороди військовослужбовців в Україні містить численні законодавчі та підзаконні норми. Постійні зміни в законодавстві, розвиток наукової думки щодо грошового забезпечення та ескалація війни в Україні потребують систематизації підстав, порядку, умов нарахування і виплат грошового забезпечення та додаткової винагороди військовослужбовцям у період воєнного стану. Наведено власне визначення поняття грошового забезпечення військовослужбовців. Установлено й систематизовано основні підстави, порядок, умови нарахування та виплати грошового забезпечення й додаткової винагороди військовослужбовцям у період воєнного стану. Виокремлено коло спірних питань, пов'язаних із грошовим забезпеченням і додатковою винагородою, для розв'язання яких військовослужбовці звертаються до суду. Висновки наукового дослідження базуються на глибокому аналізі чинного вітчизняного законодавства, судової практики та наукової літератури, у яких розкрито питання грошового забезпечення та додаткової винагороди для

військовослужбовців. Результати дослідження надалі можна використати в правотворчості, науково-дослідницькій діяльності судово-експертних та інших установ, практичній діяльності тощо.

Ключові слова: воєнний стан; військовослужбовець; воєнна служба; грошове забезпечення; посадовий оклад; надбавки; премії; додаткова винагорода.

Постановка наукової проблеми

Питання грошового забезпечення українських військовослужбовців набуло особливої актуальності у період воєнного стану. Воєнні дії, що розпочались зі збройної агресії російської федерації на сході нашої країни ще 2014 року та з 2022 року переросли у повномасштабне вторгнення на територію України, призвели до введення воєнного стану і, своєю чергою, — до збільшення кількості військовослужбовців.

Указом Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022 в Україні введено воєнний стан із 5 год 30 хв 24.02.2022 р. строком на 30 діб. Дію воєнного стану в Україні продовжено згідно з указами Президента від 14.03.2022 р. № 133/2022, від 18.04.2022 р. № 259/2022, від 17.05.2022 р. № 341/2022, від 12.08.2022 р. № 573/2022, від 07.11.2022 р. № 757/2022, від 06.02.2023 р. № 58/2023, від 01.05.2023 р. № 254/2023, від 26.07.2023 р. № 451/2023¹, затвердженими Законом України «Про затвердження Указу Президента України “Про введення воєнного стану в Україні”»².

Визначимось із уживанням термінів «воєнний стан» і «військовослужбовець».

Законом України «Про правовий режим воєнного стану» визначено, що «воєнний стан — це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень»³.

Поняття «військовослужбовець» визначено у Положенні про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України: «громадяни,

1 Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 13.09.2023).

2 Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» : Закон України від 24.02.2022 р. № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text> (дата звернення: 13.09.2023).

3 Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 13.09.2023).

які проходять військову службу, є військовослужбовцями Збройних Сил України»⁴. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» визначає військовослужбовців «як громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які проходять військову службу»⁵.

До військовослужбовців належать:

«а) особи офіцерського складу, прапорщики і мічмани, військовослужбовці надстрокової служби та військової служби за контрактом;

б) особи начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ України, особи начальницького складу податкової міліції, особи начальницького і рядового складу Державної кримінально-виконавчої служби України, особи начальницького і рядового складу органів і підрозділів цивільного захисту;

в) особи із числа військовослужбовців Збройних Сил, інших військових формувань, органів державної безпеки і внутрішніх справ колишнього Союзу РСР, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, військ цивільної оборони України;

г) особи начальницького і рядового складу державної пожежної охорони, особи начальницького і рядового складу Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України;

д) громадяни інших держав із числа військовослужбовців збройних сил та інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства цих держав,

які постійно проживають в Україні, і відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, їх пенсійне забезпечення здійснюється згідно із законодавством держави, на території якої вони проживають;

е) особи із числа військовослужбовців строкової служби та члени сімей осіб офіцерського складу, прапорщиків і мічманів, військовослужбовців надстрокової служби і військової служби за контрактом та деяких інших осіб»⁶.

За даними аналітичного порталу «Слово і діло», «у 2013 році тільки у лавах Збройних сил України налічувалось 166 тисяч осіб. Після анексії Криму та початку бойових дій на Донбасі чисельність ЗСУ збільшилася до 250 тисяч осіб, і такою вона залишалась до 2018 року. В 2019 році чисельність української армії скоротилася до 246 тисяч. Але вже наступного року ЗСУ знову налічували 250 тисяч військових. У 2021 році чисельність ЗСУ становила знову 246 тисяч осіб. У 2022-му після початку повномасштабного вторгнення та з урахуванням мобілізації у лавах Збройних сил приблизно 700 тисяч осіб. Таким чином, порівняно з 2014–2021 роками чисельність української армії зростає майже втричі»⁷.

Законодавством визначено, що військова служба є державною службою особливого характеру, у якій придатні за станом здоров'я і віком громадяни України, іноземці та особи без

4 Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України : Указ Президента України від 10.12.2008 р. № 1153/2008 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008#Text> (дата звернення: 14.09.2023).

5 Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 13.09.2023).

6 Військовослужбовець / Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Військовослужбовець> (дата звернення: 25.09.2023).

7 Як змінювалася чисельність Збройних сил України / Аналітичний портал «Слово і Діло». URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/14/infografika/bezpeka/yak-zminyuvalasya-chyselnist-zbrojnyx-syl-ukrayiny> (дата звернення: 22.09.2023).

громадянства професійно займаються діяльністю, пов'язаною з обороною України, її незалежністю та територіальною цілісністю⁸. Час проходження військової служби враховують громадянам України в їхній страховий і робочий стаж, стаж за спеціальністю і стаж державної служби. Визначена законодавством особливість військової служби підкреслює її відмінність від цивільної праці.

Тому військову службу не розглядають як трудові відносини у звичайному розумінні, військовослужбовці не є найманими працівниками в традиційному значенні цього терміна, оскільки вони отримують не заробітну плату, а грошове забезпечення.

Грошове забезпечення призначають військовослужбовцям відповідно до їхнього військового рангу, стажу та інших чинників, і це виплата, яка покриває їхні витрати та надає деякі соціальні гарантії. Грошове забезпечення визначено законодавством України, воно може різнитися залежно від конкретних умов служби, ступеня ризику та обсягу військових завдань.

Розмір грошового забезпечення військовослужбовців має важливе значення під час нарахування одноразової грошової допомоги військовослужбовцям, яку надають у разі звільнення їх зі служби. Окрім того, це також впливає на захист подальшого права військовослужбовців на належне соціальне, зокрема пенсійне, забезпечення.

Тож питання щодо порядку нарахування грошового забезпечення і додаткової винагороди військовослужбовцям у період воєнного стану сьогодні залишається актуальним і свідчить про необхідність подальших наукових досліджень у цій галузі.

Аналіз основних досліджень і публікацій

Окремим питанням грошового забезпечення присвячено публікації вітчизняних науковців: П. Й. Атамаса, Д. Р. Вічавського, О. Г. Водчиця, М. В. Ляпіна, Д. О. Марусевича, О. Марчукової, О. М. Музичука, М. М. Постернака, О. В. Удовенка, С. М. Чимишенка та ін. Їхні публікації мають загальний оглядовий, порівняльний характер системи грошового забезпечення військовослужбовців.

Унормуванню грошового забезпечення військовослужбовців у період воєнного стану (зокрема, порядку нарахування, механізму та умов його виплати) присвячено низку нормативних актів.

Постійні зміни в законодавстві та розвиток наукової думки щодо грошового забезпечення (зокрема, і додаткової винагороди), ескалація війни в Україні потребують подальшого дослідження питань грошового забезпечення військовослужбовців у період воєнного стану.

Мета статті

Установлення й систематизація підстав, порядку, умов нарахування й виплат грошового забезпечення та додаткової винагороди військовослужбовцям у період воєнного стану.

Методи дослідження

Дослідження ґрунтується на системі загальнонаукових і спеціальних методів наукового дослідження. Діалектичний метод сприяв дослідженню та аналізу правової природи й економічного змісту

8 Про військовий обов'язок і військову службу ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 13.09.2023).

грошового забезпечення військовослужбовців. Формально-логічний метод дав змогу сформулювати власне бачення поняття «грошове забезпечення військовослужбовців». Системно-структурний і формально-догматичний методи сприяли комплексному дослідженню системи нормативно-правової основи грошового забезпечення військовослужбовців в Україні в період воєнного стану.

Викладення основного матеріалу дослідження

Питання грошового забезпечення військовослужбовців набуло актуальності ще з 2014 року, від початку мобілізації, пов'язаної із проведенням антитерористичної операції на сході нашої країни, а з початком повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України в лютому 2022 року та запровадженням воєнного стану — нового значення.

Науковці розрізняють два аспекти грошового забезпечення: економічний і правовий. Економічний аспект полягає у вартості, або ціні праці, виражений у грошовій сумі. Правовий аспект грошового забезпечення, з одного боку, полягає у визначених законом розмірах і порядку виплати, у нормативно закріпленому обов'язку держави виплачувати військовослужбовцям гідну винагороду за їхню службу, з іншого боку, — у суб'єктивному праві військовослужбовців на

отримання цієї винагороди за попередньо обумовленими нормами.

Більшість дослідників вважають грошове забезпечення спеціальним видом оплати праці військовослужбовців і прирівняних до них осіб.

Зокрема, О. Музичук подає таке визначення грошового забезпечення: «Винагорода, що виплачується за виконання ним [військовослужбовцем. — Ред.] обумовленої трудовим договором (контрактом) службово-трудою функції і складається як із основних виплат, які провадяться незалежно від можливостей бюджетного фінансування, так і інших додаткових його видів, які мають право установлювати керівники органів і підрозділів внутрішніх справ у межах фонду оплати праці»⁹.

М. Постернак вважає, що грошове забезпечення є платою, яку військовослужбовці отримують за свою службу¹⁰.

О. Удовенко грошове забезпечення тлумачить «як гарантовану державою до статню винагороду, обчислену в грошовому виразі, котру отримує військовослужбовець у межах асигнувань, передбачених в кошторисі на грошове забезпечення, з урахуванням умов проходження військової служби, посади, військового звання, кваліфікації, наукового ступеня і вченого звання військовослужбовця»¹¹. Також, на його думку, грошове забезпечення військовослужбовців є «основним джерелом їх доходу, за допомогою якого вони спроможні задовольняти свої потреби в позатрудовому (особистому) житті,

9 Музичук О. М. Сутність та особливості грошового забезпечення персоналу ОВС. Вісник ХНУВС. 2007. № 37. С. 384—389. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/85eee26e-cd60-4a5d-82ab-29baa0e1481c/content> (дата звернення: 13.09.2023).

10 Постернак М. М. Грошове забезпечення військовослужбовців: як обчислювати та надавати. Головбух: Бюджет. 2019. № 22 (360). URL : <https://ebudget.mcfr.ua/736888> (дата звернення: 13.09.2023).

11 Удовенко О. В. Принципи грошового забезпечення військовослужбовців. Юридична наука. 2020. № 3 (105). С. 500—506. DOI: 10.32844/2222-5374-2020-105-3.62 (дата звернення: 13.09.2023).

а відтак, повною мірою реалізувати свій трудовий потенціал на військовій службі»¹².

М. Ляпін і С. Чімишенко вважають, що грошовим забезпеченням є «доля національного доходу, яку в грошовій формі отримують військовослужбовці для задоволення своїх матеріальних та культурних потреб з урахуванням особливості військової служби і порядку її проходження різними категоріями військовослужбовців»¹³. Подібно розкриває сутність грошового забезпечення й Д. Вічавський: «Система фінансових стимулів, гарантованих державою, що отримують військовослужбовці для задоволення своїх матеріальних та культурних потреб згідно з кількістю і якістю праці, з урахуванням особливостей військової служби і порядку її проходження різними категоріями військовослужбовців»¹⁴.

На думку Д. Марусевича, такі терміни, як «заробітна плата», «оплата праці», «грошове забезпечення», є синонімами й означають винагороду, обчислену, зазвичай, у грошовому виразі, яку

виплачують працівникові за виконану роботу¹⁵.

Оскільки військовослужбовці мають особливий правовий статус, В. Алещенко зауважує, що гарантією їхньої соціальної безпеки є саме грошове забезпечення. Адже для військовослужбовців воно є основним джерелом доходу, за допомогою якого вони можуть задовольняти свої потреби¹⁶. Такої самої думки і В. Циганок¹⁷.

Отже, грошове забезпечення військовослужбовців — це фінансова компенсація та винагорода, яку отримують особи, які проходять військову службу та мають статус військовослужбовця у збройних силах або інших військових формуваннях.

Нормативно-правове підґрунтя грошового забезпечення охоплює міжнародно-правові акти, норми яких стосуються оплати праці (акти про права людини та міжнародно-правові акти МОП), національні нормативно-правові акти про оплату праці та про грошове забезпечення військовослужбовців (законодавчого й підзаконного характеру).

- 12 Удовенко О. В. Правове регулювання грошового забезпечення військовослужбовців : дис. ... канд. юрид. наук. Харків. 2021. 227 с. URL: <https://openarchive.nure.ua/handle/document/18628> (дата звернення: 13.09.2023).
- 13 Ляпін М. В., Чімишенко С. М. Роль грошового забезпечення в системі матеріального забезпечення військовослужбовців. *Сучасні проблеми розбудови Збройних Сил України* : мат-ли всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26.04.2013). Київ, 2013. С. 197—198.
- 14 Вічавський Д. Р. Роль грошового забезпечення у стимулюванні до військової служби. *Бізнес, цифрові інновації та підприємництво: стан, аналіз тенденцій та науково-економічний розвиток* : мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 22.12.2018). Львів, 2018. Ч. 2. С. 67—69.
- 15 Марусевич Д. О. Теоретичні засади адміністративно-правового регулювання грошового забезпечення поліцейських. *Адміністративне право і процес; фінансове право. Інформаційне право*. 2017. Вип. 3. С. 123—128. URL: <http://www.nvppp.in.ua/vip/2017/3/26.pdf> (дата звернення: 13.09.2023).
- 16 Алещенко В. І. Служба у війську повинна стати привабливою та престижною. *Військо України*. 2007. № 11 (89). С. 14—17. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Viisko_Ukrainy/2007_N11_89.pdf?PHPSESSID=rp5jmjmsj1qum6avjjavvsjg0 (дата звернення: 13.09.2023).
- 17 Циганок В. Грошове забезпечення військовослужбовців — один із найважливіших елементів їх матеріального становища та мотивації на службі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 78. Ч. 1. С. 333—337. DOI: 10.24144/2307-3322.2023.78.1.54 (дата звернення: 13.09.2023).

У період дії на території України воєнного стану порядок нарахування, механізм та умови виплати грошового забезпечення й додаткової винагороди військовослужбовцям різних структур визначено відповідними нормативними актами, зокрема:

- механізм та умови виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних сил України, Державної спеціальної служби транспорту України та деяким іншим особам регламентує Порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних сил України та деяким іншим особам, затверджений наказом Міністерства оборони України від 07.06.2018 р. № 260 (далі — *Порядок № 260*)¹⁸;
- тарифні сітки розрядів і коефіцієнти посадових окладів військовослужбовців, додаткові винагороди та розміри надбавки за

вислугу років визначено постановою Кабінету Міністрів України «Про грошове забезпечення військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу та деяких інших осіб» від 30.08.2017 р. № 704 (далі — *Постанова № 704*)¹⁹.

Ці нормативні акти визначають умови виплати грошового забезпечення та додаткової винагороди військовослужбовцям під час воєнного стану та забезпечують відповідність їхніх прав та обов'язків законодавству України.

До грошового забезпечення військовослужбовців, осіб рядового і офіцерського складу належать: посадовий оклад, оклад за військовим (спеціальним) званням, щомісячні (підвищення посадового окладу, надбавки, доплати, винагороди, які мають постійний характер, премії) та разові додаткові види грошового забезпечення²⁰. Докладніше складові грошового забезпечення наведено на рис. 1.

ГРОШОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ		
Щомісячні основні види грошового забезпечення	Щомісячні додаткові види грошового забезпечення	Разові додаткові види грошового забезпечення
• посадовий оклад; • оклад за військовим званням; • надбавка за вислугу років	• підвищення посадового окладу; • надбавки; • доплати; • винагорода військовослужбовцям, які обіймають посади, пов'язані з безпосереднім виконанням завдань із забезпечення кібербезпеки та кіберзахисту; • премія	• винагороди (крім винагороди військовослужбовцям, які обіймають посади, пов'язані з безпосереднім виконанням завдань із забезпечення кібербезпеки та кіберзахисту), а також додаткова винагорода на період воєнного стану; • допомога

Рис. 1. Складові грошового забезпечення військовослужбовців

18 Порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам : наказ Міноборони України від 07.06.2018 р. № 260 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0745-18#Text> (дата звернення: 13.09.2023).

19 Про грошове забезпечення військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу та деяких інших осіб : постанова КМУ від 30.08.2017 р. № 704 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/704-2017-п#Text> (дата звернення: 13.09.2023).

20 Там само.

Основою для розрахунку грошового забезпечення військовослужбовця є посадовий оклад. Більшість надбавок, доплат, винагород розраховують за посадовим окладом.

Посадові оклади військовослужбовців визначають на основі тарифних коефіцієнтів, наведених у додатках 1, 12, 13 і 14 до Постанови № 704. Тарифний коефіцієнт відповідає тарифному розряду, який визначено для кожної військової посади.

Зважаючи на приписи Постанови № 704, розрахунок посадового окладу військовослужбовця (ПО) можна подати такою формулою:

$$ПО = 1762,00 \text{ грн} \times ТК, \quad (1)$$

де ТК — відповідний тарифний коефіцієнт згідно з додатками 1, 12, 13 і 14 до Постанови № 704.

Розмір надбавки за вислугу років розраховують як відсоток від суми окладу за військовим званням та посадового окладу залежно від періоду календарної та пільгової служби військовослужбовця²¹.

У Постанові № 704 зазначено, що «виплачувати надбавку за вислугу років військовослужбовцям (крім військовослужбовців строкової військової служби та військовослужбовців розвідувальних органів), особам рядового і начальницького складу в розмірах згідно з додатком 16, а військовослужбовцям розвідувальних органів (крім військовослужбовців строкової військової служби) — в розмірі 3 відсотків посадового окладу за кожний календарний рік вислуги років, але не більше 50 відсотків посадового окладу»²².

Відповідно до Порядку № 260:

«1. Військовослужбовцям (крім військовослужбовців строкової військової служби) щомісячно виплачується надбавка за вислугу років на військовій службі у відсотках посадового окладу (за основою чи тимчасово займаною посадою) з урахуванням окладу за військовим званням у таких розмірах:

від 1 до 5 років — 25 відсотків;

від 5 до 10 років — 30 відсотків;

від 10 до 15 років — 35 відсотків;

від 15 до 20 років — 40 відсотків;

від 20 до 25 років — 45 відсотків;

від 25 і більше років — 50 відсотків.

2. Вислуга років для виплати надбавки обчислюється з дня початку до дня закінчення проходження військової служби»²³.

Розрахунок розміру надбавки за вислугу років (НВР) представимо формулою:

$$НВР = (ПО + ОВЗ) \times \%, \quad (2)$$

де ОВЗ — оклад за військовим (спеціальним) званням (грн);

% — відсоток посадового окладу з урахуванням окладу за військовим (спеціальним) званням, визначений згідно з додатком 16 до Постанови № 704 і п. 1 розд. IV Порядку № 260.

Також за особливості проходження служби військовослужбовцям (окрім військовослужбовців строкової військової служби) щомісячно виплачують надбавку, розмір якої залежить від складності та важливості виконуваних обов'язків. Цю надбавку враховують із дня вступу військовослужбовця до виконання обов'язків на посаді, а також у разі тимчасового виконання обов'язків

21 Атамас П. Й., Сергієнко І. В., Таран О. В. Удосконалення системи нарахування та обліку грошового забезпечення військовослужбовців-контрактників. *Економіка і суспільство*. 2018. № 19. С. 1219—1226. DOI: 10.32782/2524-0072/2018-19-182 (дата звернення: 13.09.2023).

22 Про грошове забезпечення ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/704-2017-п#Text> (дата звернення: 13.09.2023).

23 Порядок виплати грошового забезпечення ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0745-18#Text> (дата звернення: 13.09.2023).

на посаді, яка передбачає таку надбавку. Її виплачують протягом усього періоду виконання обов'язків на відповідній посаді та додають до грошового забезпечення військовослужбовця.

Відповідно до положень Постанови № 704 виплачують «надбавку за особливості проходження служби військовослужбовцям (крім військовослужбовців строкової військової служби) та особам рядового і начальницького складу в розмірі до 100 відсотків посадового окладу з урахуванням окладу за військовим (спеціальним) званням та надбавки за вислугу років»²⁴.

Отже, розмір цієї надбавки — це відсоток від суми окладу за військовим званням, посадового окладу та надбавки за вислугу років²⁵. Розрахунок розміру надбавки за особливості проходження служби залежно від складності та важливості виконуваних обов'язків (НОПС) можна подати так:

$$\text{НОПС} = (\text{ПО} + \text{ОВЗ} + \text{НВР}) \times \% \quad (3).$$

Відповідно до особистого внеску в загальний результат служби здійснюють преміювання військовослужбовців (крім військовослужбовців строкової військової служби), осіб рядового і начальницького складу в межах фонду премій. Розмір цього фонду становить не менше ніж 10 % від посадових окладів та економії фонду грошового забезпечення. Для військовослужбовців розвідувальних органів цей фонд становить не менше ніж 30 % від посадових

окладів та економії фонду грошового забезпечення. Суму премії визначають відповідно до особистого внеску та результатів військовослужбовця, але в межах цього фонду²⁶.

Розрахунок премії можна відобразити такою формулою:

$$\text{Премія} = \text{ПО} \times \%, \quad (4)$$

де % — установлюють відповідно до Постанови № 704 у межах фонду преміювання залежно від особистого внеску військовослужбовця в загальний результат служби.

Ураховуючи наведене, розмір грошового забезпечення військовослужбовця можна подати у вигляді такої формули:

$$\text{ГЗ} = \text{ПО} + \text{ОВЗ} + \text{НВР} + \text{НОПС} + \text{Премія}. \quad (5)$$

Згідно із Законом України «Про індексацію грошових доходів населення»²⁷ грошове забезпечення підлягає індексації. Треба враховувати, що п. 3 «Прикінцевих положень» Закону України «Про Державний бюджет України на 2023 рік»²⁸, дію Закону України «Про індексацію грошових доходів населення» на 2023 рік зупинено.

Підставою для визначення базового місяця індексації є підвищення посадових окладів. Тобто початком відліку для обчислення індексу споживчих цін є місяць підвищення посадового окладу. Із цього місяця значення індексу споживчих цін приймають за 1 або 100 відсотків, а приріст індексу розраховують із наступного місяця. Водночас нарахування

24 Про грошове забезпечення ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/704-2017-п#Text> (дата звернення: 13.09.2023).

25 Атамас П. Й., Сергієнко І. В., Таран О. В. Зазнач. твір. DOI: 10.32782/2524-0072/2018-19-182 (дата звернення: 13.09.2023).

26 Про грошове забезпечення ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/704-2017-п#Text> (дата звернення: 13.09.2023).

27 Про індексацію грошових доходів населення : Закон України від 03.07.1991 р. № 1282-XII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1282-12#Text> (дата звернення: 21.09.2023).

28 Про Державний бюджет України на 2023 рік : Закон України від 03.11.2022 р. № 2710-IX (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20#Text> (дата звернення: 21.09.2023).

індексації проводять у місяці, наступному за місяцем, у якому офіційно опубліковано індекс інфляції.

Додаткова винагорода є тимчасовою виплатою, яку надають упродовж періоду воєнного стану. Важливо відзначити, що додаткова винагорода не є складовою місячного грошового забезпечення військовослужбовця і її не враховують під час визначення розміру одноразових додаткових видів грошового забезпечення. Вона призначена для компенсації особливих умов служби в період воєнного стану і може бути виплачена окремо від основного грошового забезпечення військовослужбовця.

Порядок нарахування та розмір цієї винагороди визначено постановою Кабінету Міністрів України «Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану» від 28.02.2022 р. № 168 (далі — *Постанова № 168*)²⁹. Слід зазначити, що розмір та умови нарахування додаткової винагороди часто змінюють (згідно з постановами Кабінету Міністрів України від 07.03.2022 р. № 217, від 22.03.2022 р. № 350, від 01.04.2022 р. № 400, від 01.07.2022 р. № 754, від 07.07.2022 р. № 793, від 27.09.2022 р. № 1066, від 08.10.2022 р. № 1146, від 20.01.2023 р. № 43, від 09.08.2023 р. № 836, від 15.09.2023 р. № 1001, від 20.09.2023 р. № 1001-2023-п.).

За останніми змінами в Постанові № 168 (залежно від виконуваних завдань під час воєнного стану) передбачено такі розміри додаткової винагороди:

«Військовослужбовцям Збройних Сил, Служби безпеки, Служби зовнішньої

розвідки, Головного управління розвідки Міністерства оборони, Національної гвардії, Державної прикордонної служби, Управління державної охорони, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, Державної спеціальної служби транспорту (далі — військовослужбовці), які беруть безпосередню участь у бойових діях або здійсненні заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, перебуваючи безпосередньо в районах їх здійснення, на тимчасово окупованій Російською Федерацією території України, на території між позиціями сил оборони та позиціями військ держави-агресора, щомісяця виплачується додаткова винагорода у розмірі 100 000 гривень в розрахунку на місяць пропорційно часу участі у таких діях та заходах;

військовослужбовцям, які виконують бойові (спеціальні) завдання у складі органу військового управління, штабу угруповання військ (сил) або штабу тактичної групи до пункту управління оперативно-стратегічного угруповання військ включно, а також у складі командування та штабу військової частини (зведеного підрозділу) (у тому числі поза районами ведення бойових (воєнних) дій), який здійснює оперативне (бойове) управління військовими частинами та підрозділами, що ведуть воєнні (бойові) дії на лінії бойового зіткнення на відстані виконання бойових (спеціальних) завдань військовою частиною (підрозділом, зокрема зведеним) першого ешелону оборони або наступу (контр-наступу, контратаки), виплачується

29 Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану : постанова КМУ від 28.02.2022 р. № 168 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-p#Text> (дата звернення: 13.09.2023).

додаткова винагорода у розмірі 50 000 гривень в розрахунку на місяць пропорційно часу виконання таких завдань відповідно до умов, визначених Міністерством оборони;

військовослужбовцям, які здійснюють бойові (спеціальні) завдання у період здійснення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, щомісяця виплачується додаткова винагорода у розмірі 30 000 гривень в розрахунку на місяць пропорційно часу виконання таких завдань.

Військовослужбовцям, які обіймають посади керівного та інструкторсько-викладацького складу у навчальних військових частинах (навчальних центрах, навчальних підрозділах), щомісяця виплачується додаткова винагорода у розмірі від 15 000 до 30 000 гривень з урахуванням їх рівня підготовки (кваліфікації) пропорційно часу здійснення підготовки та навчання персоналу в розрахунку на місяць відповідно до переліку посад керівного та інструкторсько-викладацького складу в навчальних військових частинах (навчальних центрах, навчальних підрозділах), затвердженого керівниками відповідних міністерств та державних органів»³⁰.

«6000 гривень — військовослужбовцям строкової військової служби в розрахунку на місяць пропорційно часу проходження служби (пропорційно часу проходження служби);

2350 гривень — курсантам вищих військових навчальних закладів, закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, а також закладів вищої освіти, які мають у своєму складі військові інститути, факультети військової підготовки, кафедри військової підготовки,

відділення військової підготовки, закладів фахової передвищої військової освіти, які перед зарахуванням на навчання не перебували на військовій службі або проходили строкову військову службу (пропорційно часу проходження служби (перебування на навчанні)).

Військовослужбовцям, які у зв'язку з пораненням (контузією, травмою або каліцтвом), пов'язаним із захистом Батьківщини, визнані військово-лікарською комісією обмежено придатними до військової служби або непридатними до військової служби з переоглядом через 6—12 місяців та зараховані у розпорядження відповідних командирів, протягом двох місяців з дня зарахування у розпорядження (без врахування часу перебування у відпустці та на лікуванні) виплачується грошове забезпечення (без урахування додаткової винагороди) за останньою займаною посадою в повному обсязі. Після перебування в розпорядженні понад два місяці і до дня закінчення перебування в розпорядженні таким військовослужбовцям щомісячно виплачується оклад за військовим званням, надбавка за вислугу років та додаткова винагорода у розмірі 20 100 гривень (у розрахунку на місяць пропорційно часу перебування в розпорядженні).

Військовослужбовцям, які в установленому законодавством порядку відражені для виконання завдань в інтересах оборони держави та її безпеки із залишенням на військовій службі до складу сільських (селищних), міських, районних та обласних військових адміністрацій, на території (або частині цієї території) здійснення повноважень яких ведуться воєнні (бойові) дії, та виконують бойові (спеціальні) завдання, виплата додаткової винагороди здійснюється в розмірі 30 000 гривень»³¹.

30 Питання деяких виплат ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-п#Text> (дата звернення: 13.10.2023).

31 Зміни до Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам : наказ Міністерства оборони України від 26.09.2023 р. № 566. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1705-23#Text> (дата звернення: 13.10.2023).

Накази для виплати додаткової винагороди видають командири або начальники.

Кошти, які отримують військово-службовці як додаткову винагороду, також підлягають оподаткуванню відповідно до чинного законодавства.

«Відповідно до наказів про виплату додаткової винагороди у розмірі 100 000 гривень до таких наказів включаються особи, <...> які:

У зв'язку з пораненням (контузією, травмою, каліцтвом), пов'язаним із захистом Батьківщини, а для поліцейських та осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту — із участю у бойових діях або забезпеченні здійснення заходів з національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії, перебуваючи безпосередньо в районах їх ведення (здійснення), зокрема на тимчасово окупованій Російською Федерацією території України, на території між позиціями сил оборони та позиціями військ держави-агресора, у період здійснення зазначених заходів, перебувають на стаціонарному лікуванні в закладах охорони здоров'я (у тому числі закордонних), включаючи час переміщення з одного лікарняного закладу охорони здоров'я до іншого, або перебувають у відпустці для лікування після поранення (контузії, травми або каліцтва) у зв'язку із отриманням тяжкого поранення за висновком (постановою) військово-лікарської (лікарсько-експертної, медичної) комісії;

захоплені в полон (крім тих, які добровільно здалися в полон) або є заручниками, а також інтерновані в нейтральні держави або безвісно відсутні (у разі, коли зазначені події сталися як до введення воєнного стану, так і після його введення);

загинули (померли) внаслідок отриманого після введення воєнного стану поранення (контузії, травми або каліцтва), пов'язаного із захистом Батьківщини (виплата здійснюється за весь місяць, у якому особа загинула (померла))»³².

«Підставами для розрахунку та виплати основних і додаткових видів грошового забезпечення є:

штат військової частини (установи, організації);

накази про призначення на посаду та зарахування до списків особового складу військової частини, про вступ до виконання обов'язків за посадою, в тому числі тимчасово, про зарахування в розпорядження;

накази про встановлення та виплату основних і додаткових видів грошового забезпечення;

накази про присвоєння військових звань;

грошовий атестат або довідка про грошові виплати (за винятком осіб, призначених (прийнятих) на військову службу за контрактом, у тому числі під час проходження строкової військової служби)»³³.

Слід зазначити, що існують певні ситуації, за яких грошове забезпечення військовослужбовцю може виплачуватись без подання грошового атестата. До них, відповідно до наказу Міністерства оборони України від 22.04.2021 р. № 104 (далі — наказ № 104), належать виплати:

«Військовослужбовцю строкової військової служби з 1 числа наступного після прибуття місяця, виходячи з посадового окладу за посадою, на яку він призначений. У цьому випадку доплата грошового забезпечення за поточний і минулий місяці здійснюється після отримання атестата

32 Питання деяких виплат ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-п#Text> (дата звернення: 13.10.2023).

33 Порядок виплати грошового забезпечення ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0745-18#Text> (дата звернення: 13.09.2023).

або його дубліката з попереднього місця служби;

іншим військовослужбовцям — із дня його вступу до виконання обов'язків за посадою за новим місцем служби. У цьому випадку доплата грошового забезпечення до дня вступу до виконання обов'язків за посадою за новим місцем служби здійснюється після отримання атестата або його дубліката (у разі втрати грошового атестата) з попереднього місця служби»³⁴.

Грошове забезпечення військовослужбовцям виплачують у межах асигнувань, передбачених у кошторисі військової частини на грошове забезпечення військовослужбовців. Це означає, що кошти, призначені для грошового забезпечення, фіксують та обмежують бюджетними обсягами, які надають для цих цілей.

Грошове забезпечення виплачують за місцем штатної служби.

Перераховане грошове забезпечення (доплату) у разі зміни службового становища особового складу (присвоєння військового звання, призначення на іншу посаду тощо) виплачують разом із грошовим забезпеченням за місяць, у якому відбулися відповідні зміни.

Грошове забезпечення виплачують готівкою за розрахунково-платіжними відомостями, видатковими касовими ордерами або шляхом зарахування коштів на карткові рахунки в порядку й розмірах, передбачених законодавством.

Після здійснення виплати військова частина друкує реєстри зарахування коштів на карткові (поточні) рахунки. Примірник роздрукованого реєстру зарахування коштів на карткові рахунки підписує командир військової части-

ни та начальник фінансового органу. Кожну сторінку підписаного реєстру зарахування коштів на карткові рахунки засвідчують підписами начальники фінансового та стройового (кадрового) органів.

Разові додаткові види грошового забезпечення виплачують після виникнення права на їх отримання (видання відповідного наказу про виплату).

Витяги з наказів, довідки та інші документи, які підтверджують право військовослужбовців на отримання грошового забезпечення, що подають начальникові фінансового органу, підписує (завіряє) посадова особа, яка відповідає за облік особового складу частини, і скріплює відтиском гербової печатки (печатки для наказів) військової частини.

Згідно з наказом № 104, «*підтвердженням виплати грошового забезпечення (у тому числі через карткові рахунки) є розрахунково-платіжна відомість (реєстр про зарахування коштів на карткові рахунки), видатковий касовий ордер з підписом особи про отримання коштів.*

У розрахунково-платіжних відомостях посади військовослужбовців, крім вакантних, записуються в тій самій послідовності, у якій вони зазначені в штаті або штатному розписі.

Підставою для складання відомості є: затверджені в установленому порядку штат військової частини та штатні розписи;

норми грошового забезпечення та інших виплат, установлені законодавством;

накази та інші документи про призначення на посади і проходження служби особовим складом, встановлення посадових окладів, надбавок, доплат, преміювання тощо;

³⁴ Про внесення змін до наказу Міністерства оборони України від 22.05.2017 № 104 : наказ Міноборони України від 22.04.2021 р. № 104. URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/mou_2021/mou_104.pdf (дата звернення: 13.09.2023).

грошові атестати військовослужбовців, зарахованих на грошове забезпечення; табелі обліку робочого часу; інші передбачені законодавством документи.

Військовослужбовці, які отримують грошове забезпечення готівкою, розписуються в розрахунково-платіжних відомостях (видаткових касових ордерах) про його отримання. Видача готівки з каси військової частини здійснюється тільки особі, зазначеній у видатковому документі»³⁵.

Слід зазначити, що «за військовослужбовцями, захопленими в полон або заручниками, а також інтернованими в нейтральних державах або безвісно відсутніми, зберігаються виплати в розмірі посадового окладу за останнім місцем служби, окладу за військовим званням, надбавки за вислугу років, інших щомісячних додаткових видів грошового забезпечення постійного характеру та інші види грошового забезпечення з урахуванням зміни вислуги років та норм грошового забезпечення. Сім'ям зазначених військовослужбовців щомісячно виплачується грошове забезпечення, в тому числі додаткові та інші види грошового забезпечення, у порядку та в розмірах, що встановлюються Кабінетом Міністрів України»³⁶.

«Виплата грошового забезпечення цим членам сімей здійснюється до повного з'ясування обставин захоплення військовослужбовців у полон або заручниками,

інтернування військовослужбовців або їх звільнення, або визнання їх у встановленому законом порядку безвісно відсутніми чи померлими»³⁷. Це означає, що грошове забезпечення членам сім'ї виплачують протягом періоду, поки статус військовослужбовця не буде визначено або поки не будуть отримані достовірні відомості про його стан.

У названих вище випадках грошове забезпечення виплачують не більше ніж до дня виключення військовослужбовця зі списків особового складу військової частини. Це важливо для забезпечення контролю над фінансовими виплатами й уникнення можливих зловживань або неправомірних виплат.

Особливості, правила та порядок документування виплат грошового забезпечення військовослужбовців визначено у наказі № 104³⁸:

«У разі неможливості отримання військовослужбовцем грошового забезпечення під час участі в бойових діях та операціях за його рапортом грошове забезпечення виплачується членам сім'ї»³⁹.

Грошове забезпечення членам сім'ї військовослужбовця виплачують «у такі способи:

готівкою (через касу військової частини); поштовим переказом (з оплатою цих послуг за рахунок військової частини); зарахуванням на картковий рахунок»⁴⁰.

Вибір способу виплати залежить від умов і зручностей як для військової

35 Про внесення змін до наказу ... URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/mou_2021/mou_104.pdf (дата звернення: 13.09.2023).

36 Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-XII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 14.09.2023).

37 Там само.

38 Про внесення змін до наказу ... URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/mou_2021/mou_104.pdf (дата звернення: 13.09.2023).

39 Там само.

40 Там само.

частини, так і для одержувачів грошового забезпечення.

«У рапортах військовослужбовці обов'язково зазначають отримувача грошового забезпечення, спосіб отримання та, за необхідності, його поштову адресу (реквізити карткового (банківського) рахунку).

Після закінчення встановлених термінів виплати грошового забезпечення касир належним чином оформляє виправдані документи, а саме:

у розрахунково-платіжній відомості напроти прізвищ осіб, яким не здійснено виплату грошового забезпечення, ставить штамп або робить відмітку від руки «Депоновано»;

складає реєстр депонованих сум;

у кінці відомості робить запис про фактично виплачену суму прописом і недоодержану суму виплат, що підлягають депонуванню, звіряє ці суми із загальним підсумком за розрахунково-платіжною відомістю і засвідчує запис своїм підписом. Якщо гроші видавалися не касиром, а іншою особою — роздавальником, то на відомості додатково робиться запис «Гроші за відомістю видав (підпис)»;

записує в касову книгу фактично виплачену суму і проставляє на відомості штамп «Видатковий касовий ордер № ____»⁴¹.

Начальник фінансового відділу перевіряє записи, зроблені касирами в розрахунково-платіжних відомостях, а також суми, видані та депоновані за цими відомостями. Депоновані суми після цього передають на реєстраційний рахунок, а на їх підставі складають один загальний видатковий касовий документ.

Формування і складання розрахунково-платіжних відомостей для виплати грошового забезпечення здійснюють

за встановленою формою, наведеною в додатку 13 до наказу № 104. Цю відомість підписує командир військової частини, начальник фінансового органу, а також особа, яка її склала. До того ж, за рішенням командира, вони формують і складають відомість на кожний підрозділ військової частини окремо⁴².

У разі коли грошове забезпечення виплачують не за повний місяць, або здійснюють перерахунок цього забезпечення, або в разі виплати одноразових додаткових видів грошового забезпечення, бухгалтер (або інший виконавець) складає розрахунок у довільній формі. Цей розрахунок додають до розрахунково-платіжної відомості, його підписує бухгалтер або виконавець, відповідальні за цей процес.

Кожна розрахунково-платіжна відомість отримує наступний порядковий номер, який присвоюють, починаючи з початку року і завершуючи кінцем року.

Загальну суму для перерахування на карткові рахунки або для видачі на руки в розрахунково-платіжній відомості зазначають словами.

Із грошового забезпечення військовослужбовців утримують такі кошти:

«податок з доходів фізичних осіб;

за виконавчими документами згідно з чинними нормативно-правовими актами;

за письмовими рапортами військовослужбовців про добровільну згоду платити аліменти, за проживання у відомчому житлі, у тому числі за спожиті житлово-комунальні послуги;

нараховані суми заподіяного матеріального збитку або добровільна плата за відшкодування нанесеного збитку;

41 Про внесення змін до наказу ... URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/mou_2021/mou_104.pdf (дата звернення: 13.09.2023).

42 Там само.

інші утримання (внески, збори тощо), передбачені законодавством»⁴³.

Незважаючи на доволі однозначне правове регулювання та налагоджений механізм виплат військовослужбовцям грошового забезпечення (зокрема, додаткової винагороди), за даними Єдиного державного реєстру судових рішень⁴⁴, збільшилась кількість звернень військовослужбовців до судів із метою розв'язання спорів щодо:

- нарахування та виплати військовослужбовцеві «несправедливого» розміру грошового забезпечення;
- непроведення (відмови в проведенні) індексації грошового забезпечення військовослужбовців;
- невивплатеного середнього заробітку (грошового забезпечення) за час вимушеного прогулу тощо.

Ураховуючи особливості, складність процесу нарахування грошового забезпечення й обсяги документів, дослідити документальну обґрунтованість і правильність таких нарахувань та виплат без спеціальних знань неможливо.

Подібні дослідження проводять атестовані судові експерти-економісти науково-дослідних установ судових експертиз, чий результат у вигляді висновків є доказами у таких справах.

Висновки

Проаналізовано чинне законодавство України, яким регламентовано грошове забезпечення, і систематизовано підстави, порядок, умови нарахування й виплат грошового забезпечення та додат-

кової винагороди військовослужбовцям у період воєнного стану.

Результати аналізу надалі можна використати:

- у правотворчості — для розроблення нових змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів;
- у науково-дослідницькій діяльності судово-експертних установ — для розроблення та внесення змін до методик проведення судово-економічних експертиз із питань нарахування й виплати грошового забезпечення та додаткових виплат військовослужбовцям;
- у практичній діяльності — із метою оптимізації робочого часу судових експертів-економістів тощо.

Features of Financial Support for Military Personnel and Extra Compensation during Martial Law in Ukraine

Iryna Okunevych

This paper intends to determine and systematize the basis, procedure, and conditions for accrual and financial compensation, as well as extra compensation for military personnel during martial law. The methodological basis of the research is a system of general scientific and special methods of scientific knowledge, namely: dialectical, formal-logical, systemic-structural, and formal-dogmatic. The legal regulation of financial support and extra compensation for military personnel in Ukraine contains numerous legislative and by-law norms. The lasting changes in the legislation, the development of scientific opinion regarding

43 Про внесення змін до наказу ... URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/mou_2021/mou_104.pdf (дата звернення: 13.09.2023).

44 Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 26.09.2023).

financial support, and the escalation of the war in Ukraine require the systematization of the grounds, procedure, and conditions for accrual and financial compensation, as well as extra compensation for military personnel during martial law. As a result of the study, the author's own vision regarding the definition of the concept of financial support for military personnel is given. The main grounds, procedure, and conditions for accrual and financial compensation, as well as extra compensation for military personnel during martial law, have been established and systematized. A circle of controversial issues related to financial support and extra compensation, for the resolution of which the military personnel turns to the court, has been highlighted. The conclusions of the scientific research are based on an in-depth analysis of the current Ukrainian legislation, court practice and scientific literature, that reveal the issue on financial support and extra compensation for the military personnel. The results of the study can be used in the future for law-making, research activities of forensic institutions, practical activities, and other purposes.

Keywords: martial law; military personnel; military service; financial support; base salary; allowances; bonuses; extra compensation.

Фінансування

Це дослідження не отримало жодного спеціального гранту від фінансових установ у державному, комерційному або некомерційному секторах.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі у розробленні дослідження, добиранні й аналізованні даних, рішеннях про публікацію або підготовку рукопису.

Учасники

Авторка зробила свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики,

написання та редагування, і бере на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація щодо конфлікту інтересів

Авторка заявляє, що у неї відсутній конфлікт інтересів.

References

- Aleshchenko, V. I. (2007). Sluzhba u viisku povynna staty pryvablyvoiu ta prestyzhnoiu [Military service should become attractive and prestigious]. *Viisko Ukrainy*. № 11 (89). URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Viisko_Ukrainy/2007_N11_89.pdf?PHPSESSID=rp5jmjnmsj1qum6avjjavvsjg0 [in Ukrainian].
- Atamas, P. Y., Serhiienko, I. V., Taran, O. V. (2018). Udoskonalennia systemy narakhuvannia ta obliku hroshovoho zabezpechennia viiskovosluzhbovtziv-kontraktnykiv [Improvement of the system of calculation and accounting of financial support for contract servicemen]. *Ekonomika i suspilstvo*. № 19. DOI: 10.32782/2524-0072/2018-19-182 [in Ukrainian].
- Liapin, M. V., Chimyshenko, S. M. (2013). Rol hroshovoho zabezpechennia v systemi materialnoho zabezpechennia viiskovosluzhbovtziv [The role of financial support in the system of material support for military personnel]. *Suchasni problemy rozbudovy Zbroinykh Syl Ukrainy : mat-ly vseukr. nauk.-prakt. konf.* (Kyiv, 26.04.2013). Kyiv [in Ukrainian].
- Marusevych, D. O. (2017). Teoretychni zasady administratyvno-pravovoho rehuliuвання hroshovoho zabezpechennia politseiskyykh [Theoretical foundations of administrative and legal regulation of financial support for policemen]. *Administratyvne pravo i protsesi; finansove pravo. Informatsiine pravo*. Vyp. 3. URL: <http://www.nvppp.in.ua/vip/2017/3/26.pdf> [in Ukrainian].
- Muzychuk, O. M. (2007). Sutnist ta osoblyvosti hroshovoho zabezpechennia personalu OVS [The Essence and Peculiarities of Financial Support for Personnel of MIA]. *Visnyk KhNUVS*. № 37. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/85eee26e-cd60-4a5d-82ab-29baa0e1481c/content> [in Ukrainian].

- Posternak, M. M. (2019). Hroshove zabezpechennia viiskovosluzhbovtiv: yak obchysliuvaty ta nadavaty [Financial support for military personnel: how to calculate and provide]. *Holovbukh: Biudzheth*. № 22 (360). URL : <https://ebudget.mcfrr.ua/736888> [in Ukrainian].
- Tsyhanok, V. (2023). Hroshove zabezpechennia viiskovosluzhbovtiv — odyń iz naivazhlyvishykh elementiv yikh materialnoho stanovyscha ta motyvatsii na sluzhbi [The financial support of military personnel is one of the most important elements of their financial situation and motivation in service]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo*. Vyp. 78. Ch. 1. DOI: 10.24144/2307-3322.2023.78.1.54 [in Ukrainian].
- Udovenko, O. V. (2020). Pryntsypy hroshovoho zabezpechennia viiskovosluzhbovtiv [Principles of financial support for military personnel]. *Yurydychna nauka*. № 3 (105). DOI: 10.32844/2222-5374-2020-105-3.62 [in Ukrainian].
- Udovenko, O. V. (2021). Pravove rehulivannia hroshovoho zabezpechennia viiskovosluzhbovtiv [Legal regulation of financial support for military personnel] : dys. ... kand. yuryd. nauk. Kharkiv. URL: <https://openarchive.nure.ua/handle/document/18628> [in Ukrainian].
- Vichavskiy, D. R. (2018). Rol hroshovoho zabezpechennia u stymulivanni do viiskovoi sluzhby [The role of financial support in encouraging military service]. *Biznes, tsyfrovı innovatsii ta pidpriemnytstvo: stan, analiz tendentsii ta naukovo-ekonomichnyi rozvytok : mat-ly mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (Lviv, 22.12.2018). Lviv. Ch. 2 [in Ukrainian].
- Viiskovosluzhbovtiv [Military personnel] / Vikipediia. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Військовослужбовець> [in Ukrainian].
- Yak zminiuvalasja chyselnist Zbroinykh syl Ukrainy [How the size of Armed Forces of Ukraine has changed] (2022) / Analitychnyi portal «Slovo i Dilo». URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/10/14/infografika/bezpeka/yak-zminyuvalasja-chyselnist-zbrojnyx-syl-ukrayiny> [in Ukrainian].
- Окуневич, І. (2023). Особливості грошового забезпечення військовослужбовців і додаткової винагороди в період дії воєнного стану в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 4 (33). С. 111—128. DOI: 10.32353/khrife.4.2023.08.

Добирання об'єктів-аналогів під час проведення оціночно-будівельної експертизи з визначення ринкової вартості цивільних будівель

Катерина Осипенко *

* ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6345-9933>, e-mail: k_osipenko77@ukr.net

DOI: 10.32353/khrife.4.2023.09 УДК 343.98:69

Надійшло 27.10.2023 / Рецензовано 30.10.2023 / Прийнято до друку 18.12.2023 /
Доступно онлайн 29.12.2023

Розглянуто проблемні питання, з якими стикаються судові експерти під час проведення оціночно-будівельної експертизи з оцінювання цивільних будівель із приміщеннями різного функційного призначення. Мета статті — визначити сутність, зміст, загально-методичні засади й особливості єдиного підходу до обчислення ринкової вартості цивільних об'єктів, до складу яких належать приміщення різного функційного призначення. Акцентовано увагу на тому, що зазвичай експерти можуть застосовувати ринкові та неринкові види вартостей. Схарактеризовано споживчу й мінову форми прояву вартості нерухомості. Наведено положення чинних Національних стандартів оцінки майна, які є обов'язковими до виконання суб'єктами оцінної діяльності під час проведення оцінювання об'єктів нерухомості усіх форм власності та в будь-яких випадках. Надано перелік основних видів вартостей і методичні підходи з оцінювання цивільних будівель із приміщеннями різного функційного призначення. Окреслено основні типи будівель, що стоять окремо, і особливості добирання аналогів будівель для продажу, до складу яких належать приміщення різного функційного призначення, під час визначення їхньої ринкової вартості. Виокремлено особливості застосування методу ідентифікації будівлі згідно з Державним класифікатором будівель та споруд ДК 018-2000 та алгоритм дій судових експертів для добирання об'єктів-аналогів із наочним прикладом його застосування.

Ключові слова: багатфункційна будівля; об'єкт порівняння; клас; приміщення; подібне майно.

Постановка наукової проблеми

У кримінальному провадженні та інших видах судочинства оціночно-будівельну експертизу проводять за потреби визначити розмір шкоди, заподіяної правопорушенням; обчислити вартість відновлення об'єктів нерухомого майна, яке зазнало значних пошкоджень і руйнувань, та ін. Аналіз експертної практики свідчить, що кількість об'єктів нерухомості, до складу яких належать приміщення різного функційного призначення, постійно збільшується. У практиці проведення цього виду експертиз та експертних досліджень судові експерти доволі часто стикаються з проблемою, пов'язаною з добиранням об'єктів-аналогів для оцінювання таких будівель. Прогалини у теоретичних і методичних розробках у цьому виді судових оціночно-будівельних експертиз зумовлюють необхідність ретельно дослідити це питання для вироблення єдиного підходу до визначення ринкової вартості цивільних об'єктів, до складу яких належать приміщення різного функційного призначення.

Аналіз основних досліджень і публікацій

Теоретичні та методичні положення судової оціночно-будівельної експертизи та оціночної діяльності в Україні знайш-

ли відображення в наукових працях вітчизняних дослідників. Наприклад, у дисертаційному дослідженні Ю. Чечіль ¹ окреслив нормативні та теоретичні засади визначення в кримінальному провадженні вартості нерухомого майна на час учинення кримінального правопорушення; визначив особливості формування вихідних даних, ідентифікації та встановлення технічного стану нерухомого майна під час визначення в кримінальному провадженні його вартості на час учинення кримінального правопорушення та висвітлив основи методики його визначення.

Г. Башкіров та П. Баранов ² розглянули особливості проведення будівельно-технічних (оцінних) досліджень, пов'язаних із рецензуванням звітів про оцінювання вартості об'єктів нерухомості. Вони зауважують, що для виконання якісного та ґрунтовного рецензування звіту про оцінку нерухомого майна необхідно виконати декомпозицію на вичерпний перелік питань, що відображають нормативні вимоги до рецензування. Наголошено, що для винесення судження експерта про наявність факту заниження або завищення вартості об'єкта необхідно за кожним із поставлених питань дослідити вплив виявлених недоліків на вартість об'єкта.

У статті В. Сольської проаналізовано основні нормативно-правові акти, що регулюють процес оцінки майна

- 1 Чечіль Ю. О. Визначення вартості нерухомого майна на час вчинення злочину у кримінальному провадженні : дис. ... д-ра філос. Київ, 2021. 261 с.
- 2 Башкіров Г. Б., Баранов П. Ю. Особливості проведення судових експертиз з оцінювання об'єктів нерухомості. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2013. Вип. 13. С. 374–379.

підприємств в Україні; розкрито сутність поняття «оцінка майна підприємства»; узагальнено випадки, коли оцінка майна є обов'язковою; а також наведено випадки оцінювання майна, що дають змогу дійти об'єктивного висновку про обсяги та стан майна підприємств. Водночас систематизовано основні та другорядні нормативно-правові документи, на підставі яких оцінюють майно підприємств в Україні³.

Незважаючи на наявність певної кількості наукових досліджень у цій сфері, результати аналізування сучасного стану розробленості досліджуваних проблем дають змогу стверджувати, що сьогодні у судовій експертології залишається недостатньо дослідженим питання, пов'язане з добиранням об'єктів-аналогів для оцінки будівель, до складу яких належать приміщення різного функційного призначення. Ця обставина значною мірою зумовлює потребу в аналізуванні чинних законодавчих актів, будівельних норм і правил та інших нормативних документів для вироблення єдиного підходу до проведення цього виду експертиз.

Мета статті

Визначити сутність, зміст, загально-методичні засади й особливості єдиного підходу до визначення ринкової вартості цивільних об'єктів, до складу яких належать приміщення різного функційного призначення.

Методи дослідження

Під час проведення дослідження використано як загальнонаукові методи дослідження (діалектичний, спостереження, опис, аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, моделювання тощо), так і спеціальні методи судової експертизи та криміналістики.

Викладення основного матеріалу дослідження

Відповідно до Закону України «Про судову експертизу», *судова експертиза* — це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів із метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду⁴. Отже, *судова оціночно-будівельна експертиза* на основі спеціальних знань у галузі будівництва визначає фактичні дані й обставини справи (провадження), що мають доказове значення для будь-якого виду судочинства. Оціночно-будівельна експертиза відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень⁵ є окремим видом інженерно-технічної експертизи.

Завданнями судової оціночно-будівельної експертизи є визначення різних видів вартості поліпшень земельних ділянок (будівель та їхніх частин, споруд, об'єктів незавершеного будівництва, передавальних пристроїв тощо)

3 Сольська В. В. Нормативно-правове регулювання оцінки майна підприємств. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2018. Вип. 1 (63). С. 112—116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PSPE_print_2018_1_20 (дата звернення: 02.10.2023).

4 Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення: 02.10.2023).

5 Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 02.10.2023).

і відповідності виконаної оцінки нерухомого майна вимогам нормативно-правових актів з оцінки майна, методології, методам, оціночним процедурам.

Об'єктами судової оціночно-будівельної експертизи є матеріальні (матеріалізовані) предмети або утворення, які певними методами й засобами з метою розв'язання завдань (питань) досліджує експерт на основі застосування спеціальних знань у межах предмета експертного дослідження (тобто будівлі та споруди). *Будівлі* — це споруди, що містять несучі та огороджувальні або сполучені (несуче-огороджувальні) конструкції, які утворюють наземні або підземні приміщення, призначені для проживання або перебування людей, розміщення устаткування, тварин, рослин і предметів. До будівель належать житлові будинки, гуртожитки, готелі, ресторани, торговельні або промислові будівлі, вокзали, будівлі для публічних виступів, медичних закладів і закладів освіти та ін.⁶

Усі будівлі мають класифікацію за функційним призначенням, за якою їх об'єднують у три групи: цивільного, промислового й сільськогосподарського призначення.

Цивільні будівлі — це будівлі, необхідні для обслуговування загально-культурних і побутових потреб людей (житлові будівлі, лікарні, магазини, театри, вокзали, офіси тощо). Вони можуть бути житловими або громадськими (нежитловими), їх класифікацію наведено у табл.

Останнім часом кількість багатофункційних будівель і комплексів збільшується, що пов'язано з урбанізацією та розширенням функційних зв'язків між житловими і громадськими елемента-

ми міського середовища. До них можуть належати різноманітні за функціями приміщення (адміністративні, кредитно-фінансові, підприємства громадського харчування, торговельні, видовищні, спортивні тощо).

Протягом свого існування в будівлі можуть змінитися функції та типологія, що призводить до появи типологічно нової будівлі (наприклад, типові житлові п'ятиповерхові будівлі можуть мати у складі не тільки житлові приміщення, а й офісні, приміщення відділення банків, магазини, салони краси, спортивні зали, готельні номери, апартаменти, приміщення для роботи з дітьми та ін.). Саме такі будівлі сьогодні набувають популярності, оскільки в них намагаються об'єднати в одній структурі кілька напрямів використання, серед яких житлове, готельне, комерційне, культурне, розважальне, транспортне та паркувальне.

Судова оціночно-будівельна експертиза належить до процесуального джерела доказів у кримінальному провадженні та є ефективним засобом доказування в цивільному, господарському й адміністративному судочинстві. Сьогодні дедалі частіше її об'єктами стають будівлі багатофункційного призначення. У процесі проведення судової оціночно-будівельної експертизи експерти можуть визначати ринкові та неринкові види вартостей. *Ринкова вартість* — це вартість, за яку можливе відчуження об'єкта оцінювання на ринку подібного майна на дату оцінки за угодою, укладеною між покупцем і продавцем, після проведення відповідного маркетингу за умови, що кожна зі сторін діяла зі знанням справи, розсудливо і без примусу⁷. До

6 Державний класифікатор будівель та споруд ДК 018-2000 : затв. і введ. в дію наказом Держстандарту України від 17.08.2000 р. № 507 [Чинний від 01.01.2001 р. до 31.12.2023 р.]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va507565-00#Text> (дата звернення: 02.10.2023).

7 Національний стандарт № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав» : затв. постановою КМУ від 10.09.2003 р. № 1440 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-%D0%BF#Text> (дата звернення: 02.10.2023).

неринкових видів належать: вартість відтворення, залишкова вартість заміщення (відтворення), вартість у використанні, споживча вартість, вартість ліквідації, інвестиційна вартість, спеціальна вартість, ліквідаційна вартість, чиста вартість реалізації, оцінна вартість та ін., порядок визначення яких передбачено окремими національними стандартами. Неринкові види вартості бази оцінки визначають за допомогою методів та оціночних процедур, що ґрунтуються на результатах аналізування або призначення об'єкта оцінки, а також вивченні впливу умов використання або способу відчуження об'єкта оцінки ⁸.

Таблиця

Класифікація цивільних будівель

Житлові будівлі	Громадські (нежитлові) будівлі
Квартири, котеджі, дачні й садові будинки, гуртожитки, дома-інтернати, притулки та ін.	Будівлі торговельного призначення (торговельні центри, магазини, універмаги, криті ринки, ятки та ін.) Будівлі громадського харчування (ресторани, бари, шинки, кав'ярні, буфети, столові та ін.) Будівлі готельного типу (готелі, мотелі, будинки відпочинку, апартаменти, інші будівлі для тимчасового проживання). Будівлі органів державного та місцевого управління (будівлі фінансового обслуговування, органи судів, адміністративно-побутові приміщення та ін.) Будівлі транспорту та засобів зв'язку (вокзали, аеропорти, депо електротранспорту, ангари, маяки, гаражі, автостоянки, паркінги, навіси для велосипедів та ін.) Будівлі для публічних виступів (театри, кінотеатри, цирку, музеї, художні галереї, концертні зали та ін.) Будівлі наукових і дослідницьких установ (будівлі дошкільної освіти, заклади загальної середньої освіти, вищі навчальні заклади, науково-дослідні інститути та ін.) Будівлі лікарень і оздоровчих установ (лікарні, поліклініки, пункти медичного обслуговування, амбулаторії, будинки-інтернати для людей похилого віку й інвалідів та ін.) Будівлі для культової та релігійної діяльності (церкви, собори, мечеті, синагоги, похоронні будівлі, ритуальні зали та ін.) Багатофункційні будівлі та комплекси, що містять приміщення різного призначення

8 Національний стандарт № 1 ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-%D0%B-F#Text> (дата звернення: 02.10.2023).

Вартість нерухомого майна (як і вартість будь-якого товару) має дві форми прояву: споживчу та мінову. Споживча вартість зумовлена сукупністю природних і суспільних характеристик об'єкта нерухомості з позицій конкретного споживача. У своїх міркуваннях він виходить із варіанта користування нерухомістю, що склався, а також природних і суспільних її особливостей, зумовлених рівнем технічного розвитку й суспільними потребами. Місце розташування земельної ділянки, кількісні та якісні характеристики будівель і споруд, їхні унікальність і довговічність, смаки та вподобання власника й багато інших чинників формують споживчу вартість нерухомості. До прикладу, застарілий в архітектурному й інженерному планах житловий будинок може мати для сім'ї високу споживчу цінність, зумовлену історичними або родовідними чинниками, однак його мінова вартість може бути незначною. Мінова вартість виникає в процесі обміну об'єктів нерухомості, натомість у товарному господарстві загальним еквівалентом вимірювання є гроші. На конкурентному ринку ціна як грошовий вираз вартості є чинником, що урівноважує попит і пропозицію. Форма прояву мінової вартості — це ціна, що відображає сумарну дію всіх ринкових чинників на конкретну дату продажу за умови його найкращого використання.

Залежно від мети оцінки та повноти прав на оцінювану нерухомість різні види вартості можна об'єднати у дві групи:

- вартість в обміні як вираз мінової вартості;
- вартість у користуванні як вираз споживчої вартості⁹.

Форми прояву вартості в обміні:

- *ринкова вартість*, що відображає цінність об'єкта для конкретного власника; ця вартість є об'єктивною, незалежною від бажань окремих співвласників і відображає реальні економічні умови, що склалися на цьому ринку;
- *ліквідаційна вартість* — це вартість за умови змушеного продажу; грошова сума від продажу об'єкту в терміни, занадто стислі для проведення адекватного маркетингу;
- *заставна вартість* — це вартість об'єктів, яку кредитор сподівається отримати під час вимушеного продажу в разі неплатоспроможності позичальника;
- *страхова вартість* — вид вартості, що ґрунтується на відбудовній вартості або вартості заміщення об'єкта; за нею визначають страхові суми, відсотки та виплати;
- *орендна вартість* — це вартість оренди з визначенням стартової орендної плати, балансова вартість на останній день місяця, який передуює даті визначення стартової орендної плати;
- *утилізація* — вартість переробки, використання відходів із метою отримання корисного продукту.

Форми прояву вартості в користуванні:

- *інвестиційна вартість* — це вартість об'єкта нерухомого майна для конкретного інвестора, заснована на його інвестиційних вимогах і перевагах;
- *балансова вартість* — це вартість, відображена на балансі організацій і підприємств (первинна

9 Державний класифікатор будівель та споруд ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va507565-00#Text> (дата звернення: 02.10.2023).

вартість нерухомого майна на момент введення в експлуатацію, скоригована під час проведення переоцінки основних фондів з урахуванням бухгалтерської амортизації, а також із вирахуванням вартості проведених поліпшень за період експлуатації);

- *вартість для цілей оподаткування* — це вартість, яку визначають за нормативними документами з оподаткування нерухомості (у країнах із перехідною економікою ця вартість відповідає ринковій).

Кожен вид вартості має свої обмеження та галузь застосування.

Нині в Україні є чинними чотири Національних стандарти оцінки майна¹⁰:

- Національний стандарт № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав», що є обов'язковим під час проведення оцінки майна та майнових прав суб'єктами оціночної діяльності, а також для осіб, які відповідно до законодавства рецензують звіти про оцінку майна;
- Національний стандарт № 2 «Оцінка нерухомого майна», що є обов'язковим під час проведення оцінки нерухомого майна (нерухомості) суб'єктами оціночної діяльності, а також для осіб, які відповідно до законодавства

рецензують звіти про оцінку майна та проводять державну експертизу звітів із експертної грошової оцінки земельних ділянок державної та комунальної власності в разі їх продажу¹¹;

- Національний стандарт № 3 «Оцінка цілісних майнових комплексів», що є обов'язковим під час проведення оцінки цілісного майнового комплексу суб'єкта господарювання суб'єктами оціночної діяльності, а також для осіб, які рецензують звіти про оцінки цілісного майнового комплексу¹²;
- Національний стандарт № 4 «Оцінка майнових прав інтелектуальної власності», що є обов'язковим для суб'єктів оціночної діяльності під час оцінки майнових прав інтелектуальної власності, а також осіб, які відповідно до законодавства рецензують звіти про оцінку. Стандарт можна застосовувати для визначення розміру збитків, завданих у зв'язку з неправомірним використанням об'єктів права інтелектуальної власності¹³.

Національні стандарти містять визначення понять, принципів оцінки, методичних підходів та особливостей оцінки відповідного майна залежно від його мети, вимоги до змісту звіту про

10 Сольська В. В. Зазнач. твір. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PSPE_print_2018_1_20 (дата звернення: 02.10.2023).

11 Національний стандарт № 2 «Оцінка нерухомого майна»: затв. постановою КМУ від 28.10.2004 р. № 1442 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1442-2004-%D0%BF#Text> (дата звернення: 02.10.2023).

12 Національний стандарт № 3 «Оцінка цілісних майнових комплексів»: затв. постановою КМУ від 29.11.2006 р. № 1655. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1655-2006-%D0%BF#Text> (дата звернення: 02.10.2023).

13 Національний стандарт № 4 «Оцінка майнових прав інтелектуальної власності»: затв. постановою КМУ від 03.10.2007 р. № 1185. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1185-2007-%D0%BF#Text> (дата звернення: 02.10.2023).

оцінку майна та порядок його рецензування; випадки застосування та обмеження щодо застосування методичних підходів до визначення неринкових видів вартості майна ¹⁴.

Положення (національні стандарти) оцінки майна є обов'язковими до виконання суб'єктами оціночної діяльності під час проведення ними оцінки майна всіх форм власності та в будь-яких випадках її проведення ¹⁵.

Для проведення оцінки майна застосовують такі основні методичні підходи: затратний, дохідний, порівняльний або поєднання кількох із них (залежно від мети оцінки).

Основними елементами у разі застосування порівняльного підходу є характеристики подібного майна за місцем його розташування, фізичними та функційними ознаками, умовами продажу тощо ¹⁶, а об'єктами порівняння — подібне майно, дібране для застосування порівняльного підходу ¹⁷.

Використовуючи порівняльний підхід оцінки об'єктів нерухомості, необхідно враховувати результати аналізування цін продажів і пропозицій такого майна з коригуванням відмінностей між об'єктами порівняння та об'єктом оцінки.

Судовий експерт шукає пропозиції продажів подібного майна, аналізує їх і доходить певних висновків. Інформація про майно має відповідати вимогам ринку нерухомості. Доволі часто трапляється, що дібрати аналоги продажів

майна вкрай складно, особливо якщо будівлі містять приміщення із трьома і більше типами функційного призначення.

Для визначення класифікації будівель за функційним призначенням в Україні використовують Державний класифікатор будівель та споруд (далі — ДК БС).

Загальна структура цифрового коду ДК БС відповідає такій схемі:

- *X-розділ* (наприклад, будівлі або інженерні споруди);
- *XX-підрозділ* (наприклад, будівлі житлові, будівлі нежитлові, транспортні споруди, трубопроводи, комунікації та лінії електропередачі, комплексні промислові споруди, інші інженерні споруди);
- *XXX-група* (наприклад, будинки з однією, двома або більше квартирами; готелі, ресторани та подібні будівлі; гуртожитки; офісні або торговельні будівлі; будівлі транспорту та засобів зв'язку; промислові будівлі та склади; будівлі для публічних виступів; заклади освітнього, медичного та оздоровчого призначення; інші нежитлові будівлі; автостради, вулиці та дороги; магістральні трубопроводи, комунікації та лінії електропередачі; місцеві трубопроводи та комунікації; будівлі спортивного та розважального призначення; інші

14 Сольська В. В. Зазнач. твір. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PSPE_print_2018_1_20 (дата звернення: 02.10.2023).

15 Національний стандарт № 2 ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1442-2004-%D0%B-F#Text> (дата звернення: 02.10.2023).

16 Національний стандарт № 1 ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-%D0%B-F#Text> (дата звернення: 02.10.2023).

17 Основи судової експертизи: навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-уклад.: Л. М. Головенченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків, 2016. С. 161–163.

інженерні споруди, не класифіковані раніше)¹⁸;

- XXXX-клас (до прикладу, одноквартирні будинки (відокремлені житлові будинки; вілли, дачі; будинки для персоналу лісового господарства; заблоковані будинки з окремими квартирами, що мають власний в'їзд із вулиці); будинки з двома квартирами; гуртожитки (зокрема, будинки для людей похилого віку й інвалідів; будівлі для колективного проживання студентів, дітей, робітників та інших соціальних груп); готельні будівлі (готелі, мотелі, кемпінги, пансіонати, окремі ресторани та бари); інші будівлі для тимчасового проживання (туристичні бази, гірські притулки, дитячі та сімейні табори відпочинку); офісні будівлі (які використовують як приміщення для конторських та адміністративних цілей, зокрема, для промислових підприємств, банків, поштових відділень, органів місцевого управління, урядових і відомчих департаментів, центри для з'їздів і конференцій, будівлі органів правосуддя, парламентські будівлі); торговельні будівлі (торгові центри, пасажі, універмаги, спеціалізовані магазини та павільйони; зали для ярмарків, аукціонів, виставок; криті ринки; станції технічного обслуговування автомобілів; підприємства й установи громадського харчування — їдальні, кав'ярні, шинки та ін.); вокзали, аеровокзали, будівлі засобів зв'язку та пов'язані з ними будівлі (цивіль-

них і військових аеропортів; міського електротранспорту; залізничних або автобусних станцій; морських і річкових вокзалів; фунікулери; ангари для літаків; телефонні будки; маяки; диспетчерські будівлі повітряного транспорту); гаражі (наземні або підземні; криті автомобільні стоянки; навіси для велосипедів); промислові будівлі (криті будівлі промислового призначення; фабрики, майстерні, бойні; пивоварні заводи; складальні підприємства), резервуари, силоси та склади (для нафти, газу, зерна, цементу та ін.; холодильники та спеціальні склади; складські майданчики); будівлі для публічних виступів (кінотеатри, концертні будівлі, театри; зали засідань та багатоцільові зали; казино; цирки, музичні або танцювальні зали та дискотеки); музеї та бібліотеки, будівлі навчальних і дослідних закладів (дошкільної, початкової, середньої, професійної, вищої, інклюзивної освіти; музичні та дитячо-юнацькі спортивні школи; науково-дослідні заклади, лабораторії тощо); будівлі лікарень та оздоровчих закладів (заклади з надання медичної допомоги хворим і травмованим пацієнтам; санаторії, профілакторії, спеціалізовані лікарні; психіатричні диспансери; пологові будинки; будівлі, що використовують для термального та соляного лікування, функційної реабілітації; пункти переливання крові тощо); спортивні зали (для спортивних ігор

18 Державний класифікатор будівель та споруд ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va507565-00#Text> (дата звернення: 02.10.2023).

у приміщенні; корти, манежі, плавальні басейни, гімнастичні зали, ковзанки тощо); будівлі сільськогосподарського призначення, лісництва та рибного господарства (корівники, свинарники, кінні заводи); будівлі для культової та релігійної діяльності (церкви, каплиці, мечеті, синагоги, цвинтарі та похоронні споруди, ритуальні зали, крематорії); історичні пам'ятки та такі, що охороняються державою (старовинні руїни; археологічні розкопки; будівлі меморіального, художнього і декоративного призначення; статуї); інші будівлі, не класифіковані раніше (автобусні зупинки, громадські туалети, пральні, лазні та ін.); автостради (автомобільні шляхи та дороги для магістральних трас; транспортні розв'язки; пристрої для освітлення, сигналізації, убезпечення та стоянок); вулиці та дороги (міські та сільські вулиці; позаміські дороги; проспекти; алеї; провулки; обхідні та під'їзні дороги; майдани; тротуари та пішохідні зони; пристрої для освітлення, сигналізації, убезпечення та стоянок))¹⁹;

- XXXXX-нідклас (наприклад, одноквартирні будинки масової забудови; одноквартирні котеджі та будинки підвищеної комфортності; будинки садибного типу; будинки дачні та садові; двоквартирні будинки масової забудови, двоквартирні котеджі та будинки, багатоквартирні будинки масової забудови; багатоквартирні будинки під-

вищеної комфортності; індивідуальні житлові будинки готельного типу; гуртожитки для робітників і службовців, студентів вищих навчальних закладів; будинки-інтернати для людей похилого віку й інвалідів; будинки дитини та сирітські будинки; будинки для біженців; притулки для бездомних; будинки для колективного проживання; ангари для літаків, локомотивні, вагонні, трамвайні та тролейбусні депо; будівлі підприємств машинобудування та металообробної промисловості, чорної металургії, хімічної та нафтохімічної промисловості, легкої промисловості, харчової промисловості, медичної та мікробіологічної промисловості; лісової, деревообробної та целюлозно-паперової промисловості; будівельної індустрії, будівельних матеріалів; будівлі для тваринництва, птахівництва, зберігання зерна, будівлі силосні та сінажні; будівлі для садівництва, виноградарства й виноробства, тепличного господарства, рибного господарства, лісівництва та звірівництва)²⁰.

Цифрові коди ДК БС, що охоплюють класифікаційні групування «розділ — клас», цілком відповідають Класифікації типів споруд Євростату (*Classification of Types of Constructions, CC*), згідно з яким головне призначення багатофункційних будівель слід визначати за таким алгоритмом:

- розрахувати відсоткове співвідношення площ, різноманітних за призначенням приміщень

19 Державний класифікатор будівель та споруд ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va507565-00#Text> (дата звернення: 02.10.2023).

20 Там само.

у складі повної загальної площі, зі співвідношенням цих площ згідно з їхнім призначенням і використанням;

- класифікувати (систематизувати, групувати) методом «згори донизу» (визначити належність будівлі спочатку до розділу (один розряд коду), який охоплює всю або більшу частину її загальної площі, потім — до підрозділу (два розряди коду, житлові або нежитлові будівлі) за найбільшою питомою вагою площі;
- визначити групу (три розряди коду) за найбільшою частиною в загальній площі у межах підрозділу;
- визначити належність будівлі до класу (чотири розряди коду) за найбільшою частиною в загальній площі у межах групи ²¹.

Наприклад, об'єктом дослідження є чотириповерхова будівля загальною площею 1200 кв. м, на першому поверсі якої розташовано кав'ярню (площею 150 кв. м), перукарню (50 кв. м) і стоматологічний кабінет (100 кв. м), на другому — центр дошкільного виховання та розвитку дитини (300 кв. м), на третьому — гуртожиток для робітників і службовців (300 кв. м), на четвертому — хостел (300 кв. м).

На першому етапі визначаємо відсоткове співвідношення площ: приміщення кав'ярні розташовано на 12,5%, перукарні — 4%, стоматологічного кабінету — 8,5%, дошкільного центру — 25%, гуртожитку — 25%, хостелу — 25% загальної площі будівлі.

На рівні двох розрядів коду будівля належить до нежитлової, оскільки приміщення кав'ярні, перукарні, стоматологічного кабінету, центру дошкільного

виховання та хостелу розташовані на 75 % її загальної площі.

На рівні трьох розрядів об'єкт дослідження належить до будівель для публічних виступів, закладів освітнього, медичного й оздоровчого призначення, оскільки стоматологічний кабінет і центр дошкільного виховання мають сумарно найбільший відсоток (33,5%). Нарешті, на рівні чотирьох розрядів будівля належить до класу будівель дошкільних і позашкільних навчальних закладів, оскільки центр дошкільного виховання має найбільший відсоток (25%) у межах цієї групи.

Тому об'єкт дослідження слід уважати належним до нежитлової будівлі, класу дошкільних і позашкільних навчальних закладів.

Після визначення основного призначення будівлі необхідно проаналізувати можливе використання приміщень із меншою питомою вагою щодо основного призначення будівлі, а потім шукати пропозиції із продажу подібного майна. Водночас необхідно зважати на всі або принаймні на провідні принципи оцінки, щоб отримати найбільш достовірну й точну оцінку вартості об'єкту дослідження.

Висновки

За відсутності єдиного підходу розв'язання питань із визначення об'єктів-аналогів під час проведення оціночно-будівельної експертизи з визначення ринкової вартості цивільних будівель із приміщеннями різного функційного призначення пропонувано обирати об'єкт-аналог із застосуванням методу ідентифікації будівлі згідно з Державним класифікатором будівель та споруд

21 Державний класифікатор будівель та споруд ... URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va507565-00#Text> (дата звернення: 02.10.2023).

ДК 018-2000. Запропоновано алгоритм дій судових експертів для проведення експертиз такого виду. Визначено сутність, зміст і запропоновано підхід до добирання об'єктів-аналогів під час визначення ринкової вартості цивільних будівель, до складу яких належать приміщення різного функційного призначення.

Наведені у статті положення законодавчих актів, будівельних норм і правил із визначення ринкової вартості об'єктів нерухомості цивільного призначення, до складу яких належать приміщення різного функційного призначення, а також запропонований алгоритм для добирання об'єктів-аналогів під час проведення судової оціночно-будівельної експертизи можна використовувати під час проведення експертиз цього напрямку.

Selection of Similar Objects While Valuation and Forensic Structural Engineering to Determine Market Value of Civil Buildings

Kateryna Osypenko

The article is devoted to problematic issues faced by forensic experts during evaluation of civil buildings with premises of various functional purposes. This article purpose is to determine essence, content, general methodological principles and specifics of a unified approach while determining market value of civil objects, including premises of various functional purposes. Attention is focused on the fact that usually forensic experts can use market and non-market types of values. Characteristics of consumer and exchange forms of manifestation of real estate value are given. Current National Property Valuation Standards are listed that are mandatory for appraisers to perform while appraising real estate of all forms of ownership and in all cases. A list of the main types of values and methodical approaches to

evaluation of civil buildings with premises of various functional purposes is provided. In addition, the main types of free-standing buildings and the peculiarities of selecting analogues of buildings for sale including premises of various functional purposes, while determining their market value are outlined. Peculiarities of the application of the method of building identification according to the state classifier of buildings and structures: ДК 018-2000 and the algorithm of actions of forensic experts for selecting similar objects are highlighted with an illustrative example of its application.

Keywords: multifunctional building; comparison object; class; rooms; similar property.

Фінансування

Це дослідження не отримало жодного спеціального гранту від фінансових установ у державному, комерційному або некомерційному секторах.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі у розробленні дослідження, добиранні й аналізуванні даних, рішеннях про публікацію або підготовку рукопису.

Учасники

Авторка зробила свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики, написання та редагування, і бере на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація щодо конфлікту інтересів

Авторка заявляє, що у неї відсутній конфлікт інтересів.

References

- Bashkirov, H. B., Baranov, P. Yu. (2013). Osoblyvosti provedennia sudovykh ekspertyz z otsiniuvannya ob'ektiv nerukhomosti [Peculiarities of conducting forensic evaluations of real estate objects]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*. Vyp. 13 [in Ukrainian].
- Chechil, Yu. O. (2021). Vyznachennia vartosti nerukhomoho maina na chas vchynennia

zlochynu u kryminalnomu provadzhenni provadzhenni [Determining value of real estate at the time of the crime in criminal proceedings] : dys. ... d-ra filosofii. Kyiv [in Ukrainian].

Osnovy sudovoi ekspertyzy: navchalnyi posibnyk dlia fakhivtsiv, yaki maiut namir otrymaty abo pidtverdyty kvalifikatsiiu sudovoho eksperta (2016) [Fundamentals of forensic examination: teaching. manual for specialists who intend to obtain or confirm

the qualification of a forensic expert] / avt.-uklad.: L. M. Holovchenko, A. I. Lozovyi, E. B. Simakova-Yefremian ta in. Kharkiv [in Ukrainian].

Solska, V. V. (2018). Normatyvno-pravove rehuliuвання otsinky maina pidpriemstv [Normative and legal regulation of enterprise property valuation]. *Problemy systemnoho pidkhodu v ekonomitsi*. Vyp. 1 (63). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PSPE_print_2018_1_20 [in Ukrainian].

Осипенко, К. (2023). Добирання об'єктів-аналогів під час проведення оціночно-будівельної експертизи з визначення ринкової вартості цивільних будівель. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 4 (33). С. 129—141. DOI: 10.32353/khrife.4.2023.09.

Assessing the Russian-Chechen Wars and Their Impact on Regional Stability

Teodore Giorgobiani *

* LCC International University, Klaipėda, Lithuania, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8054-0974>,
e-mail: Teodore.giorgobiani.work@gmail.com

DOI: 10.32353/khrife.4.2023.10 УДК 355.48(47:470.661)

Надійшло 21.11.2023 / Рецензовано 22.11.2023 / Прийнято до друку 18.12.2023 /
Доступно онлайн 29.12.2023

The present article aims to systematically examine the Russian-Chechen wars from diverse perspectives, with the goal of cultivating a comprehensive understanding of issues pertaining to the behavioral dynamics of involved actors. The primary objectives encompass an in-depth analysis of the wars' repercussions on regional stability, dissemination of awareness regarding the subject matter, and the formulation of discernible behavioral patterns within the Russian Federation. This article critically examines the influence of the Russian-Chechen wars that occurred in the 1990s and lasted for almost a decade. The conflicts between the Russian Federation and Chechen rebellions had a significant influence on regional stability during that period. Forensic examinations in cases involving the North Caucasus conflict contribute to establishing the truth. By thoroughly studying legal aspects and emphasizing the potential rights of the Chechens to self-determination, the legality of Russian intervention is called into question. Forensic experts' conclusions capture frequent violations of humanitarian laws and human rights by both sides, leading to war crimes and crimes against humanity. In pursuit of exhaustive analyses delineating the intricacies of the conflict and its ramifications on political stability, the research method includes the adoption of a qualitative approach. This involves meticulous scrutiny of pertinent journal articles, research papers, scholarly publications, and examination of legal and historical documents. The article observes wars from various perspectives and tries to bring a comprehensive understanding of the results.

Keywords: war; conflict; international law; independence; terrorism; human rights.

Research Problem Formulation

The Chechen Republic of Ichkeria and the Russian Federation engaged in several military encounters known as Russian-Chechen Wars ¹. The period 1994–1996 saw the First Chechen War, and the Second Chechen War occurred from 1999 to 2000. Long-standing ethnic and territorial conflicts, as well as more general geopolitical issues like the fall of the Soviet Union and Russia's desire to preserve control over its borders, were the key causes and historical elements that sparked the commencement of these wars. The wars continued for several years and were highlighted by many pivotal moments and significant occurrences, such as the siege of Grozny (1994–1995), the withdrawal of Russian forces from Chechnya (1996), and the outbreak of the Second Chechen War (1999). The Russian Federation and the Chechen Republic of Ichkeria were the main participants in the conflicts, and each had ambitions and drivers. It is important to examine the various aspects and outcomes of conflicts to understand their influence on regional stability.

The North Caucasian region has been the subject of Russian imperialism for many centuries ². The local geographical situation made it attractive for Russia to create a natural buffer zone. Each attack from the Russian side was causing more and more local hatred towards the aggressor country. The locals were forced to fight for their freedom throughout the centuries, and Chechens

were not an exception. Russia started its first military campaigns in the region in the 18th century, and it was the beginning of the “Caucasian Wars”. One of the most famous leaders of Caucasian rebellions was the Imam Shamil who united the Caucasian resistance. Chechnya fell under Russian rule in 1859 but never stopped resisting.

During Soviet times, in 1944, Chechen and Ingush people were deported from their homelands to Central Asia and Siberia ³. Joseph Stalin stated that the reason for exile was Chechen and Ingush's support for Germany during the Second World War, but there is no evidence for that. Many Chechens believe that the deportation was a form of ethnic cleansing, and it was intended to punish the Chechen and Ingush peoples and break their resistance to Soviet rule. The deportation ended in 1957, and locals could return home.

The situation became tense after the collapse of the Soviet Union. The environment created after the collapse allowed the development of various political movements and parties, and more independence-minded people started to gain power in Chechnya ⁴. Chechnya declared independence in 1991, which was not recognized by the Russian government. The Russian government wanted to keep its status as hegemon. However, internal political problems caused various conflicts between central power and regions, including Chechnya, as it was viewed as a threat to Russian territorial integrity. This disagreement led to the First War in Chechnya.

1 Nation R. C. Russia and the Caucasus. *Connections*. 2015. Vol. 14. No. 2. Pp. 1–12. URL: <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26326394> (date accessed: 10.10.2023).

2 Ibidem.

3 Williams G. B. Commemorating “The Deportation” in Post-Soviet Chechnya. The Role of Memorialization and Collective Memory in the 1994–96 and 1999–2000 Russo-Chechen Wars. *History and Memory. Studies in Representation of the Past*. 2000. Vol. 12. No. 1. URL: <https://www.brian-glynwilliams.com/deportation%20article.pdf> (date accessed: 10.10.2023).

4 Olikar O. Russia's Chechen Wars 1994–2000: Lessons from Urban Combat. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2001. 121 p. DOI: 10.7249/MR1289 (date accessed: 10.10.2023).

The initial outbreak of hostility came in 1994 when the Russian government declared the invasion of Chechnya, the First Chechen War⁵. The Russian military started a large-scale December with the main goal of capturing Grozny, the capital city of Chechnya. Marvelous Chechen resilience caused heavy casualties for the invaders. The Russian attack was incompetent and poorly planned, with a lack of intelligence and reconnaissance. After the cease-fire in 1996, and the Russian military left the state, and Chechnya de facto independent⁶. The region was engulfed by violence, insecurity, and Islamic extremism. In addition, Chechen fighters who returned from Afghanistan were inclined to jihadist ideology.

The Second Chechen War (1999–2000) was much more forceful⁷. The first Russian campaign called “Anti-Terrorist Operation” started in October 1999 after Chechen fighters attacked Dagestan. Russians used heavy firepower, bombardment, and artillery to retake the territory. The second campaign was called the “Winter campaign”, with the main objective of retaking Grozny. The conflicts were extremely tense and caused significant casualties on both sides, but eventually, Russians captured the city. Subsequently, the mountainous regions of Chechnya stayed under the control of local authorities. In the spring of 2000, Russia started its third campaign in the mountains to pacify the regions. Russians defeated local militants in September, and the whole region was under the control of the central government. The Russian

strategy during the Second Chechen War combined military might with political and economic initiatives. Russian government aimed to split Chechen resistance while conducting military operations against militant groups. Russian government’s military operations were characterized by indiscriminate killings, which led to widespread hostility and mistrust among the Chechen populace.

During the wars, the independence movement also underwent changes⁸. Throughout the first war, Chechens’ main goal and mindset were political independence and sovereignty. In contrast, during the Second Chechen War, various political factions tried to capture power. A more severe and extremist Chechen resistance that aimed to create an Islamic state in the North Caucasus and wage terrorist activities against Russia was a defining feature of the Second Chechen War.

In the period between the two wars, the Russian government signed an agreement with the Chechen rebels in a town called Khasavyurt, but it was never implemented⁹. The agreement included a ceasefire and recognition of the independence of Chechnya. More international mediation attempts by organizations like the OSCE and Council of Europe were made during the Wars. In 2003, the Russian government signed an agreement with Chechen leader Akhmad Kadyrov and recognized the Chechen government. However, militants assassinated Akhmad in 2004 and the conflict continued.

- 5 Dash P. L. Russia’s War of Attrition in Chechnya. *Economic and Political Weekly*. 1995. Vol. 30. No. 7/8. Pp. 369–373. URL: <http://www.jstor.org/stable/4402405> (date accessed: 10.10.2023).
- 6 Olikier O. Op. cit. DOI: 10.7249/MR1289 (date accessed: 10.10.2023).
- 7 Tsatsos A. Second Chechen War: Causes, Dynamics and Termination - A Civil War between Risk and Opportunity? (November 3, 2014). URL: <https://ssrn.com/abstract=2518687> (date accessed: 10.10.2023).
- 8 Shah S. A. A. Genesis of the chechen resistance movement. *Strategic Studies*. 2004. Vol. 24. No 4. Pp. 84–110. URL: <http://www.jstor.org/stable/45242553> (date accessed: 10.10.2023).
- 9 Findley M. Path Dependence and Bargaining in Civil War Resolution (August 24, 2010). URL: <https://ssrn.com/abstract=1676556> (date accessed: 10.10.2023).

The active war phase ended after the Russians took full control of Chechnya in 2000, but the partisan fights continued even after the assassination of Akhmad Kadyrov ¹⁰. Chechnya remains a politically unstable territory, with continued worries about human rights violations and political persecution.

Forensic examinations in cases involving the North Caucasus conflict contribute to establishing the truth. By thoroughly studying legal aspects and emphasizing the potential rights of the Chechens to self-determination, the legality of Russian intervention is called into question. Forensic experts' conclusions capture frequent violations of humanitarian laws and human rights by both sides, leading to war crimes and crimes against humanity. Despite condemnation from the European Court, Russia's denial of accountability remains, emphasizing the urgent need for legal resolution to establish lasting peace in the politically unstable region.

Article Purpose

The present article aims to systematically examine the Russian-Chechen wars from diverse perspectives, with the goal of cultivating a comprehensive understanding of issues pertaining to the behavioral dynamics of involved actors. The primary objectives encompass an in-depth analysis of the wars' repercussions on regional stability, dissemination of awareness regarding the subject matter, and the

formulation of discernible behavioral patterns within the Russian Federation.

Research Methods

In pursuit of exhaustive analyses delineating the intricacies of the conflict and its ramifications on political stability, the research method includes the adoption of a qualitative approach. This involves meticulous scrutiny of pertinent journal articles, research papers, scholarly publications, and examination of legal and historical documents.

Analysis of Essential Researches and Publications

Numerous issues concerning different areas of international law were raised during the Russian-Chechen conflicts due to a lack of established legal frameworks ¹¹. Many infractions raised tensions between Russia and the international community, which approached Russia's conduct critically. Wars can be analyzed from various branches of international law like self-determination, use of force, humanitarian and human rights law, refugee law, and international criminal law.

In international law, the notion of self-determination has a dual significance: internal and external ¹². The internal component indicates the right of the people of a state to decide on their form of government, which is already recognized by international law. The exterior aspect

10 Roberson C. D. A small war: the development of the Russian-Chechen conflict 1994-2010 / United States Marine Corps Command and Staff College Marine Corps University. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA600545.pdf> (date accessed: 10.10.2023).

11 Committee on Legal Affairs and Human Rights. Opinion on the conflict in Chechnya / Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Doc. 8631. 2000. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=8857&lang=EN> (date accessed: 10.10.2023).

12 Mustafa Z. The Principle of Self-Determination in International Law. The International Lawyer. 1971. Vol. 5. No 3. Pp. 479—487. URL: <http://www.jstor.org/stable/40704674> (date accessed: 10.10.2023).

concerns people's right to decide their nationality and statehood.

As Z. Mustafa¹³ explains, with respect to the second connotation (external), people of distinctive ethnic, religious, linguistic, and cultural backgrounds have the right to determine their political status, choice of government, and economic, cultural, and social development within a state in case if it does not disrupt state's national unity. This law is contradictory and works differently from case to case.

The main objective of Chechens during both wars was to claim independence¹⁴. They justified their aspirations with the right to self-determination under international law. While they met all criteria needed to determine their political wishes, the international community still did not show unilateral support for the uprising.

As mentioned before, the territory of Chechnya was annexed by the Russian Empire in 1859 after a long and severe war. After that, many uprisings were happening in the territory, and local people were not happy to be under Russian rule. After the Russian Revolution in 1917, the North Caucasus region became independent of the central government, and only in 1920, the Soviet Army returned to the region and took control¹⁵.

According to the author, the topic is doubtful, but Chechens fit every criterion

that is needed for a group to have the right to determine their political goals. Even though its aspirations greatly weakened regional stability and interfered with Russia's territorial integrity, a declaration of independence from the Chechen authorities may have been justified under international law based on self-determination.

Another law through which the wars will be analyzed is the use of force. Generally, any action that includes the use of force is considered illegal under international law, except in rare cases¹⁶. Such cases are self-defense if the action was authorized by the UN Security Council under Chapter VII of the UN Charter. Chapter VII of the UN Charter provides for action by the UN Security Council concerning threats to international peace, breaches of the peace, and acts of aggression. If the council decides that there are any of the above-mentioned threats, it might allow the use of force to regulate the situation. In international law, states have the right to act in self-defense against armed attacks.

In 1994, Russia entered the territory of Chechnya with the main goal of capturing the city¹⁷. This military campaign was not authorized by the UN Security Council and resulted in many doubts about the justice of this event. Similarly, the second interference in the territory of Chechnya in 1999 was not authorized.

13 Mustafa Z. Op. cit. URL: <http://www.jstor.org/stable/40704674> (date accessed: 10.10.2023).

14 Garvie B. A. Chechnya and Russia: conflict and self-determination. Monterey, CA : Naval Post-graduate School, 2002. P. 75. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA411370.pdf> (date accessed: 10.10.2023).

15 Reynolds M. A. Native Sons: Post-Imperial Politics, Islam, and Identity in the North Caucasus, 1917-1918. *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*. 2008. Bd. 56. H. 2. Pp. 221–247. URL: <http://www.jstor.org/stable/41052053> (date accessed: 10.10.2023).

16 Wood M. International law and the use of force: what happens in practice? *Indian Journal of International Law*. 2013. Vol. 53. Pp. 345–367. URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ls/Wood_article.pdf (date accessed: 10.10.2023).

17 Hollis D. B. Accountability in Chechnya - Addressing Internal Matters With Legal and Political International Norms. *Boston College Law Review*. 1995. Vol. 36. Pp. 793–846. URL: <https://lira.bc.edu/files/pdf?fileid=b22bcd59-4ca5-44c4-97f8-f3e0c4c45c0e> (date accessed: 10.10.2023).

Furthermore, it may seem that Chechen's actions can be justified by self-defense as Russia invaded Chechnya in 1994. For a state, using force when another actor starts an armed campaign is justified, but Chechnya was not recognized as a state. Whether military actions taken by rebels can be justified with self-defense is a doubtful topic. Russia justified its actions as a counterterrorist mission. However, according to international law, they were only allowed to take armed action if they had authorization from the UN, which they did not.

Moreover, the most violated laws during the Chechen Wars were humanitarian and human rights laws. Humanitarian law regulates states' actions during armed conflicts while human rights grant human beings certain expected treatment¹⁸.

The Committee on Legal Affairs and Human Rights¹⁹ stated that during the Chechen wars, there were constant violations of international humanitarian law and human rights. The main reason for this was the lack of a legal framework. According to the committee, Russian intervention cannot be called an anti-terrorist operation due to its huge scale.

There were reports of Russian violations such as indiscriminate bombardments, some of which targeted the civil population and villages; various acts of terror towards the civil population; displacement without adequate conditions; and the prevention of humanitarian assistance to the population. There have been several incidents where civilian convoys carrying fugitives from the conflict were subjected to air strikes or artillery shelling, particularly those traveling on the main route out of Chechnya towards Ingushetia, known as the "Rostov-Baku highway". Another flagrant violation of international law was the Russian government's ultimatum to Grozny's civilian population on December 6, 1999, according to which, anyone still in Grozny on December 11 would be deemed a terrorist and get destroyed. Freedom of movement was also violated. Russian government restricted internally displaced people (IDP) from staying in safe places and pushed them to return to their homes despite all instabilities²⁰. This is a violation of international refugee law which is designed to protect displaced people²¹. Furthermore, Medecins Sans Frontieres²² explains that after taking control of the

18 International Humanitarian Law (2016) / Inter-Parliamentary Union and International Committee of the Red Cross. URL: <https://www.ipu.org/resources/publications/handbooks/2016-10/international-humanitarian-law> (date accessed: 10.10.2023) ; The International Bill of Human Rights (1948) / Office of the High Commissioner for Human Rights. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/Compilation1.1en.pdf> (date accessed: 10.10.2023) ; International Human Rights Law - RAIO Lesson Plan (2019) / U.S. Citizenship and Immigration Services. URL: https://www.uscis.gov/sites/default/files/document/foia/International_Human_Rights_Law_RAIO_Lesson_Plan.pdf (date accessed: 10.10.2023).

19 The conflict in Chechnya / Committee on Legal Affairs and Human Rights. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. 25.01.2000. Doc. 8631. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=8857&lang=EN> (date accessed: 10.10.2023).

20 War crimes and politics of terror in Chechnya, 1994-2004. *Medecins Sans Frontieres*. 2014. URL: <https://www.msf.org/sites/default/files/2019-04/MSF%20Speaking%20Out%20Chechnya%201994-2004.pdf> (date accessed: 10.10.2023).

21 Hathaway J. C. International Refugee Law: The Michigan Guidelines on the Internal Protection Alternative. *Mich. J. Int'l L.* 1999. Vol. 21. No. 1. Pp. 131–133. URL: <https://repository.law.umich.edu/articles/299/> (date accessed: 10.10.2023).

22 War crimes and politics of terror URL: <https://www.msf.org/sites/default/files/2019-04/MSF%20Speaking%20Out%20Chechnya%201994-2004.pdf> (date accessed: 10.10.2023).

territory, Russians reportedly tortured and sometimes killed the male population of some villages to find ones who participated in armed actions. Also, according to the Committee on Legal Affairs and Human Rights ²³, the Office of the Secretary-General of the United Nations expressed concern about the intense military operation in Chechnya as it caused high casualties among civilians, including the elderly, women, and children, and urged the Russian leadership to take immediate action to protect the civilian population from further suffering, stop all violations of international law, and seek long-term resolution to the conflict through a political process.

Additionally, Chechen militants have violated various laws, notably by putting civilian lives in jeopardy by inciting Russian counterattacks on residential areas and by abusing and threatening those who tried to protect their towns from Russian bombing. There were also incidents of Chechen fighters torturing captured Russian soldiers. Furthermore, the Chechens captured some villages in Dagestan and announced an Islamic regime where they violated the rights of locals ²⁴.

Such violations of IHL and IHRL are also violating two branches of international criminal law, which are war crimes and crimes against humanity. These abuses were made by both conflicting sides.

The civilian population went through incredible struggles during the two Chechen wars, but unfortunately, most of the criminals stayed without punishment. The European Court condemned Russia for

researching all cases of violations and acting according to the law ²⁵. For many years, the Russian side denied humanitarian and human rights violations. Even now, tens of thousands of victims continue to be denied access to justice. On the Chechen side, most people who committed war crimes and crimes against humanity were either already dead or had received jail sentences. The Russian Federation has consistently disregarded its legal commitment to hold such individuals accountable.

Main Content Presentation

Influence of Wars on the Political Balance of Power in the Region

The massive conflict that lasted almost a decade between Russia and Chechnya was one of the important political events that occurred in the 1990s'. The dissolution of a great world power like the USSR left a lot of unsolved cases, and the situation in Chechnya was one of them. After the dissolution, many new countries emerged, and Russia aspired to hold the status of a great world power. On the other hand, ex-Soviet republics faced the harsh realities of the political world. Some republics wished to seek full independence from Moscow and find partners in the Western world, while others saw Russia as their main supporter. The Chechen people wanted to declare their independence and be free from Russian influence, but Moscow did not agree to lose its political power in the region. The wars caused shifts in the balance of power and political influence in the region.

23 The conflict in Chechnya URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=8857&lang=EN> (date accessed: 10.10.2023).

24 War crimes and politics of terror URL: <https://www.msf.org/sites/default/files/2019-04/MSF%20Speaking%20Out%20Chechnya%201994-2004.pdf> (date accessed: 10.10.2023).

25 Justice for Chechnya: The European Court of Human Rights Rules against Russia / Human Rights Watch. 2007. URL: https://www.hrw.org/sites/default/files/related_material/justice_for_chechnya_2_0.pdf (date accessed: 10.10.2023).

During and after the wars, the political course of the region drastically shifted ²⁶. The first president of the “Chechen Republic of Ichkeria,” Dzhokhar Dudaev, won the 1991 elections with 80 % of the population voting for him. Dudaev was more nationalist- and tradition-oriented than religious. But later, he shifted his politics towards Islam to get help from other Muslim countries. He was assassinated in 1996 ²⁷. During the second Chechen war, the government of Chechnya was shifting towards sharia laws and supporting Islam. However, they did not have the support of the whole populations, and those shifts caused disputes in the region. One of the opponents of the Islamic regime was Akhmad Kadyrov ²⁸. The Russian side supported him. After Russia took control of the region in 2003, Akhmad was chosen as the leader of the region under suspicious circumstances. Akhmad died in 2004, and his son, Ramzan, took the position. Ramzan Kadyrov is also pro-Russian, and he fought against many small military formations of Chechnya’s old authorities who were trying to sabotage Ramzan’s rule and gain influence in the region. Eventually, Ramzan became the authoritarian leader of the region. Nearly all types of independent journalism were suppressed in Chechnya by Kadyrov. In addition, he instituted a religious code and a police force to uphold it, even though doing so plainly violates federal law ²⁹. Some of the rules in his religious

code oppose the Koran, but he justifies them with local traditions. Kadyrov implemented religious codes based on his perception of Islam. He continues to be a leader of the region.

Chechen wars involved and influenced various regional or international actors ³⁰. Some of these actors had their interests in the conflict, while others feared the spread of instabilities in their regions. Countries like Georgia and Azerbaijan were highly affected by the war. Georgia became one of the places where refugees found the peace. Russia accused Georgia of letting Muslim militants go through the country, which was denied. These accusations raised doubts in the Georgian government about the possibility of the spread of the war in the country. One of the biggest threats to Russian political and cultural power over the region was the appearance of various Islamic and extremist militants. Muslim states saw the opportunity to spread their influence. Also, international organizations like the UN, OSCE, and European Council tried to interfere as mediators.

Russia is a multiethnic country and consists of many regions with their own culture, language, and traditions. If Russia lost control over Chechnya, other regions and ethnic minorities would see this as an opportunity to fight for their own freedom. For this reason, Russia used the most reckless methods to bring Chechnya under its rule at any cost.

26 Hughes J. Chechnya: the causes of a protracted post-soviet conflict. *LSE Research Online*. 2001. Vol. 4. No. 4. Pp. 11–48. URL: https://eprints.lse.ac.uk/641/1/Hughes.Chechnya.Civil_Wars.pdf (date accessed: 10.10.2023).

27 Chechnya After Dudayev. *Strategic Comments*. 1996. Vol. 2. Is. 4. Pp. 1–2. DOI: 10.1080/1356788960242 (date accessed: 10.10.2023).

28 Tomas A. S. Legitimacy, Success and Rebellion in Chechnya: The Rise and Fall of Chechen Independence. Chapel Hill. 2017. 92 p. DOI: 10.17615/n59e-6v23 (date accessed: 10.10.2023).

29 Tier 1. USCIRF-recommended countries of particular concern (CPC). Russia. USCIRF Annual Report. 2018. URL: https://www.uscifr.gov/sites/default/files/Tier1_RUSSIA.pdf (date accessed: 10.10.2023).

30 Olikar O. Op. cit. DOI: 10.7249/MR1289 (date accessed: 10.10.2023).

International efforts to bring peace to the region were constantly made and influenced the direction of the war³¹. Mostly, they brought platforms for negotiation. Diplomatic efforts frequently led to brief cessations of hostilities and intervals of reduced violence. These breaks in the fighting gave time for negotiations and consultations, as well as the delivery of humanitarian aid to the impacted districts. In post-war periods, various international organizations attempted to bring justice and peace to the region, but without significant results. Chechnya remains the region with one of the highest rates of human rights violations.

Terrorism Cases

Extremist groups had significant participation during the Chechen wars³². The idea of fighting against the oppression of Western Christian countries was popular in terrorist organizations of that period throughout the world, and Chechnya became one of the battlefields for extremist fighters³³.

V. A. Klimentov further explains that foreign fighters were attracted to fight in Chechnya due to the presence of prominent fighters like Shamil Basayev and Ibn al-Khattab, who fought in the Soviet-Afghan war. The opportunity to fight alongside such leaders as a part of the global jihadist movement made it fascinating for many extremists to participate in the Chechen

Wars. It is important to note that terrorism during the wars was used as a method of fighting and achieving independence rather than a final goal.

Russian brutal actions played a significant role in the development of extremism among the local population³⁴. A sense of revenge and grievance for all the human rights abuses that were happening on the Russian side fueled local people to use extreme methods of fighting. This was well used by Chechen rulers to promote their political objectives, primarily centered around Chechen separatism and retaliating against abuses by pro-Moscow security forces.

According to V. A. Klimentov³⁵, during and after the battles, extremist organizations in the North Caucasus used a variety of methods and strategies. Guerrilla warfare, terrorist assaults, and suicide bombings were among the strategies used. The terrorists chose high-profile civilian targets like Moscow and Stavropol Krai. Radical Islamists' explanations for suicide strikes went beyond logic, adding conceptions of martyrdom and fears about the afterlife.

The Author explains that extremist assaults contributed to the Chechen victory in the first war and resulted in a political settlement. This arrangement provided Chechnya with some sovereignty while also reducing the intensity of the fighting. Terrorism, as a strategy, did not, however, result in a total resolution of the disputes.

31 Freire M. R. Matching words with actions: Russia, Chechnya and the OSCE – a relationship embedded in ambiguity. UNISCI Discussion papers. 2005. N° 9. Pp. 159–171. URL: <https://www.ucm.es/data/cont/media/www/pag-72532/UNISCI9Freire.pdf> (date accessed: 10.10.2023).

32 Trenin D. V. The Forgotten War: Chechnya and Russia's Future. *Carnegie Endowment for International Peace*. 2003. Pp. 1–8. URL: <https://carnegieendowment.org/files/Policybrief28.pdf> (date accessed: 10.10.2023).

33 Klimentov V. A. Bringing the war home: the strategic logic of 'North Caucasian terrorism' in Russia. *Small Wars & Insurgencies*. 2021. Vol. 32. Is. 2. Pp. 374–408. DOI: 10.1080/09592318.2020.1788749 (date accessed: 10.10.2023).

34 Alonso S. Islamic extremism in the North Caucasus: What kind of threat for regional security? URL: http://iugm.es/uploads/tx_iugm/sonia-euroeste.pdf (date accessed: 10.10.2023).

35 Klimentov V. A. Op. cit. DOI: 10.1080/09592318.2020.1788749 (date accessed: 10.10.2023).

Negotiations with extreme Islamists were never approved by Russian authorities, and the extremist organizations' strategic goals were not completely realized.

Economic Influence on the Region

The wars in Chechnya had significant effects on the regional economy. Massive bombardments, which destroyed most of the region, ruined infrastructure, including factories, businesses, and agricultural land³⁶. The wars led to a rapid decline of the region's economy and an increased struggle for the population to bear the environment.

Various aspects of Chechnya's economy suffered. Due to the destruction, industries and businesses in the region stopped working. This caused increasing rates of unemployment, which went up to 90 %³⁷. Constant violence and a threatening environment damaged investments and economic growth; therefore, GDP drastically dropped. She further explains that the conflicts also had a significant influence on transportation networks. Infrastructure disruptions, such as roads, trains, and pipelines, hampered commerce and transit networks. Many Chechen roads were destroyed, and the rail network was severely damaged.

Chechnya's oil production has crucial importance for the economic situation

of the region. The federal Ministry had control over Chechen oil resources, which limited the local population's revenue³⁸. Massive oil resources might be one of the motivating factors for Russia to carry out massive wars. President of Chechnya Aslan Maskhadov tried to put oil resources under his control in 1997 but without success. Later, during the early 2000s, conflicts over oil were showcased better. The Russian-Chechen war turned into an internal conflict between the former authorities of Chechnya in the 1990s, which was won by Ramzan Kadyrov with Russian support. In the conditions of modern globalization, Russian aggression has once again entered a new stage of development. Russia's aggression in Ukraine and Georgia has triggered the greatest security crisis in Europe since the Cold War. In nearly three decades of independence, Ukraine and Georgia have sought to forge their paths as sovereign states while looking to align more closely with Western institutions, including the European Union and the North Atlantic Treaty Organization. The aspiration of Georgia and Ukraine for Euro-Atlantic integration and adherence to Western values has been a serious reason for discontent for Russia. As a result, Russia occupied 20 percent of Georgia's territory, and in 2021 an unprovoked war of aggression began against Ukraine's peaceful neighbor³⁹.

36 Elbuzdukayeva, T. U. Economic Recovery in Chechnya: History and Modernity. Chechen Scholars on Chechnya / eds. J. Wilhelmsen & E. Fatland. Norwegian Institute of International Affairs (NUPI), 2010. Pp. 41–62. URL: <http://www.jstor.org/stable/resrep08066.5> (date accessed: 10.10.2023).

37 Ibidem ; Walker E. W. (1998). Chechnya and the Economic Consequences of Secession. *Contemporary Caucasus Newsletter*. 1998-1999. Is. 7. URL: https://iseees.berkeley.edu/sites/default/files/walker_1998-econ.pdf (date accessed: 10.10.2023).

38 Vendina O., Belozerov V. S., Gustafson A. The wars in Chechnya and their effects on neighboring regions. *Eurasian Geography and Economics*. 2007. Vol. 48(2). Pp. 178–201. DOI: 10.2747/1538-7216.48.2.178 (date accessed: 10.10.2023).

39 Abuseridze G., Grasis J. Legal and Economic Consequences of Russia's Expansionary Policy / Handbook of Research on Ethnic, Racial, and Religious Conflicts and Their Impact on State and Social Security. IGI Global, 2022. Pp. 243–256.

Additionally, the wars caused a loss of human capital. O. Vendina et al.⁴⁰ explained that a tremendous amount of the Chechen population left the republic and migrated to other regions of Russia. Moreover, ideological leaders, commanders, and other educated and developed members of society died, emigrated, or were captured by Russians. All skilled citizens stayed out of the region, which caused the downfall of the local economy and limited future possibilities for quality restoration of the economy. Massive migrations also affected the situation in bordering regions of the republic. As demand for housing, healthcare, and social services increased, local governments were put under pressure. Furthermore, the arrival of migrants boosted job competitiveness and lowered employment opportunities for locals.

After the wars in 2001, the Russian government implemented a plan for the restoration of Chechen infrastructure and economy⁴¹. The Russians started restoring all aspects of infrastructure, like schools, hospitals, roads, and others. In the academic year 2000/2001, 357 schools and three higher education institutes were in operation in Chechnya. The main focus was on the restoration of oil production. Even though big efforts were made to restore the region's economy, businesses and investments are not developing well

because of the unstable situation and the autocratic rule of Ramzan Kadyrov.

World Feedback

The Russian-Chechen war had a considerable influence on world perceptions of the central Russian government's attitude toward dealing with separatist groups and territorial disputes⁴². The Russian army's cruel and indiscriminate acts during the Chechen conflict drew worldwide criticism and created major doubts about Russia's adherence to international law.

Russia's heavy military attack with disregard for international law displaced the country's preference for military force over diplomacy⁴³. After the collapse of the Soviet Union, the Western world hoped to build a partnership with Russia. Yeltsin's attitude towards the West was positive, but this war became the root of the disagreement⁴⁴. The author concludes that Russia's unwillingness to cooperate and disregard of international laws showcased its realistic approach to international relations, which completely opposes Western countries' liberal values.

The responses of other states around the world to the conflict varied. At the beginning of the conflict, some Western countries, like the US, were supporting Russia and its desire to restore territorial

40 Vendina O., Belozarov V. S., Gustafson A. Op. cit. DOI: 10.2747/1538-7216.48.2.178 (date accessed: 10.10.2023).

41 Elbuzdukayeva, T. U. Op. cit. URL: <http://www.jstor.org/stable/resrep08066.5> (date accessed: 10.10.2023).

42 War crimes and politics of terror URL: <https://www.msf.org/sites/default/files/2019-04/MSF%20Speaking%20Out%20Chechnya%201994-2004.pdf> (date accessed: 10.10.2023).

43 Cornell S. E. International Reactions to Massive Human Rights Violations: The Case of Chechnya. *Europe-Asia Studies*. 1999. Vol. 51. No. 1. Pp. 85–100. URL: https://www.jstor.org/stable/pdf/153547.pdf?refreqid=excelsior%3Aad890aac925518e0248368271c37ee6&ab_segments=&origin=&initiator=&acceptTC=1 (date accessed: 10.10.2023).

44 Relations with Russia / North Atlantic Treaty Organization. 03.08.2023. URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_50090.htm (date accessed: 10.10.2023).

integrity⁴⁵. As the conflict went on and violations of human rights became obvious, the US government felt the need to criticize Russia's actions⁴⁶. Criticism stayed weak, and they did not impose any sanctions. Unlike the US, European countries were stricter on Russia. Alain Juppe, France's foreign minister, recommended using economic pressure to persuade Russia to uphold human rights norms. Some European nations, notably those in Scandinavia and the Baltic states, have even called for sanctions against Russia. It should be noted that in modern times, sanctions have played a crucial role in Russia's response to the invasion of Ukraine. Taken together, the full sanctions package against Russia is a very effective and efficient means of preventing Russia from providing operational logistics and sustaining its military aggression against Ukraine⁴⁷. S. E. Cornell⁴⁸ further explains that Eastern European nations, mainly Poland, and free republics of the former Soviet Union, including Estonia, Latvia, Lithuania, and Ukraine, have condemned Russia's activities in Chechnya. They regarded Russia's invasion of Chechnya as part of a wider trend of imperialist policies and involvement in neighboring governments' affairs. Poland enthusiastically backed Chechnya's liberation fight and urged for acknowledgment of its right to self-

determination. The Baltic countries demonstrated solidarity with Chechnya, while Ukraine was a major opponent of Russia during the conflict. As S. E. Cornell⁴⁹ states, the response of the Muslim world was varied. Some of the largest Muslim countries, like Turkey and Iran, did not criticize Russia. Turkey was concerned that their criticism of Russia's actions would cause problems with Kurdish aspirations for independence in its territory. Iran views Russia as one of its biggest partners in the international community. There were rumors about Saudi Arabia's military support for the Chechen population, but they were not proven. Additionally, there were efforts from international organizations like Human Rights Watch to document violations committed during the wars.

Overall, it is clear the world's response to the conflict and violations of international law was present, but it was not enough to have a factual effect on Russia. European countries were using terms like "abuse" instead of calling violations "war crimes". They should have insisted on making Russia accountable for its crimes and seeking a ceasefire as soon as possible.

Action Analysis and Future Threats

The actions taken by the Russian Federation during the Chechen wars were

45 War Crimes In Chechnya and the Response of the West: Testimony before the Senate Committee on Foreign Relations / Human Rights Watch. 29.02.2000. URL: <https://www.hrw.org/news/2000/02/29/war-crimes-chechnya-and-response-west> (date accessed: 10.10.2023).

46 Cornell S. E. Op. cit. URL: https://www.jstor.org/stable/pdf/153547.pdf?refreqid=excelsior%3Aad890aaac925518e0248368271c37ee6&ab_segments=&origin=&initiator=&acceptTC=1 (date accessed: 10.10.2023).

47 Abuseridze, G., Agapova, O. The Effect of Sanctions Against the Background of the Russian Occupation of Ukraine. *Integrated Computer Technologies in Mechanical Engineering-2022 (ICTM 2022). Lecture Notes in Networks and Systems*. 2023. Vol. 657. Pp. 475—481. DOI: 10.1007/978-3-031-36201-9_41 (date accessed: 10.10.2023).

48 Cornell S. E. Op. cit. URL: https://www.jstor.org/stable/pdf/153547.pdf?refreqid=excelsior%3Aad890aaac925518e0248368271c37ee6&ab_segments=&origin=&initiator=&acceptTC=1 (date accessed: 10.10.2023).

49 Ibidem.

keystones for the country's future political action. These wars could have been used as a prediction for Russia's political orientation and interest.

Firstly, the Chechen wars were an open disregard for various branches of international law from the Russian side. Even though Chechen rebels used various tactics including some terroristic attacks during the wars, Russia, as a member of the European Council state should have obeyed obligations that it holds for the international community. Russian violations of international laws are indicators of the country's political direction. Such actions showcase that Russia is ready to use every method possible to achieve its self-interests. Russia has proved its narcissistic nature in various political actions after the Chechen wars. Various examples include Russia's trade embargo on Georgia in order to push the last-mentioned to agreement regarding Russia's accession to the World Trade Organization, expanding trade with Iran, and situations in Ukraine, Syria, and others⁵⁰. As experience shows, it is reasonable to think that Russia will continue pursuing its self-interests at any cost and disregard any international norms.

Moreover, the Chechen wars had a serious influence on the face of Russia as a newborn superpower state. Since the early days of the Russian Empire, the political orientation of the Russian government has always been directed towards the expansion of territories and influence on bordering regions. The same thing was expected after the dissolution of the Soviet Union. Even though, in the first years of its existence, Russia was trying to have friendly relations with the West, the Chechen wars should have been a strong indicator for future shifts in attitudes. Russia proved its power over the region during these wars as it

was necessary to keep the country. In case Chechnya gained independence, it could have caused a snowball effect and spilled over the other ethnically distinct regions of Russia. Moreover, other actors like Islamic countries, saw Chechnya as an opportunity to spread their influence over the majorly Muslim north Caucasus region and create insecure, extremist states in Eastern Europe (EE). Such a state would give them more access and influence over other EE states or Russia. Also, unsuccessful attempts of international actors to bring peace and justice to the victims of these wars tarnish their names and create an image that they do not have actual influence and power. This is used well for anti-western and anti-globalization propaganda.

Chechen Wars should have been a red flag for the Western countries towards Russia. Instead, critics and punishments for violations were not harsh enough. This should become a lesson that it is important to take seriously the actions of the states, predict their future steps, and do everything to prevent unpleasant outcomes.

Conclusion

In conclusion, the Russian-Chechen wars were disastrous events that sacrificed political relations, economy, reputation, and most importantly, thousands of lives. The conflicts in the Caucasian region between Russians and local populations have been present for hundreds of years and some of them, are still blowing up. Such conflict exists between Chechens and Russians, which resulted in two Chechen Wars a couple of decades ago. The war had various interpretations, and some legal frameworks like the use of force in international law and self-determination in international

50 Abuseridze G. Trade War: Georgia vs. Russia. *Socrates: Rīga Stradiņš University Faculty of Law Electronic Scientific Journal of Law*. 2020. No. 3 (18). P. 150. DOI: 10.25143/socr.18.2020.3.147-154 (date accessed: 10.10.2023).

law could not explain it clearly. On the other hand, violations of other laws like humanitarian law, international human rights law, international refugee, and international criminal law were present from both sides. Such violations caused massive negative feedback towards the Russian Federation and destroyed the country's reputation in the eyes of the West. However, by keeping Chechnya, Russia proved its position as a regional hegemonic power. In addition, various terrorism cases from the Chechen side disrupted the rebels' possibility of obtaining strong support from other countries. Economic destruction that was caused by the wars became disastrous for the Chechen population as they were not able to completely recover. Moreover, although international criticism was present towards Russian violations of various international laws, some countries held on to be very harsh due to their political situations.

The wars were one of the first and loudest cases of Russian disregard for international law and stability, for the country's self-interest. The Chechen Wars are a good explanation for the actions that Russia has been pursuing in the international system for the last decades including the war in Georgia and Ukraine, and an efficient depiction of the country's main international interests. Actions taken by Russia during the Chechen Wars should have resulted in drastic steps from the international community to prevent further expansion of Russian ignorance. This case should become a valuable lesson for the world.

Оцінка російсько-чеченських війн і їхній вплив

на регіональну стабільність

Теодор Джорджобіані

Ця стаття має на меті системно проаналізувати російсько-чеченські вій-

ни з різних позицій із метою розглянути проблеми, пов'язані з поведінковою динамікою учасників конфлікту. Основні завдання наукової роботи полягають у глибинному аналізуванні наслідків війн для регіональної стабільності, поширенні поінформованості щодо цієї теми та формулюванні пізнаваних моделей поведінки Російської Федерації. Ця стаття критично аналізує вплив російсько-чеченських війн, які відбувалися у 1990-х роках і тривали майже десять років. Конфлікти між Російською Федерацією та чеченськими повстанцями значно впливали на регіональну стабільність протягом того періоду. Судові експертизи у справах, пов'язаних із північнокавказьким конфліктом, сприяють встановленню істини. Докладно розглядаючи правові аспекти, підкреслюємо потенційні права чеченців на самовизначення, ставимо під сумнів законність російського втручання. Висновки судових експертів фіксують часті порушення гуманітарних законів і прав людини обома сторонами, що призвели до військових злочинів і злочинів проти людяності. Із метою вичерпного аналізу, що розкриває складнощі конфлікту та його наслідки для політичної стабільності, методи дослідження потребували якісного підходу, що полягав у ретельному дослідженні відповідних журнальних статей, наукових праць, наукових видань і аналізуванні юридичних та історичних документів. У статті розглянуто війни з різних позицій із метою певною мірою досягнути їхні наслідки.

Ключові слова: війна; конфлікт; міжнародне право; незалежність; тероризм; права людини.

Фінансування

Це дослідження не отримало жодного спеціального гранту від фінансових установ у державному, комерційному або некомерційному секторах.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі у розробленні дослідження, добиранні й аналізуванні даних, рішенні про публікацію або підготовку рукопису.

Учасники

Автор зробив свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики, написання та редагування, і бере на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація щодо конфлікту інтересів

Автор заявляє, що у нього відсутній конфлікт інтересів.

References

- Abuseridze, G. (2020). Trade War: Georgia vs. Russia. *Socrates: Riga Stradiņš University Faculty of Law Electronic Scientific Journal of Law*. No. 3 (18). DOI: 10.25143/socr.18.2020.3.147-154.
- Abuseridze, G., Agapova, O. (2023). The Effect of Sanctions Against the Background of the Russian Occupation of Ukraine. *Integrated Computer Technologies in Mechanical Engineering-2022 (ICTM 2022)*. Lecture Notes in Networks and Systems. Vol. 657. DOI: 10.1007/978-3-031-36201-9_41.
- Abuseridze, G., Grasis, J. (2022). Legal and Economic Consequences of Russia's Expansionary Policy / *Handbook of Research on Ethnic, Racial, and Religious Conflicts and Their Impact on State and Social Security*. IGI Global.
- Alonso, S. Islamic extremism in the North Caucasus: What kind of threat for regional security? URL: http://iugm.es/uploads/tx_iugm/sonia-euroeste.pdf.
- Chechnya After Dudayev (1996). *Strategic Comments*. Vol. 2. Is. 4. DOI: 10.1080/1356788960242.
- Committee on Legal Affairs and Human Rights. Opinion on the conflict in Chechnya (2000) / Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Doc. 8631. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=8857&lang=EN>.
- Cornell, S. E. (1999). International Reactions to Massive Human Rights Violations: The Case of Chechnya. *Europe-Asia Studies*. Vol. 51. No. 1. URL: https://www.jstor.org/stable/pdf/153547.pdf?refreqid=excelsior%3Aad890aaac925518e0248368271c37ee6&ab_segments=&origin=&initiator=&acceptTC=1.
- Dash, P. L. (1995). Russia's War of Attrition in Chechnya. *Economic and Political Weekly*. Vol. 30. No. 7/8. URL: <http://www.jstor.org/stable/4402405>.
- Elbuzdukayeva, T. U. (2010). Economic Recovery in Chechnya: History and Modernity. *Chechen Scholars on Chechnya* / eds. J. Wilhelmsen & E. Fatland. Norwegian Institute of International Affairs (NUPI). URL: <http://www.jstor.org/stable/resrep08066.5>.
- Findley, M. (2010). Path Dependence and Bargaining in Civil War Resolution / SSRN. URL: <https://ssrn.com/abstract=1676556>.
- Freire, M. R. (2005). Matching words with actions: Russia, Chechnya and the OSCE – a relationship embedded in ambiguity. *UNISCI Discussion papers*. N° 9. URL: <https://www.ucm.es/data/cont/media/www/pag-72532/UNISCI9Freire.pdf>.
- Garvie, B. A. (2002). *Chechnya and Russia: conflict and self-determination*. Monterey, CA : Naval Postgraduate School. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA411370.pdf>.
- Hathaway, J. C. (1999). International Refugee Law: The Michigan Guidelines on the Internal Protection Alternative. *Mich. J. Int'l L*. Vol. 21. No. 1. URL: <https://repository.law.umich.edu/articles/299/>.
- Hollis, D. B. (1995). Accountability in Chechnya - Addressing Internal Matters With Legal and Political International Norms. *Boston College Law Review*. Vol. 36. URL: <https://lira.bc.edu/files/pdf?fileid=b22bcd59-4ca5-44c4-97f8-f3e0c4c45c0e>.
- Hughes, J. (2001). Chechnya: the causes of a protracted post-soviet conflict. *LSE Research Online*. Vol. 4. No. 4. URL: https://eprints.lse.ac.uk/641/1/Hughes.Chechnya.Civil_Wars.pdf.
- International Human Rights Law - RAIO Lesson Plan (2019) / U.S. Citizenship and Immigration Services. URL: https://www.uscis.gov/sites/default/files/document/foia/International_Human_Rights_Law_RAIO_Lesson_Plan.pdf.

- International Humanitarian Law (2016) / Inter-Parliamentary Union and International Committee of the Red Cross. URL: <https://www.ipu.org/resources/publications/handbooks/2016-10/international-humanitarian-law>.
- Justice for Chechnya: The European Court of Human Rights Rules against Russia (2007) / Human Rights Watch. URL: https://www.hrw.org/sites/default/files/related_material/justice_for_chechnya_2_0.pdf.
- Klimentov, V. A. (2021). Bringing the war home: the strategic logic of 'North Caucasian terrorism' in Russia. *Small Wars & Insurgencies*. Vol. 32. Is. 2. DOI: 10.1080/09592318.2020.1788749.
- Mustafa, Z. (1971). The Principle of Self-Determination in International Law. *The International Lawyer*. Vol. 5. No 3. URL: <http://www.jstor.org/stable/40704674>.
- Nation, R. C. (2015). Russia and the Caucasus. *Connections*. Vol. 14. No. 2. URL: <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26326394>.
- Oliker, O. (2001). *Russia's Chechen Wars 1994–2000: Lessons from Urban Combat*. Santa Monica, CA: RAND Corporation. DOI: 10.7249/MR1289.
- Relations with Russia (2023) / North Atlantic Treaty Organization. URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_50090.htm.
- Reynolds, M. A. (2008). Native Sons: Post-Imperial Politics, Islam, and Identity in the North Caucasus, 1917-1918. *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas*. Bd. 56. H. 2. URL: <http://www.jstor.org/stable/41052053>.
- Roberson, C. D. (2010). A small war: the development of the Russian-Chechen conflict 1994-2010 / United States Marine Corps Command and Staff College Marine Corps University. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA600545.pdf>.
- Shah, S. A. A. (2004). Genesis of the chechen resistance movement. *Strategic Studies*. Vol. 24. No 4. URL: <http://www.jstor.org/stable/45242553>.
- The conflict in Chechnya (2000) / Committee on Legal Affairs and Human Rights. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Doc. 8631. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=8857&lang=EN>.
- The International Bill of Human Rights (1948) / Office of the High Commissioner for Human Rights. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/Compilation1.1en.pdf>.
- Tier 1. USCIRF-recommended countries of particular concern (CPC). Russia (2018). *USCIRF Annual Report*. URL: https://www.uscifr.gov/sites/default/files/Tier1_RUSSIA.pdf.
- Tomas, A. S. (2017). *Legitimacy, Success and Rebellion in Chechnya: The Rise and Fall of Chechen Independence*. Chapel Hill. DOI: 10.17615/n59e-6v23.
- Trenin, D. V. (2003). The Forgotten War: Chechnya and Russia's Future. *Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/files/Policybrief28.pdf>.
- Tsatsos, A. (2014). Second Chechen War: Causes, Dynamics and Termination - A Civil War between Risk and Opportunity? / SSRN. URL: <https://ssrn.com/abstract=2518687>.
- Vendina, O., Belozarov, V. S., Gustafson, A. (2007). The wars in Chechnya and their effects on neighboring regions. *Eurasian Geography and Economics*. Vol. 48(2). DOI: 10.2747/1538-7216.48.2.178.
- Walker, E. W. (1998). Chechnya and the Economic Consequences of Secession. *Contemporary Caucasus Newsletter*. 1998-1999. Is. 7. URL: https://iseees.berkeley.edu/sites/default/files/walker_1998-econ.pdf.
- War crimes and politics of terror in Chechnya, 1994-2004 (2014). *Medecins Sans Frontieres*. URL: <https://www.msf.org/sites/default/files/2019-04/MSF%20Speaking%20Out%20Chechnya%201994-2004.pdf>.

- War Crimes In Chechnya and the Response of the West: Testimony before the Senate Committee on Foreign Relations (2020) / Human Rights Watch. URL: <https://www.hrw.org/news/2000/02/29/war-crimes-chechnya-and-response-west>.
- Williams, G. B. (2000). Commemorating “The Deportation” in Post-Soviet Chechnya. The Role of Memorialization and Collective Memory in the 1994–96 and 1999–2000 Russo-Chechen Wars. *History and Memory. Studies in Representation of the Past*. Vol. 12. No. 1. URL: <https://www.brianglynwilliams.com/deportation%20article.pdf>.
- Wood, M. (2013). International law and the use of force: what happens in practice? *Indian Journal of International Law*. Vol. 53. URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ls/Wood_article.pdf.
- Giorgobiani, T. (2023). Assessing the Russian-Chechen Wars and Their Impact on Regional Stability. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 4 (33). С. 142–158. DOI: 10.32353/khrife.4.2023.10.

Особливості криміналістичного вивчення особистості злочинця

Сертан Алібекіроглу *^a, Тетяна Дрощенко **^b, Наталя Сердюк ***^c

* Ph. D., доц., Газіантепський університет, м. Газіантеп, Туреччина,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5820-8723>, e-mail: alibekiroglu@gante.edu.tr

** ННЦ «ІСІ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1000-9733>, e-mail: droshchenko20@gmail.com

*** ННЦ «ІСІ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
e-mail: natasharostova727@gmail.com

^a Написання оригінального рукопису, адміністрування проекту, методологія.

^b Ресурси, написання оригінального рукопису.

^c Написання оригінального рукопису.

DOI: 10.32353/khrife.4.2023.11 УДК 343.98-05

Надійшло 28.11.2023 / Рецензовано 05.12.2023 / Прийнято до друку 18.12.2023 /

Доступно онлайн 29.12.2023

Розглянуто особливості криміналістичного вивчення особистості злочинця за допомогою різних криміналістичних методів і тактик криміналістичної науки. Автори мали на меті дослідити криміналістичну структуру особистості злочинця під час виявлення та розкриття злочинів крізь призму психологічних методів. Для досягнення поставленої мети застосовано загальнонаукові (зокрема, спостереження і порівняння, аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, теоретичне узагальнення тощо) та спеціальні (наприклад, групування і системно-структурний та ін.) методи наукового дослідження. Наведено інформацію про психологічні методи, якими має послуговуватися слідчий, і про професійні якості, які мають бути притаманні слідчому для безпосереднього вивчення особистості злочинця. Досліджено питання визначення особистості злочинця в галузі криміналістики шляхом вивчення під час допиту й інших слідчо-розшукових дій його індивідуальних якостей і властивостей, відображених у слідах злочинів (зокрема, розкриття особистих характеристик злочинця за допомогою психологічних прийомів і формування доказів у слідчій та оперативній практиці). Висвітлено етичний аспект впливу на особу обвинувачуваного (підозрюваного) під час

проведення досудового розслідування і профілактики скоєння злочину. Викладено межі та принципи допустимості психологічного впливу на свідомість злочинця, окреслено моральність як тактичний прийом такого впливу. Виокремлено класифікацію та типологію злочинців за групами й категоріями. Наведено інформацію про пізнання особистості злочинця, яке в криміналістиці здійснюють шляхом вивчення його індивідуальних якостей і властивостей, відображених у слідах злочинів. Доведено, що правильно проаналізована інформація про біографічні дані підозрюваного дає змогу слідчому ефективно впливати на цінності особистості.

Ключові слова: злочинець; підозрюваний; слідча й оперативна практика; слідчі дії; біхевіоризм; метод експерименту; судово-психологічна експертиза; профайлінг; детектор брехні.

Постановка наукової проблеми

Нестабільна обстановка у будь-якій державі є потужним джерелом для скоєння злочинів і правопорушень, а якщо на її теренах (як сьогодні в Україні) точаться бойові дії, — і поготів. У таких умовах перед представниками правоохоронних органів постають нові завдання із застосуванням інноваційних підходів до профілактики й розкриття правопорушень. Криміналістика та психологія покликані розробляти сучасні методи та прийоми, спрямовані на протидію кримінальним правопорушенням. Сучасні реалії потребують формування нової доказової інформації, яка дасть змогу достеменно з'ясувати обставини подій злочину та причини його скоєння.

Одним із провідних завдань криміналістики є, зокрема, використання психологічних і соціально-психологічних відомостей про особу підозрюваного, які слідчі та правоохоронні органи з'ясовують, застосовуючи комплекс методів, запозичених криміналістикою із психології.

В умовах воєнного стану в Україні інструментальний метод діагнос-

тування брехні (поліграфологія) набув широкого практичного застосування, завдяки йому та спираючись на аналіз психофізіологічних реакцій людини фахівці ідентифікують протиправні наміри особи.

Обсяг методів, які використовують представники правоохоронних органів, доволі значний: залежно від конкретної ситуації (обставин злочину, особистості підозрюваних та ін.) змінюються методи та напрями їх застосування. Зазначені у цій статті методи слідчі й оперативні працівники щоразу обирають відповідно до конкретних життєвих реалій.

Мета статті

Дослідити криміналістичну структуру особистості злочинця під час виявлення та розкриття злочинів крізь призму психологічних методів.

Методи дослідження

Для досягнення поставленої мети застосовано загальнонаукові (зокрема, спостереження та порівняння, аналіз і синтез, індукцію та дедукцію, теоретичне

узагальнення тощо) і спеціальні (наприклад, групування та системно-структурний та ін.) методи наукового дослідження.

Аналіз основних досліджень і публікацій

Криміналістичні характеристики злочину й один із її структурних елементів — відомості про особу злочинця — досліджували такі вітчизняні науковці: Л. Виготський¹, Г. Костюк², М. Салтєвський³, В. Шепітько⁴, О. Полозенко зі співавторами⁵ та ін.

Викладення основного матеріалу дослідження

Особа злочинця є одним зі структурних елементів злочину. Особистість підозрюваного в криміналістичній науці досліджують у межах як криміналістичної методики розслідування злочинів, так і криміналістичної тактики⁶.

Питання криміналістичного вивчення особи підозрюваного, техніки, тактики й методики збирання та використання інформації про особу постійно постає в слідчій та оперативній практиці.

Загальну характеристику особистості й особи (зокрема, злочинця) наведено в безлічі словників, наукових статей і навіть інтернет-дописів, наприклад:

- «конкретна людина з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки і т. ін.; індивідуальність, особа»⁷ і «1. Окрема людина; індивід. <...>. 2. Людська індивідуальність, особистість; людина як втілення індивідуального начала в суспільстві»⁸;
- «система ознак особи злочинця включає дані демографічного характеру, деякі моральні властивості і психологічні особливості. Особа злочинця — це поняття, що виражає сутність особи, яка вчинила злочин. У цьому зв'язку можна говорити про типові ознаки

- 1 Психологія людини: Л. С. Виготський та сучасна наука : зб. ст. / за ред. М. В. Папучі. Ніжин, 2018. Вип. 1. 127 с. URL: http://www.ndu.edu.ua/storage/2021/zahal_psy_lib/%D0%92%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D1%82%D0%B0%20%D1%81%D1%83%D1%87%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0%20%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%201.pdf (дата звернення: 25.11.2023).
- 2 Костюк Г. С. Загальні закономірності онтогенезу людської психіки / Вікова психологія : підручник за ред. проф. Г. С. Костюка. Київ, 1976. С. 28—52 ; Його ж. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / під ред. Л. М. Проколієнко. Київ, 1989. 608 с.
- 3 Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ, 2005. 586 с.
- 4 Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності : навч. посіб. Харків, 2006. 160 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/PRAVO/Shepitko_Psicholog_2006.pdf (дата звернення: 25.11.2023).
- 5 Основи загальної психології : навч. посіб. У 2 т. / укладачі: О. В. Полозенко, Л. М. Омельченко, С. В. Яшник, В. І. Свистун, В. І. Стахневич, І. А. Мартинюк, Л. М. Жуковська. Київ, 2009. Т. I. 322 с. Т. II. 256 с.
- 6 Бурбело Б. А. Особливості криміналістичного вивчення особистості підозрюваного. Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності : тези Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 03.03.2017). Хмельницький, 2017. С. 717—719.
- 7 Особистість / Академічний тлумачний словник української мови. В 11 т. // за ред. І. К. Білодіда. Київ, 1970—1980. Т. 5 : Н—О ; ред. тому: В. О. Винник, Л. А. Юрчук. 1974. С. 778. URL: <https://sum.in.ua/s/Osobystistj> (дата звернення: 25.11.2023).
- 8 Особа / Там само. С. 777. URL: <https://sum.in.ua/s/osoba> (дата звернення: 25.11.2023).

особи, схильної до вчинення тих або інших видів злочинів (це сто-сується в першу чергу професійної та організованої злочинності). Узагальнені дані про найбільш поширені мотиви злочину дають змогу визначати коло потреб злочинця, що штовхнули його на вчинення злочину, і тим самим встановлювати основні напрями розслідування»⁹;

- «особу можна визначити як стійкий комплекс якостей, властивостей, що набувають під впливом відповідної культури суспільства і конкретних соціальних груп, до яких вона належить, в життєдіяльність яких включена»¹⁰;
- «формування цих якостей і властивостей багато в чому опосередковане біологічними особливостями індивіда. Проте вирішальна роль у процесі становлення особи належить соціальному впливу»¹¹.

Особистість (особа) як поняття є об'єктом вивчення багатьох наук, не тільки юридичних. Складність і багатогранність особистості (особи) фактично зумовлює неможливість повного й усебічного її вивчення представниками будь-якої науки або галузі науки. Криміналістичний аспект вивчення особистості (особи) злочинця припускає врахування не всіх психічних станів, властивостей і якостей. Найбільше значення мають складні психічні влас-

тивості особистості, які відображають її діяльність, мотиви, мету, потреби, інтереси, погляди, характер, волю. Варто пам'ятати, що навіть найнегативніші психологічні якості не здатні призвести до скоєння протиправного діяння.

Ефективне використання психологічних методів слідчим прямо залежить від його професійних якостей і вправності їх застосування: широкий світогляд, комунікабельність, емоційність, уважність, здатність до психологічного впливу (інформування, переконання, навіювання) і розвинена інтуїція.

Слідчі дії поділяються на вербальні й невербальні.

Більшість вербальних дій виконують з урахуванням можливостей слідчого впливати на особу підозрюваного: «Вплив на злочинця спостерігається практично у всіх слідчих діях, проте в одних слідчих діях потенціал його вкрай великий (допит); в інших — проведення їх вкрай важко, якщо подібного впливу не спостерігалось в початковій стадії даної слідчої дії (вплив у формі оптимізації психологічного стану особи, його адаптація до умов проведення слідчої дії — пред'явлення особи для впізнання, слідчого експерименту)»¹².

Інші аспекти в таких слідчих діях, як огляд місця події та проведення експертизи, формують групу невербальних слідчих дій. Наприклад, огляд місця події створює численні можливості для криміналістичного аналізу особистості підозрюваного. Водночас цей аналіз не спрямований на вплив: його здійсню-

9 Шепітько В. Ю., Коновалова В. О., Журавель В. А. та ін. Криміналістика : підручник / за ред. проф. В. Ю. Шепітька. 4-ге вид., перероб. і допов. Харків, 2008. С. 278—279. URL: <https://law.sspu.edu.ua/files/documents/books/library/17/shepitko.pdf> (дата звернення: 25.11.2023).

10 Гетманцева Я. В. Поняття та структура особи злочинця. *Закарпатські правові читання* : мат-ли II Всеукр. наук.-практ. конф. молод. вчен. та студент. (Ужгород, 29—30.04.2010). У 2 т. Ужгород, 2010. Т. 2. С. 222—225. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/22942> (дата звернення: 25.11.2023).

11 Якуба Е. А. Социология : учеб. пособ. для студент. Харьков, 1996. С. 86—87. URL: http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/715/yakuba.pdf (дата звернення: 25.11.2023).

12 Бурбело Б. А. Зазнач. твір.

ють у процесі реконструкції складових особистості підозрюваного, зважаючи на актуальні сліди злочину.

Огляд місця події дає змогу здобути інформацію про численні фізичні особливості особистості підозрюваного: так, огляд може дати уявлення про його зріст, статуру, фізичну силу, стан здоров'я. Залишені на місці події сліди є вихідними даними для складання криміналістичного портрета особистості підозрюваного, що своєю чергою є одним зі способів пізнання подій злочину. Ознаки зовнішності, групоспецифічні властивості крові, папілярні візерунки, виділення; вікові особливості, тканини, волосся, функційний стан біокомплексу людини і його складових (стан здоров'я); Анатомічні й нейротипологічні аспекти, що впливають на розвиток функційно-рухових навичок; особливості анатомії та функції голосового апарату.

Інформацію про біологічні характеристики людини отримують завдяки застосуванню спеціальних знань: таку інформацію здобувають здебільшого за допомогою експертиз. У межах експертних досліджень використовують різноманітні методи відповідних наук, якот: анатомії, біології, фізіології, фізики, хімії та ін. Для виявлення, фіксування й вилучення об'єктів, що містять інформацію про біологічні характеристики особи, слідчий за потреби може залучити спеціаліста (медика, криміналіста, психолога).

Криміналістичний портрет особистості підозрюваного потребує використання всіх доступних даних, які є важливими для розслідування злочину та з'ясування причин його скоєння. Особливу роль для вивчення особистості підозрюваного мають продукти його життє-

діяльності: документи, особисті записи, малюнки, позначки в книгах, журналах, газетах. У сучасному світі найпоширенішим слідом підозрюваного є його активність в інтернет-просторі.

Сьогодні під час розслідування злочинів у багатьох випадках представники правоохоронних органів мають змогу послуговуватися матеріалами, отриманими з технічних систем відеоспостереження, які зафіксували підозрюваного, елементи механізму скоєння злочину та ін. Матеріали відеозапису містять значну за обсягом різноманітну інформацію (доказову, орієнтувальну), яка стосується функційних ознак зовнішності людини (особливості будови тіла, хода, жестикуляція, артикуляція, міміка обличчя та ін.). Ці ознаки можна досліджувати лише в динаміці, оскільки статичні зображення зовнішності людини цих характеристик не передають або передають доволі обмежено. Зафіксувати, зберегти й відтворити для подальшого криміналістичного дослідження таку інформацію допомагають сучасні технічні засоби відеозапису¹³.

Пізнання особистості злочинця у криміналістиці здійснюють шляхом вивчення його індивідуальних якостей і властивостей, відображених у слідах злочинів. Під час розслідування кримінальних проваджень ці знання використовують як джерела впливу на суб'єкт злочину. Ретельно проаналізовані біографічні дані особи підозрюваного дають змогу слідчому ефективно впливати на рівень цінностей особистості злочинця.

Найбільшу групу криміналістично значущих характеристик людини складають ті, що належать до її психологічного портрета. Без їх урахування

13 Vaschuk. Динамічні ознаки людини: криміналістичне дослідження / Правда про брехню. Наукова діяльність ДГ. 18.10.2023. URL: <http://psylib.onua.edu.ua/?p=68> (дата звернення: 25.11.2023).

неможливо ані визначити фактичну картину злочину, ані реалізувати тактичні аспекти розслідування. З огляду на те, що всі елементи психології особистості виявляються у взаємозв'язку та взаємозумовленості, можна виокремити ті з них, які мають найбільше криміналістичне значення. У такий спосіб слідчий з'ясовує дані про особу, використовуючи різноманітні методи, що походять із криміналістики та психології: спостереження, бесіду, біографічний метод, узагальнення незалежних характеристик та аналіз результатів діяльності, метод експерименту, судово-психологічну експертизу. Поміж менш традиційних методів, які сприяють з'ясуванню інформації, що характеризує особистість, можна назвати інструментальний метод діагностики брехні (поліграфологію) і метод біхевіоризму. Останні методи потребують залучення добре навчених фахівців: психологів, спеціалістів із фізіогноміки, психіатрів, профайлерів.

Отже, почнімо з *бесіди*, яка є методом отримання інформації та розуміння психологічних явищ за допомогою усного спілкування. Під час такого спілкування можна вивчити різноманітні аспекти особи співрозмовника (зокрема, рівень його інтелекту, професійні знання, ставлення до подій і осіб, світогляд, розуміння правових і моральних норм, а також особистісні особливості для подальшого діагностування). Основні вимоги до проведення бесіди — це цілеспрямованість, плановість і індивідуальний підхід. Формат, тривалість, місце й час проведення бесіди, а також її мету та предмет визначають з урахуванням наявної у слідчого інформації про особу, з якою проводять бесіду, і сформованою слідчою ситуацією. Слідчий повинен мати досконалі навички ефективного слухання та зрозумілої постановки пи-

тань. Початкові питання слід обирати із серії контактних, тобто таких, на які легко відповідати. Тон розмови варто обрати одночасно рівномірний і доволі офіційний, а умови проведення допиту не мають містити будь-яких сторонніх подразників. Слідча практика дає чимало прикладів виявлення й викриття брехні допитуваного в межах одного допиту. Для того щоб досягти бажаного результату, слідчому необхідно ретельно готуватися до допиту, адже чим більше нюансів справи він дослідить до проведення допиту, тим більше шансів на те, що після неправдивих показань підозрюваний нарешті говоритиме правду. Для отримання повних і достовірних показань від допитуваних застосовують різноманітні тактичні прийоми.

Для отримання достовірної інформації від допитуваних слідчі часто використовують прийоми та принципи логіко-психологічного характеру, наприклад:

- створення сприятливих умов для ефективного виявлення психічних здібностей осіб, які надають інформацію (приміром, за допомогою активізації спогадів під час допиту особи на підставі тимчасових, просторових, подійних, предметних, образних асоціацій, проведення допиту на місці виникнення події або пред'явлення фотографій з місця події);
- використання психологічної реакції особи, що має інформацію, на дії слідчого (як-от пред'явлення знаряддя злочину під час допиту);
- застосування слідчим достовірних знань або припущень про дії, які, з огляду на психологічні й інші особливості особи з інформацією, особа могла здійс-

нити в минулому, із демонструванням цих знань і результатів їх реалізації у присутності цієї особи (зокрема, завдяки виявленню слідів інсценування злочину);

- навмисне спонукання підозрюваного до певної поведінки (до прикладу, застосовуючи психологічні особливості цієї особи та її очікувану природну реакцію на дії слідчого).

На практиці доволі часто між слідчим і правопорушником виникають складні, нещирі й іноді конфліктні взаємини. Для того щоб здобути позитивний результат, інформація, яку передають правопорушникові, має створювати у нього враження цілковитої або хоча б достатньої обізнаності слідчого. Тоді вибраний раніше варіант поведінки правопорушник визнає неприйнятним, після чого настає або зізнання, або створення нової моделі його поведінки щодо працівника правоохоронних органів. Важливо пам'ятати: необхідність негайної зміни поведінки підвищує ймовірність помилок у діях правопорушника, отже, полегшує викриття брехні в його вербальних і невербальних формах спілкування.

Варто зауважити, що доцільність участі в допиті кількох слідчих може бути продиктовано необхідністю вивчення особистості допитуваного шляхом спостереження за його поведінкою: це завдання зазвичай покладають на одного зі слідчих. Спостерігати за поведінкою допитуваного, а також вербально й невербально впливати на нього мають принаймні двоє слідчих, або слідчий та оперативний працівник. Акцентуємо увагу на тому, що широкі можливості мовленнєвого впливу у формі трилогу дають змогу раптово змінити тему бесіди, створити своєрідну «коаліцію», продовжити комунікацію, що важливо

у конфліктній ситуації. З'ясування поведінкових аспектів допитуваного відбувається шляхом аналізу посадовими особами — учасниками слідчої дії — інформації, отриманої у процесі бесіди. Отже, тактичні положення вивчення особистості обвинувачуваного слід розглядати з двох позицій. Перша пов'язана з виконанням криміналістичних завдань слідчої дії: її реалізують у процесуальному фіксуванні свідчень про особистість підозрюваного. Друга полягає у сприйнятті й оцінюванні інформації про особистість підозрюваного, яку не можна зафіксувати у протоколі слідчої дії через конструкцію самої дії: її визначають пізнавальними методами.

Під час бесіди представники правоохоронних органів часто використовують *метод переконання* як важіль впливу, спрямований на пробудження в допитуваного докорів сумління й сорому, одночасно сприяючи створенню в нього нового світогляду та змінюючи його ставлення до життя, праці й людей. Цей метод зазвичай реалізують в індивідуальних бесідах із підозрюваним, під час яких паралельно відбувається процес дослідження його особистості та впливу на неї. У бесіді із підозрюваним необхідно пояснити йому суть та остаточну мету дій представників правоохоронних органів, а також розглянути можливі шляхи дій самого підозрюваного для пом'якшення вироку, полегшення відбування покарання та підготовки до повернення на волю. Застосовуючи метод переконання, можна впливати одночасно на інтелектуальну, емоційну й вольову сфери психіки підозрюваного.

Під час бесіди слідчий може активно використовувати й такий метод психологічного вивчення особистості, як *спостереження*. У цьому контексті об'єктом спостереження є зовнішній вигляд особи та її зовнішні поведінкові прояви

(цілеспрямоване, безпосереднє та планомірне сприйняття). Метод спостереження дає змогу отримати уявлення про темперамент, вольові й емоційні властивості особистості. Водночас сутністю спостереження як методу вивчення особистості є не тільки непасивне споглядання та реєстрування названих вище проявів, а й їх глибокий аналіз із позицій розмежування закономірного та випадкового, головного та другорядного. Розрізняють такі види спостереження: зріз (короткочасне спостереження); лонгітюдне (тривале спостереження); стороннє, вибіркове, уключене (спостерігач стає членом досліджуваної групи); вільне, зовнішнє (спостереження з боку); стандартизоване. Одним із видів спостереження вважають самоспостереження — безпосереднє або відстрочене (у спогадах людини, її щоденниках і мемуарах можна побачити, що саме вона аналізувала, про що вона думала, що відчувала, через що переживала). Аналіз слідчим інформації щодо самоспостереження підозрюваного дає змогу дійти висновку про те, як і які психічні процеси відбувалися із цією людиною. Застосування методу спостереження в науковому та практичному контексті дає змогу досягати високих результатів, оперативно формулювати специфічні (конкретні) рекомендації та відстежувати ефективність їхнього впливу.

Сутність *методу узагальнення незалежних характеристик* полягає у збиранні, узагальненні й аналізуванні здобутої про особу інформації, що надійшла від різних спостерігачів, які були свідками проявів психічних і інших властивостей особистості в різній обстановці та в різний час. Натомість під характеристикою розуміють будь-яку (офіційну й неофіційну, усну й письмову) інформацію про людину, за якою можна дійти висновків про її особистіс-

ні якості та поведінку. Застосування методу узагальнення незалежних характеристик дає слідчому змогу отримати багатий матеріал про психологічні й соціально-психологічні прояви досліджуваної особи в різних умовах (побутових, виробничих та ін.). Зрозуміло, що будь-які характеристики із різних джерел (свідчення осіб, письмові характеристики з місця роботи та проживання й інші аналогічні документи), підлягають ретельному аналізуванню й оцінюванню.

Для більш глибокого вивчення особистості використовують *біографічний метод*. Він містить збирання інформації про події та обставини з життя людини у хронологічній послідовності або за окремими життєвими етапами. Біографічні дані дають змогу дійти висновку про процес формування життєвих принципів і позицій, про систему взаємин, ціннісних орієнтирів, особливості психічного складу. Існує багато джерел для отримання біографічних відомостей, як і для узагальнених незалежних характеристик, але до них додається і сам досліджуваний. Головним джерелом у біографічному методі є особисті документи: отримані під час неструктурованого глибинного інтерв'ю історії життя, письмові автобіографії, щоденники, листи, сімейні архіви, фотографії, сторінки у соціальних мережах тощо. Важливу роль тут також відіграє оточення, яке ставиться до індивіда добре або погано. Це дає змогу виявити риси характеру, здатності, зрозуміти причини подій, вивчити психологічний стан людини.

Аналіз результатів діяльності як метод вивчення особистості найчастіше застосовують для вивчення особистості обвинувачуваного. Основним об'єктом пізнання у цьому разі стає його злочинна діяльність у всьому різноманітті її проявів. Утім, не можна обмежуватися

тільки нею, особливо коли злочинна діяльність відбувається паралельно з іншою професійною, а коли вони тісно переплітаються — і поготів. Особистісні якості суб'єкта знаходять відображення у будь-якому різновиді людської діяльності.

До аналізу результатів діяльності слід також додати процесуальний вид збирання інформації, з'ясування обов'язкових ознак суб'єкта, зокрема:

- належність до фізичних осіб (громадянин України, особа без громадянства, іноземець);
- осудність (психічний стан особи, що полягає в її здатності за станом психічного здоров'я усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними);
- досягнення підозрюваним (обвинувачуваним) законного віку для притягнення до кримінальної відповідальності.

Метод експерименту полягає в активній участі дослідника в діяльності випробуваної особи з метою створення умов, за яких виявляється психологічний факт. За своєю природою та видами його розглядають як природний і лабораторний експерименти. У природному експерименті особи, що проходять тестування, не мають інформації щодо його призначення й умов, і розглядають експеримент як реальну подію, у якій вони беруть участь. Навіть якщо природні експерименти забезпечують більш достовірну інформацію, їх не можна провести повторно, оскільки вони втрачають свою природність і конфіденційність для учасників. Так, використання прихованої апаратури (фотокамер, відеокamer, диктофонів) вважають неетичним і неприпустимим, оскільки записувальну техніку можна застосовувати тільки за згодою

випробуваного. Широту дослідження це, звісно, обмежує, проте знижує ризик завдання випробуваним безсумнівної травми. Із метою дослідити закономірності, які виявляються у судово-слідчій діяльності, такого експерименту зазвичай не проводять. Натомість проводять лабораторний експеримент, який відбувається у спеціальних умовах, із застосуванням спеціальної апаратури й обумовленими інструкцією діями випробуваного (випробуваний знає, що за його участі проводять експеримент, хоча остаточного істинного змісту експерименту йому можуть не повідомити). Експеримент проводять багато разів зі значною кількістю випробуваних, що дає змогу з'ясувати загальні статистично достовірні закономірності розвитку психічних явищ. У юридичній психології лабораторний експеримент має обмежене застосування: це обумовлено тим, що вивчення психічних характеристик особистості в межах судочинства виключає можливість проведення експериментів (за винятком досліджень, які здійснюють під час судово-психологічної експертизи). Зрештою, для отримання наукових висновків необхідний матеріал можна зібрати за допомогою інших методів, зокрема, шляхом узагальнення судово-слідчої практики.

*«Етичний аспект впливу на особу підозрюваного в процесі розслідування злочинів надзвичайно складний. Звісно, що слідча діяльність регулюється переважно нормами професійної етики, яка передбачає в залежності від ситуації будь-який психологічний вплив на особу підозрюваного, якщо воно прямо не суперечить кримінально-процесуальному закону»*¹⁴. У ч. 2 ст. 11 Кримінального процесуального кодексу України (далі — КПК України) наголошено на тому, що «забороняється під час кримінального провадження

14 Бурбело Б. А. Зазнач. твір.

піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність»¹⁵. У ст. 373 Кримінального кодексу України (далі — *КК України*) передбачено відповідальність за примушування давати показання¹⁶. Під час спілкування психологічний вплив можна здійснювати за допомогою мовленнєвих засобів: інформування, переконання, навіювання. Психологічний вплив полягає в регулюванні процесу обміну інформацією у процесі спілкуванні. Вибір тактичних прийомів окремих процесуальних дій залежить від способу мислення слідчого, його професійного й загальноосвітнього рівня. Процес використання тактичних прийомів припускає можливість зміни психічного стану суб'єкта спілкування, приміром:

- позитивно впливає на процес спілкування та сприяє усуненню небажаного стану психіки;
- не змінює психічного стану суб'єкта;
- не спричиняє небажаних станів психіки (емоційного напруження, страху, фрустрації та ін.).

Психологічний вплив матиме ефект тільки тоді, коли для його застосування створено необхідні умови або обрано таку ситуацію, за якої проведення слідчої дії виявиться дієвим. До таких умов належать стан особи, ступінь її інформаційної обізнаності, здатність сприймати вплив у конкретній ситуації, найбільш сприятливий момент впливу. Важливе значення для застосу-

вання впливу має діагностування темпераменту, вибір прийомів впливу, які мають характеристики емоційного подразника з одного боку, а з іншого — логічного. Вплив може бути таким: раптове оголошення або пред'явлення доказів; замовчування інформації про докази; постановка комплексу питань, які свідчать про обізнаність слідчого; повідомлення нейтральної інформації для створення в підозрюваного враження про невідворотність розкриття злочину; постановка питань, спрямованих на деталізацію повідомлення з метою спричинити обмовку.

Допустимість психологічного впливу означає, що він не має принижувати гідності особи, спотворювати перспективу досягнення об'єктивної істини. Вплив повинен бути моральним. Психологічний вплив, трансформований у тактичний прийом, є засобом отримання доказової інформації. Пошук доказової інформації відбувається під час кримінально-процесуального дізнання. Пізнання істини в галузі судочинства повинно бути моральним.

Судово-психологічна експертиза — це передбачена КПК України процесуальна дія, яку проводять із метою отримати висновок експерта з питань, що мають доказове значення у справі, і яка потребує ґрунтовних знань у галузі психології.

Судово-психологічна експертиза покликана:

- «• встановити, чи здатний обвинувачений з відставанням у психічному розвитку повністю усвідомлювати свої дії та керувати ними;
- [чи] здатний потерпілий (малолітній, неповнолітній), який

15 Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 25.11.2023).

16 Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 25.11.2023).

зазнавав звалтування, правильно розуміти характер і значення скоєних з ним дій і чинити опір;

- встановити здатність обвинувачених, потерпілих і свідків адекватно сприймати наявні для справи обставини і давати правильні свідчення;
- чи були у особи, яка покінула самогубством, перед смертю психічні стани, що призводять до самогубства, і встановити можливі причини цих станів;
- встановити наявність або відсутність у підекспертного в момент скоєння злочину стану афекту чи інших непатологічних станів (страху, депресії, стресу, фрустрації), що істотно вплинули на його свідомість і діяльність;
- визначити провідні мотиви в поведінці людини і мотивацію окремих вчинків, які характеризують її особу;
- встановити індивідуально-психологічні особливості підекспертного, [які] істотно вплинули на його поведінку і на формування наміру вчинити злочин;
- встановити структуру злочинної групи на основі наявних даних про психологічні особливості особистості її учасників, виявити лідера та ін.;
- встановити наявність або відсутність у особи, яка керує технічним механізмом, психічного стану, [що] істотно вплинуло на

управління ним (на транспорті, на виробництві) і спричинило аварію або надзвичайну подію.

Виходячи з цих завдань, що вирішуються судово-психологічної експертизою, підбираються і методи їх вирішення. Отримана в ході судово-психологічної експертизи інформація використовується в наукових цілях для розробки теоретичних проблем кримінальної психології»¹⁷.

Зважаючи на те, що криміналістична психологія не має меж і спрямована на виявлення та розкриття злочинів, то можливе використання такої методики, як профайлінг. Від початку створення цього методу термін «профайлінг» (профілювання) уживали в контексті складання пошукового психологічного портрета невідомої особи за слідами, залишеними на місці злочину. Останнім часом під поняттям «профайлінг» розуміють низку прикладних соціально-психологічних методик, які мають на меті оцінити достовірність інформації, що її повідомляє людина, за її невербальною поведінкою (неінструментальна детекція брехні)¹⁸.

Сьогодні слідчі й оперативні працівники активно використовують у своїй практиці як класичний поліграф (детектор брехні), так і нові розробки: дистанційні детектори психоемоційного стану біологічних об'єктів¹⁹.

Поліграф — це різновид психофізіологічної апаратури, що реєструє певні фізіологічні зміни в особі, яка під час надання свідчень бреше. Ідеться про зміну показників дихальної та

17 Конспект лекцій з дисципліни «Кримінальна психологія» за спеціальністю 053 «Психологія» / укладачі: Ю. Подкопаєва, К. Гордієнко. Київ, 2021. С. 9—10. URL: https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/54400/2/02_%D0%9A%D0%9F_%D0%9A%D0%9B.pdf (дата звернення: 25.11.2023).

18 Нормативні акти, в яких передбачено застосування поліграфа та обов'язковість дотримання ДСТУ 8692:2016 / Всеукраїнська асоціація поліграфологів : офіц. сайт. URL: <https://polygraph.ua/zakonodavstvo/> (дата звернення: 25.11.2023).

19 Там само.

серцево-судинної діяльності, гальванічного опору шкіри, реакції зіниць.

Однак, окрім законопроекту про доповнення Кримінального процесуального кодексу України положеннями щодо використання поліграфа (детектора брехні)²⁰, поданого на початку 2013 р. та відкликаного 27.11.2014 р., жодних інших прецедентів законодавчої ініціативи щодо використання поліграфа у кримінальному провадженні не сталося.

На жаль, неможливо чітко визначити доцільність використання поліграфа у кримінальних провадженнях, оскільки його показники надають лише фізіологічні дані про особу в конкретний момент часу. Ці фізіологічні показники виникають як результат психологічних реакцій, які фахівець-поліграфолог не в змозі відслідкувати в повному обсязі. Окрім того, поліграфолог може помилитися в інтерпретуванні результатів дослідження, а оскарження цих результатів є складним, якщо взагалі можливим, оскільки норми Конституції України (ст. 28)²¹ і КК України (ст. 385)²² до сьогодні залишаються предметом суперечок.

Ураховуючи тенденцію до зростання використання поліграфа, імовірно, найближчим часом дані, отримані за допомогою цього пристрою, частіше ставатимуть джерелом доказів у кримінальних розслідуваннях.

Під час криміналістичного вивчення особистості слід зупинитися на альтернативному методі — методі біхевіоризму. «**Біхевіоризм** (від англ. *behavior, behaviour* — поведінка) — напрям у психології, що зводить психіку до поведінки, яка мислиться як механічна реакція на подразники зовнішнього середовища»²³. Біхевіористи вважають, що «внутрішній світ людини пізнати неможливо і тому потрібно обмежитись зовнішніми спостереженнями. <...> Для біхевіористів передбачення і контроль поведінки залежать від точного визначення зовнішніх умов, які підтримують поведінку»²⁴. Згідно із цим напрямом свідомість як предмет наукового дослідження заперечено, а психіку обмежено різними формами поведінки.

Засновником біхевіоризму є американський психолог Джон Бродес Вотсон (1878—1958), який розробив концепцію нового напрямку у психології, де предметом дослідження є не свідомість, а поведінка. Згідно з його поглядами, усі прояви людської поведінки можна описати за допомогою співвідношення «стимул — реакція» (стимул — зміна у зовнішньому середовищі, реакція — відповідь організму на цей стимул). Свій внесок у розвиток класичної теорії умовних рефлексів зробив Беррес-Фредерік Скіннер (1904—1990), співвітчизник Дж. Б. Вотсона. Він

20 Проект закону про доповнення Кримінального процесуального кодексу України положеннями щодо використання поліграфа (детектора брехні) від 12.03.2013 р. № 2521. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46058 (дата звернення: 25.11.2023).

21 Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 25.11.2023).

22 Кримінальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 25.11.2023).

23 Пирог Г. В. Біхевіоризм / Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Біхевіоризм> (дата звернення: 25.11.2023).

24 Мацко Л. А., Прищак М. Д., Годлевська В. Ю. Основи психології та педагогіки (для студентів заочної форми навчання) : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Навчальні посібники Вінницького національного технічного університету. Мережні електронні видання. URL: https://web.posibnyky.vntu.edu.ua/icgn/8prishak_osnovy_psiholog_pedagogiki/r213.htm (дата звернення: 25.11.2023).

значно розширив її, виокремивши серед умовних рефлексів категорію «оперантних» (від «операція»), які організм формує мимовільно. Ці реакції можна модифікувати за допомогою покарання або заохочення. Скіннер висвітлив асиметрію між позитивним і негативним підсиленням стимулів: негативне часто призводить до непередбачуваних, дивних і небажаних наслідків, тоді як позитивне сприяє бажаним змінам, формує поведінку й підвищує самооцінку особи. Німецько-британський психолог Ганс Юрген Айзенк (1916—1997), намагаючись з'ясувати, як людина підпорядковує свої внутрішні імпульси вимогам суспільства, сформулював гіпотезу, за якою моральна свідомість є відповіддю на типові ситуації. Ця відповідь реалізується за тим самим принципом, що і в теорії Дж. Б. Вотсона: «стимул — реакція». Взаємозв'язок між стимулом і реакцією посилюється наявністю підкріплення, яке може бути як негативним (покарання, біль та ін.), так і позитивним. Біхевіористи вважають завданням психології «за реакцією визначити можливий стимул, а за стимулом уявити певну реакцію»²⁵.

Отже, можна впливати на поведінку підозрюваного завдяки формуванню або посиленню певних патернів у його сприйнятті й реагуванню на подразники. Наприклад, позитивне посилення або покарання може впливати на вибір підозрюваного між правопорушенням і законною поведінкою. Додатково біхевіористичні концепції можуть розглядати формування злочинної поведінки через навчання та моделювання. Приміром, якщо підозрюваний вивчав дії інших осіб, які скоювали злочини, або спостерігав за

ними, то це може вплинути на його власну поведінку через процеси навчання та наслідування. Важливо пам'ятати, що поведінка підозрюваного відбиває багато чинників, і біхевіоризм не охоплює всіх аспектів цього складного явища.

Узагалі отримання повних відомостей про особистість озброює слідчого й оперативного працівника знаннями, які сприяють ефективності розслідування.

Оскільки в боротьбі зі злочинністю важливо зважати на різноманітність злочинів і злочинців, то доцільно класифікувати злочинців за окремими групами й категоріями.

У межах класифікації досліджують не окрему особу з усією її комплексною характеристикою, а групу злочинців. У кримінології найчастіше застосовують класифікаційне групування за такими критеріями:

- «• за соціально-демографічними даними (стать, вік, місце проживання). У кримінально-правовій статистиці виокремлюють неповнолітніх з 14 до 18 років, осіб молодого віку (18—29 років), зрілого віку (30 років і старше);
- за соціально-економічними показниками (освіта, професія, наявність або відсутність роботи, матеріальне становище тощо);
- за громадянством (громадяни України, іноземці та особи без громадянства);
- за станом особи в момент скоєння злочину (алкогольне або наркотичне сп'яніння, перебування у складі злочинної групи, у місцях позбавлення волі тощо)»²⁶.

25 Мацко Л. А., Прищак М. Д., Годлевська В. Ю. Зазнач. твір. URL: https://web.posibnyky.vntu.edu.ua/icgn/8prishak_osnovy_psiholog_pedagogiki/r213.htm (дата звернення: 25.11.2023).

26 Лекція до теми «Особа злочинця» / розробник А. В. Воронцов. Одеса, 2018. С. 10. URL: https://oduvs.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/lek-2018-d_z-2-3-kriminologia_ta_profilakt_zloginiv-3.pdf (дата звернення: 25.11.2023).

Можлива альтернативна класифікація, заснована на інших підставах: за мотивацією (наприклад, злочини з корисливих міркувань, злочини з емоційних мотивів), за соціальним статусом, за використаною зброєю, за методами скоєння злочину. Такий підхід дає змогу більше уваги приділити особистим характеристикам підозрюваних, досліджуючи їхні мотивацію, соціальне середовище та способи скоєння злочинів.

У кримінальному праві також існує класифікація злочинців за рівнем їхньої суспільної небезпеки. Сюди належать особи, які скоїли злочини особливо тяжкої, тяжкої, середньої або невеликої тяжкості, а також ті, кого раніше притягали до відбування покарання у вигляді позбавлення волі.

Класифікація злочинців — це систематичний їх розподіл за різними категоріями залежно від ознак, що мають генетичний зв'язок із їхньою злочинною поведінкою. У науковій літературі зазначено, що класифікація допомагає досягти вищого рівня розуміння явища. Одночасно розрізняють ознаки-прояви й ознаки-причини, якими зумовлено змістовний характер такого розподілу. Основою для класифікації завжди є сутнісні ознаки вивчених явищ.

Ознаки-прояви й ознаки-причини в межах одного типу мають виявляти однорідні характеристики, які відображають конкретні функційні та детермінантні зв'язки. Так, учинення крадіжок як ознака-прояв базується на ознаках-причинах — стійкому орієнтуванні особи на незаконних способах забезпечення свого добробуту, безкарності після скоєння попередніх

злочинів, кримінальному досвіді тощо. Комплекс цих ознак свідчить про тип професійного злочинця.

Для здійснення типології злочинців потрібно з'ясувати внутрішню сутність осіб, що групуються, їхню глибоку антисуспільну спрямованість і визначити їх як осіб, орієнтованих на конкретний вид злочинної діяльності. Тип злочинця відображає якісну єдність суттєвих ознак багатьох правопорушників.

Кримінологічна класифікація злочинців (правопорушників) найчастіше ґрунтується на двох основних принципах: наявності антисуспільної спрямованості особи і глибині та стійкості її асоціальності. З огляду на перший критерій можна виокремити такі типи злочинців (правопорушників):

- «• з агресивно-зневажливим ставленням до людини та її найважливіших благ (життя, здоров'я, честі, гідності тощо);
- з корисливо-егоїстичною мотивацією, пов'язаною з ігноруванням принципу соціальної справедливості і чесної праці;
- з індивідуалістично-анархічним ставленням до різних соціальних інститутів, своїх громадських, службових, сімейних та інших обов'язків;
- з легковажно-байдужим ставленням до дотримання правил техніки безпеки, що проявляється у вчиненні необережних злочинів»²⁷.

«Серед злочинців можна виокремити також такі типи, як послідовно-криміногенний, ситуативно-криміногенний і ситуативний. Критерієм їх розмежування є характер взаємодії соціальної ситуації та особи <...>».

27 Тема 3. Кримінологічний аналіз особи злочинця / Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Аналіз та прогноз злочинності». Київ, 2015 // Studies by Magistr.ua. URL: <https://studies.in.ua/analiz-ta-prognoz-zlochynnosti/3935-krimnologchniy-analz-osobi-zlochincya.html> (дата звернення: 25.11.2023).

Послідовно-криміногенний тип формується в мікросередовищі, де норми моралі і права систематично порушуються; злочин впливає зі звичного стилю поведінки й обумовлюється стійкими антисуспільними поглядами, установками й орієнтаціями суб'єкта. Як правило, ситуація, що сприяє скоєнню злочину, активно створюється самими особами. Їх кримінальна поведінка є автономною від зовнішніх обставин.

Ситуативно-криміногенний тип характеризується порушенням моральних норм і вчиненням правопорушень незлочинного характеру, формується і діє в суперечливому мікросередовищі; злочин значною мірою обумовлений несприятливою <...> ситуацією. До злочину такої особи призводять його мікросередовище і весь попередній антисуспільний спосіб життя.

Ситуативний тип: аморальні елементи у поведінці такої особи та в її мікросередовищі якщо і є, то виражені слабо. Представниками цього типу злочин вчиняється під вирішальним впливом ситуації, що виникла не з їх вини. Водночас така особа (на відміну від випадкового злочинця) може виправдовувати в даних ситуаціях свою і чужу злочинну поведінку або не знати правомірних способів вирішення конфліктів. Так, серед цього типу розкрадачів <...> є люди, які беруть те, що «погано лежить»²⁸.

Для криміналістичного вивчення особистості потрібно враховувати дефекти соціалізації, які позначаються на особистості злочинця від народження та впродовж усього життя. Найбільш небезпечні дефекти виникають у дитячому й підлітковому віці, коли закладаються підвалини особистості. Існують також інші соці-

альні деформації: бідність і безробіття; негативний вплив оточення (особи, які зростають у середовищі, де злочин та насильство нормалізовані, можуть вивчати ці патерни поведінки й наслідувати їх); недостатня освіта; зловживання наркотиками й алкоголем; соціальне виключення (особи, які почуваються соціально виключеними або дискримінованими, можуть відчувати образу та гнів, що може спровокувати антисоціальну поведінку); сімейні проблеми.

Людина не наділена особистістю одразу після появи на світ: вона формується та розвивається під час взаємодії із соціальним оточенням та усвідомлення ідей, поглядів, моральних норм і поведінкових стандартів, які є характерними для соціуму, до якого вона належить.

Отже, «становлення особистості відбувається в процесі засвоєння людиною досвіду і ціннісних орієнтацій даного суспільства, що називають соціалізацією. Людина учиться виконувати особливі соціальні ролі, тобто учиться поводитися відповідно до ролі дитини, студента, чоловіка і т. д.; усі вони мають виражений культурний контекст і, зокрема, значно залежать від стереотипу мислення. Якщо немає важких уроджених дефектів розвитку головного мозку, наслідків родової чи травми захворювання, то становлення особистості — підсумок взаємодії людини і суспільства. У плінні життя людина може в тім чи іншому ступені втратити особистісні риси внаслідок розвитку хронічного алкоголізму, наркоманії, важких захворювань ЦНС і т. п., у принципі особистість може «вмерти» у ще живій людині, що говорить про складну внутрішню структуру цього феномена»²⁹.

28 Тема 3. Кримінологічний аналіз особи злочинця ... URL: <https://studies.in.ua/analiz-ta-prognoz-zlochynnosti/3935-krimnologichniy-analiz-osobi-zlochincya.html> (дата звернення: 25.11.2023).

29 Особистість: поняття, відповідальність, соціальне поведіння, рольова теорія / ОСВІТА.UA. 23.11.2010. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/sociology/12368/> (дата звернення: 25.11.2023).

Дефекти соціалізації вражають особистість злочинця, яка поступово деградує. Ніхто не народжується з призначенням скоювати злочини; на злочинців перетворюються внаслідок неправильного процесу соціалізації.

Розгляньмо докладніше поняття «особа злочинця». Оскільки воно має «соціально-правовий характер і поєднує загальносоціальне поняття «особа» і юридичне поняття «злочинець», то вчинення злочину виявляє в особі тільки її антисуспільну спрямованість, але не розкриває повністю її соціальної сутності. Правильне судження про людину в цілому можливе лише на підставі усіх її ознак і проявів як особи. Тільки тому сукупність та співвідношення соціально-позитивних і соціально-негативних якостей дають повне уявлення про осіб, які вчинили злочини»³⁰: у будь-якому разі для особи злочинця (правопорушника) характерне деформування моральних переконань, життєвих настанов, інтелектуальних та емоційно-вольових якостей³¹. «Морально-психологічні особливості особи злочинця перебувають у діалектичному зв'язку з її соціальними властивостями, а тому мають розглядатися у їх єдності»³².

Людські особистості дуже різні. «Одні з них активно сприяють суспільному прогресу, інші, навпаки, перешкоджають йому: ухиляються від корисної праці, стають порушниками громадського порядку або займають ще якусь антисоціальну позицію. Цінність особи залежить насамперед від її реального внеску в загальний суспільний поступ. Ознаки особи

можуть бути як позитивними, так і негативними. Останні найбільш характерні для особи злочинців»³³.

Отже, поняття «особа злочинця» стосується соціальної істоти, яка скоїла злочин, тобто порушила стандарти кримінального права. Дослідження особи злочинця має на меті визначити механізми злочинної поведінки, з'ясувати її детермінанти й розробити на цих підставах обґрунтовані рекомендації із запобігання злочинам.

Соціальна деформація має провідну роль для формування поведінки осіб, які згодом можуть долучитися до кримінальної діяльності. Водночас не кожна особа, яка зазнала соціальної деформації, стає злочинцем. Дефекти соціалізації не завжди призводять до скоєння протиправного діяння, про що обов'язково варто пам'ятати у слідчій практиці.

Висновки

Інноваційні засоби вивчення особистості злочинця з позицій кримінальної психології, докладне дослідження витоків становлення злочинної діяльності та дефектів соціалізації допоможе правоохоронним органам:

- визначити заходи виховного впливу для формування особистості законослухняного громадянина;
- ухвалити правильні рішення кримінально-правового та кримінально-процесуального характеру;

30 Лекція до теми «Особа злочинця» / розробник Л. М. Кулик. Одеса, 2018. 17 с. URL: <https://oduvs.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/Lektsiya-4-10.pdf> (дата звернення: 25.11.2023).

31 Орлов П. І., Волобуєв А. Ф., Осика І. М. та ін. Протидія економічній злочинності : монографія. Харків, 2004. 567 с.

32 Лекція ... / розробник Л. М. Кулик. URL: <https://oduvs.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/Lektsiya-4-10.pdf> (дата звернення: 25.11.2023).

33 Тема № 4 «Кримінологічне вчення про особу злочинця» : конспект лекції [Електронний ресурс]. Київ, 2015. С. 3. URL: <https://www.naiu.kiev.ua/files/kafedru/kkvp/lectures/krumino-log/4.docx> (дата звернення: 25.11.2023).

- дібрати доречні для кожної конкретної слідчої ситуації тактичні прийоми та прийоми впливу;
- докладно з'ясувати мотиви злочину й обставини, що характеризують особистість обвинуваченого;
- дослідити причини скоєних злочинів;
- висунути правильні слідчі версії та з'ясувати всі епізоди за справою;
- визначити коло всіх співучасників злочину.

Особистість злочинця як елемент криміналістичної характеристики злочину досліджували багато вчених із таких наукових галузей знань, як криміналістика, кримінологія, психологія, кримінальне право, кримінальний процес. Отримання узагальненої інформації про суб'єкта злочину під час судового розслідування та її правильне використання є важливою умовою для визначення механізму скоєння злочину й виявлення причетних до нього осіб, з'ясування рольових функцій співучасників злочину. Типова лінія поведінки суб'єкта під час скоєння злочину дає змогу слідчому й оперативному працівникові виявити схильних до протиправної поведінки осіб, звужити коло підозрюваних у скоєнні злочину, побудувати версії, спланувати тактичні операції, а після встановлення злочинців визначити лінію поведінки для здійснення слідчих дій.

Particularities of Forensic Study of Criminal Personality

Sertan Alibekiroğlu, Tetiana Droshchenko, Natalia Serdiuk

The peculiarities of forensic examination of the criminal personality have been examined through the application of various forensic methods and tactics within the field of forensic

science. The authors aimed to explore the forensic structure of the criminal personality in the light of psychological methods during the detection and solving of crimes. To achieve the set goal, general scientific (including observation and comparison, analysis and synthesis, induction and deduction, theoretical generalization, etc.) and specialized methods (such as grouping and systemic-structural approaches) of scientific research have been employed. The research paper provides information on psychological methods that an investigator should employ, as well as the professional qualities that the investigator should have in order to directly study the criminal personality. The issue of determining the criminal personality within the field of criminology has been investigated by examining, during interrogation and other investigative measures, their individual qualities and characteristics reflected in the traces of crimes (in particular, disclosure of personal characteristics of the criminal with the help of psychological techniques and formation of evidence in investigative and operational practice). The ethical aspect of the impact on the accused individual (suspect) during pre-trial investigation and crime prevention is elucidated in this research paper. The boundaries and principles of admissibility of psychological influence on the criminal's consciousness are expounded, with morality outlined as a tactical approach to such influence. The classification and typology of criminals into groups and categories are highlighted. Information regarding the understanding of the criminal personality in criminology, achieved through the study of their individual qualities and traits, is presented and reflected in the traces of crimes. It is proved that properly analyzed biographical data about the suspect provides the investigator with the opportunity to effectively influence the criminal's value system.

Keywords: criminal; suspect; investigative and operational practice; investigative

actions; behaviorism; experimental method; forensic psychological examination; profiling; lie detector.

Фінансування

Це дослідження не отримало жодного спеціального гранту від фінансових установ у державному, комерційному або некомерційному секторах.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі у розробленні дослідження, добиранні й аналізованні даних, рішенні про публікацію або підготовку рукопису.

Учасники

Автори зробили свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики, написання та редагування, і бере на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація щодо конфлікту інтересів

Автори заявляють, що в них відсутній конфлікт інтересів.

References

- Burbelo, B. A. (2017). Osoblyvosti kryminalistychnoho vyvchennia osobystosti pidozriuvanoho [Characteristics of the forensic study of the suspect's personality]. *Aktualni problemy kryminalnoho prava, protsesu, kryminalistyky ta operatyvno-rozshukovoi diialnosti* : tezy Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Khmelnyskyi, 03.03.2017). Khmelnyskyi [in Ukrainian].
- Hetmantseva, Ya. V. (2010). Poniattia ta struktura osoby zlochyntsia [The concept and structure of the criminal's personality]. *Zakarpatski pravovi chytannia* : mat-ly II Vseukr. nauk.-prakt. konf. molod. vchen. ta student. (Uzhhorod, 29—30.04.2010). U 2 t. Uzhhorod. T. 2. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/22942> [in Ukrainian].
- Konspekt lektsii z dystsypliny «Kryminalna psykholohiia» za spetsialnistiu 053 «Psykhologhiia» [Lecture notes on the Discipline “Criminal Psychology” in the specialty 053 “Psychology”] (2021) / ukladachi: Yu. Podkopaieva, K. Hordiienko. Kyiv. URL: https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/54400/2/02_%D0%9A%D0%9F_%D0%9A%D0%9B.pdf [in Ukrainian].
- Kostiuk, H. S. (1976). *Zahalni zakonomirnosti ontogenezu liudskoi psykhyky / Vikova psykholohiia* [General regularities of human psyche ontogenesis / Psychological age] : pidruchnyk / za red. prof. H. S. Kostiuka. Kyiv [in Ukrainian].
- Kostiuk, H. S. (1989). *Navchalno-vykhovnyi protses i psykhychnyi rozvytok osobystosti* [Educational process and mental development of an individual] / pid red. L. M. Prokoliienko. Kyiv [in Ukrainian].
- Lektsiia do temy «Osoba zlochyntsia» [Lecture on the topic “The Personality of the Criminal”] (2018) / rozrobnyk A. V. Vorontsov. Odesa. URL: https://oduvs.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/lek-2018-d_z-2_3-kriminologia_ta_profilakt_zloginiv-3.pdf [in Ukrainian].
- Lektsiia do temy «Osoba zlochyntsia» [Lecture on the topic “The Personality of the Criminal”] (2018) / rozrobnyk L. M. Kulyk. Odesa. URL: <https://oduvs.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/Lektsiya-4-10.pdf> [in Ukrainian].
- Matsko, L. A., Pryshchak, M. D., Hodlevska, V. Yu. *Osnovy psykholohii ta pedahohiky (dlia studentiv zaachnoi formy navchannia)* [Fundamentals of Psychology and Pedagogy (for part-time students)] : navch. posib. [Elektronnyi resurs] / Navchalni posibnyky Vinnytskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu. Mereznyi elektronni vydannia. URL: https://web.posibnyky.vntu.edu.ua/icgn/8prishak_osnovy_psiholog_pedagogiki/r213.htm [in Ukrainian].
- Normatyvni akty, v yakykh peredbacheno zastosuvannia polihrafa ta oboviazkovist dotrymannia DSTU 8692:2016 [Legal acts providing for the use of a polygraph and the obligation to comply with DSTU 8692:2016] / Vseukrainska asotsiatsiia polihrafolohiv : ofits. sait. URL: <https://polygraph.ua/zakonodavstvo/> [in Ukrainian].
- Orlov, P. I., Volobuiev, A. F., Osyka, I. M. ta in. (2004). *Protydiia ekonomichnii zlochyntnosti* [Combating economic crime] : monohrafiia. Kharkiv [in Ukrainian].
- Osnovy zahalnoi psykholohii [Fundamentals of general psychology] (2009) : navch.

- posib. U 2 t. / ukladachi: O. V. Polozenko, L. M. Omelchenko, S. V. Yashnyk, V. I. Svystun, V. I. Stakhnevych, I. A. Martyniuk, L. M. Zhukovska. Kyiv [in Ukrainian].
- Osoba [Personality] (1974) / Akademichnyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy. V 11 t. // za red. I. K. Bilodida. Kyiv, 1970—1980. T. 5 : N—O ; red. tomu: V. O. Vynnyk, L. A. Yurchuk. URL: <https://sum.in.ua/s/osoba> [in Ukrainian].
- Osobystist [Personality] (1974) / Akademichnyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy. V 11 t. // za red. I. K. Bilodida. Kyiv, 1970—1980. T. 5 : N—O ; red. tomu: V. O. Vynnyk, L. A. Yurchuk. URL: <https://sum.in.ua/s/Osobystistj> [in Ukrainian].
- Osobystist: poniattia, vidpovidalnist, sotsialne povodzhennia, rolova teoriia [Personality: concept, responsibility, social behavior, role theory] (2010) / OSVITA.UA. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/sociology/12368/> [in Ukrainian].
- Psykhologhiia liudyny: L. S. Vyhotskyi ta suchasna nauka [Human Psychology: L. S. Vygotsky and Modern Science] (2018) : zb. st. / za red. M. V. Papuchi. Nizhyn. Vyp. 1. URL: <http://surl.li/dnhvh> [in Ukrainian].
- Pyroh, H. V. Bikhevioryzm [Behaviorism]/ Velyka ukrainska entsyklopediia. URL: <https://vue.gov.ua/Bikhevioryzm> [in Ukrainian].
- Saltevskyi, M. V. (2005). *Kryminalistyka (u suchasnomu vykladi)* [Criminalistics (in modern terms)] : pidruchnyk. Kyiv [in Ukrainian].
- Shepitko, V. Yu. (2006). *Psykhologhiia sudovoi diialnosti* [Psychology of judicial activity] : navch. posib. Kharkiv. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/PRAVO/Shepitko_Psixelog_2006.pdf [in Ukrainian].
- Shepitko, V. Yu., Konovalova, V. O., Zhuravel, V. A. ta in. (2008). *Kryminalistyka* [Criminalistics] : pidruchnyk / za red. prof. V. Yu. Shepitka. 4-te vyd., pererob. i dopov. Kharkiv. URL: <https://law.sspu.edu.ua/files/documents/books/library/17/shepitko.pdf> [in Ukrainian].
- Tema 3. Kryminolohichnyi analiz osoby zlochyntsia [Topic 3. Criminological analysis of the personality of the offender] (2015) / *Konspekt lektsii z navchalnoi dystsypliny «Analiz ta prohnoz zlochynnosti»*. Kyiv / Studies by Magistr.ua. URL: <https://studies.in.ua/analiz-ta-prohnoz-zlochynnosti/3935-krimnologchniy-analz-osobi-zlochincy.html> [in Ukrainian].
- Tema № 4 «Kryminolohichne vchennia pro osobu zlochyntsia» [Topic No. 4: Criminological Doctrine of the Personality of the Criminal] (2015) : konspekt lektsii [Elektronnyi resurs]. Kyiv. URL: <https://www.naiu.kiev.ua/files/kafedru/kkvp/lectures/kruminolog/4.docx> [in Ukrainian].
- Vaschuk (2023). *Dynamichni oznaky liudyny: kryminalistychne doslidzhennia* [Dynamic human characteristics: a forensic study] / *Pravda pro brekhniu*. Naukova diialnist DH. URL: <http://psylib.onua.edu.ua/?p=68> [in Ukrainian].
- Yakuba, E. A. (1996). *Sotsyolohiia* [Sociology] : ucheb. posob. dlia student. Kharkov. URL: <http://univer.nuczu.edu.ua/tmp-metod/715/yakuba.pdf> [in Ukrainian].

Алібекіроглу, С., Дрощенко, Т., Сердюк, Н. (2023). Особливості криміналістичного вивчення особистості злочинця. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 4 (33). С. 159—177. DOI: 10.32353/khrife.4.2023.11.

Судово-експертне дорожньо-технічне дослідження: стан і зміни відповідно до нових завдань експертного забезпечення правосуддя

Євген Півньов *

* Аспірант ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-2430-3510>, e-mail: Pivnov@hniise.gov.ua

DOI: 10.32353/khrife.4.2023.12 УДК 343.982

Надійшло 15.12.2023 / Рецензовано 15.12.2023 / Прийнято до друку 18.12.2023 /
Доступно онлайн 29.12.2023

Мета статті — науково обґрунтувати актуальність дослідження напрямів формування та розширення предмета експертного дорожньо-технічного дослідження з метою підвищити ефективність використання спеціальних знань у розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із будівництвом, ремонтом доріг і визначенням збитків від руйнування дорожньої інфраструктури внаслідок воєнних дій та інших негативних чинників, що впливають на стан дорожньої інфраструктури. Методологічним підґрунтям дослідження є положення теорії пізнання, що дали змогу дослідити сутність предмета дорожньо-технічних досліджень, виокремити фактичні дані й обставини кримінального провадження (для формулювання поняття предмета дорожньо-технічної експертизи залежно від вирішуваних завдань) і визначити об'єкти, суб'єкти й методи дослідження. Застосовано комплекс методів наукового пізнання, зокрема: загально-наукових, окремих і спеціальних. Окреслено й науково обґрунтовано напрями формування полів предмета судової дорожньо-технічної експертизи. На підставі аналізу статистичних даних з експертної практики продемонстровано зростання кількості та складності виконаних дорожньо-технічних досліджень. З'ясовано генезис змін меж предмета судових дорожньо-технічних досліджень. Зосереджено увагу на тісному зв'язку предмета судово-експертного дослідження із завданнями, що підлягають

розв'язанню у зв'язку із якісними змінами злочинності й викликами війни. Доведено потребу в розробленні та впровадженні новітніх методик судово-експертного дослідження для використання уповноваженою особою під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері дорожньої інфраструктури. Окреслено чинники, що позначаються на результатах експертних досліджень. Сформовано пропозиції, спрямовані на більш ефективне використання спеціальних знань у забезпеченні розкриття та розслідування злочинів і поліпшення результатів роботи судових експертів у контексті розроблення науково-методичної бази для вдосконалення основної форми застосування спеціальних знань — судової експертизи.

Ключові слова: спеціальні знання; експерт; обізнана особа; судово-експертна методика; висновок експерта; досудове розслідування; статистичні данні; судова дорожньо-технічна експертиза; дорожня інфраструктура.

Постановка наукової проблеми

Одним зі способів підвищення ефективності судово-експертної діяльності є своєчасне та цілеспрямоване використання сучасних можливостей спеціальних знань завдяки залученню обізнаних осіб і застосуванню новітньої матеріально-технічної інструментальної бази. Розкриття та розслідування кримінальних правопорушень у сфері дорожньої інфраструктури багато в чому залежить від залучення обізнаних осіб у формі судової експертизи з метою дослідження та використання доказів у кримінальному провадженні. Зміни векторів актуальних завдань, що постають перед судовими експертами під час повномасштабного вторгнення рф на територію України, породжують необхідність їх нагального вирішення. Якщо до війни детермінантами незаконного використання бюджетних коштів у сфері дорожнього господар-

ства найчастіше називали недоліки державної політики, запізнілі реформи децентралізації управління, застарілі й неефективні заходи фінансового контролю за законністю використання бюджетних коштів тощо ¹, то на сучасному етапі перед судовими експертами постають нові завдання — визначити розмір збитків, спричинених руйнуванням дорожньої інфраструктури внаслідок артилерійських обстрілів, авіаційних бомбардувань і ракетних ударів по об'єктах дорожньої інфраструктури України. Названі обставини мотивують дослідників до розроблення нових теоретичних і методичних положень у цій сфері судово-експертної діяльності на підставі аналізу експертної практики та спонукають до подальшого обговорення проблем застосування спеціальних знань у кримінальному судочинстві взагалі й під час розслідування та судового розгляду злочинів у сфері дорожньої інфраструктури зокрема.

1 Іжевський Р. П. Основні детермінанти незаконного використання бюджетних коштів у сфері будівництва автомобільних доріг. *Актуальні проблеми держави і права*. 2019. Вип. 83. С. 44—50. URI: <https://hdl.handle.net/11300/13111> (дата звернення: 10.12.2023).

Аналіз основних досліджень і публікацій

Питанням використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів приділено значну увагу, зокрема, у наукових працях українських дослідників:

Л. Ароцкера², В. Бахіна³, В. Бондара⁴, В. Гончаренка⁵, В. Журавля⁶, Н. Клименко⁷, В. Колмакова⁸, В. Коновалової⁹, В. Лисиченка¹⁰, Г. Надгорного¹¹, Г. Прохорова-Лукина¹², М. Салтевського¹³, М. Сегая¹⁴, Е. Сімакової-Єфремян¹⁵, З. Соколовського¹⁶, І. Фрідмана¹⁷,

- 2 Ароцкер Л. Е. Об этике судебного эксперта. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1968. Вып. 5. С. 135—141.
- 3 Бахин В. П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962—2002). Киев, 2002. 268 с. URL: <http://dot.kostacademy.kz/bible/files/995025634.pdf> (дата звернення: 10.12.2023).
- 4 Бондар В. С. Вирішення техніко-криміналістичних завдань досудового розслідування кримінальних правопорушень як засіб оптимізації інформаційного забезпечення судової експертизи. *Право і суспільство*. 2021. № 2. С. 178—190. DOI: 10.32842/2078-3736/2021.2.26 (дата звернення: 10.12.2023).
- 5 Гончаренко В. Г. Методологічні проблеми вчення про предмет криміналістики. *Актуальні проблеми криміналістики*: мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25—26.09.2003). Харків, 2003. С. 11—13.
- 6 Журавель В. А. Вибрані твори. Харків, 2016. 704 с.
- 7 Клименко Н. І. Судова експертологія: курс лекцій : навч. посіб. для студент. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ, 2007. 528 с.
- 8 Вариеш Г. В., Колмаков В. П. О разработке новых методов, приемов и средств криминалистики в ГДР. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1971. Вып. 8. С. 369—379.
- 9 Коновалова В. Е. О значении и функциях экспертных версий. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1977. Вып. 14. С. 53—58.
- 10 Лисиченко В. К. К вопросу о предмете и системе криминалистической экспертизы / Материалы 4-й расширенной научной конференции. Киев, 1959. С. 328—331.
- 11 Надгорный Г. М. Предмет судебно-экспертной отрасли знаний и предмет судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1976. Вып. 13. С. 37—42.
- 12 Прохоров-Лукин Г. В. Предмет судебной экспертизы и общие основания деления экспертных задач на категории. *Там же*. 2001. Вып. 50. С. 3—15.
- 13 Салтевський М. В. Криміналістика : підручник. У 2 ч. Ч. 1. Харків, 1999. 416 с.
- 14 Сегай М. Я. Методология судебной идентификации. Киев, 1970. 256 с.
- 15 Див., напр.: Сімакова-Єфремян Е. Б. Деякі проблеми та шляхи вдосконалення правового регулювання судово-експертної діяльності. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2001. Вип. 11. С. 447—451 ; Її ж. До питання про методи та методики експертних досліджень. *Сучасні проблеми розвитку судової експертизи* : зб. мат-лів засід. «кругл. столу», присвяч. 10-річ. створ. Севастоп. від. ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Севастополь, 10—11.06.2010). Харків, 2010. С. 31—33 ; Її ж. Проблеми методичного забезпечення комплексних експертних досліджень. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2013. Вип. 13. С. 225—232.
- 16 Соколовский З. М. Проблема использования в уголовном судопроизводстве специальных знаний для установления причинной связи явлений : дис. ... д-ра юрид. наук. Харьков, 1963. 518 с.
- 17 Фридман И. Я. Использование данных судебной экспертизы для предупреждения правонарушений. Киев, 1972. 168 с.

В. Шепітька¹⁸, М. Шепітька¹⁹, М. Щербаковського²⁰ та ін. Згадані вище науковці та практики висвітлювали проблемні аспекти визначення поняття спеціальних знань, сутності, структури, цілей, форм їх використання в судочинстві, принципи судово-експертної діяльності, правове регулювання використання спеціальних знань, умінь і навичок у кримінальному провадженні, недоліки правового регламентування застосування спеціальних знань; питання визначення загального поняття та функційного призначення обізнаних осіб у судочинстві для розв'язання техніко-криміналістичних завдань досудового розслідування кримінальних правопорушень як засобів оптимізації інформаційного забезпечення судової експертизи тощо.

Проте бракує ґрунтовних досліджень із підвищення ефективності використання спеціальних знань у розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із ремонтом і будівництвом дорожньої інфраструктури та будівництвом доріг, а також, що постало сьогодні, — визначенням збитків від дій російського агресора внаслідок руйнування об'єктів дорожньої інфраструктури, що зумовлює актуальність обраної тематики цієї роботи, скеровуючи наші подальші наукові розвідки.

Мета статті

Розробити й науково обґрунтувати напрями дорожньо-технічних досліджень в аспекті застосування спеціальних знань у розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері дорожньої інфраструктури, сформувати відповідні пропозиції.

Завдання дослідження

Для досягнення поставленої мети потрібно виконати такі завдання:

- здійснити аналіз практики проведення судових дорожньо-технічних експертиз, на підставі чого з'ясувати генезис змін у формах і методах використання спеціальних знань під час проведення дорожньо-технічних досліджень;
- окреслити чинники, що позначаються на результатах експертних досліджень, і виокремити напрями підвищення ефективності застосування спеціальних знань у розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері дорожньої інфраструктури;
- сформувати пропозиції, спрямовані на більш ефективне використання спеціальних знань

18 Шепітько В. Ю. Тенденції і перспективи розвитку криміналістики (концептуальність підходів і дискусійність поглядів). *Актуальні проблеми криміналістики* : мат.-ли міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25—26.09.2003). Харків, 2003. С. 5—8. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/13888> (дата звернення: 10.12.2023) ; Шепітько В. Ю., Журавель В. А., Авдеева Г. К. Інновації в криміналістиці та їх впровадження в діяльність органів досудового слідства. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2011. Вип. 21. С. 39—45. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/5481> (дата звернення: 10.12.2023) ; Шепітько В. Ю. Проблеми використання спеціальних знань крізь призму сучасного кримінального судочинства в Україні. *Судова експертиза*. 2014. № 1. С. 11—18.

19 Шепітько М. В. Засоби протидії наданню судовим експертом завідомо неправдивого висновку. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2015. Вип. 15. С. 180—188. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2015_15_25 (дата звернення: 10.12.2023).

20 Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків, 2015. 560 с.

у забезпеченні розкриття та розслідування злочинів і поліпшення результатів роботи у досліджуваній сфері судово-експертної діяльності.

Методи дослідження

Для досягнення поставленої мети застосовано загальні, окремі та спеціальні методи судової експертизи. Особливу увагу приділено методам статистичного аналізу, узагальненню здобутих даних (синтез) та обґрунтуванням необхідності розроблення спеціального методу — методики розв’язання завдань дорожньо-технічної експертизи.

Викладення основного матеріалу дослідження

Процеси змін у формах і методах застосування спеціальних знань, зокрема, під час проведення судових експертиз, свідчать про залежність предмета судово-експертних досліджень передусім від тих завдань, що постають сьогодні перед судовими експертами. У зв’язку із цим розглянемо практику призначення судових дорожньо-технічних експертиз у системі судово-експертних установ Міністерства юстиції України. Результати аналізу статистичних даних викладено у таблиці далі.

Таблиця
Інформація про виконання судових дорожньо-технічних експертиз за 2015–2022 рр.

Рік	Завершено експертиз та експертних досліджень											Поставлено на вирішення питань							
	Усього за попередній рік	Усього за поточний рік	У % до попереднього року	На замовлення								Усього питань	Із них не вирішено через брак				Категоричні висновки		
				судів	МВС, Національна поліція	прокуратури	Служба безпеки України	органів фіскальної служби	Державне бюро розслідувань	інших організацій, нотаріату	громадян, адвокатів		методик	спеціалістів, обладнання	неповноти або непридатності об'єктів дослідження	інші причини			
2015	16	36	125,0	2	33						1	14	182	2		10		162	19
2016	36	38	5,6	2	24	7				1	4	5	116	2	5	29		55	20
2017	38	61	60,5	9	26	8		4		14		16	399	4	18	108	23	246	27
2018	61	89	45,9	9	28	51					1	35	176		5	5	15	151	35
2019	89	102	14,6	41	15	42					4	37	500					429	21
2020	102	168	64,7	72	80	7	6				3	58	669		99		29	540	91
2021	168	246	46,4	201	33				3		9	16	701	25		8	36	622	64
2022	246	188	-23,6	7	173					8		55	524	16		4	45	459	28
Усього	756	928	22,8	343	412	115	6	4	3	23	22	236	3267	49	127	164	148	2664	305

Із таблиці ми бачимо зростання кількості судових дорожньо-технічних експертиз: від 36 у 2015 році до 188 у 2022 році. Слід звернути увагу на той факт, що у 2022 році розпочалося повномасштабне вторгнення на територію України, тож певне зменшення дорожньо-технічних експертиз порівняно із попереднім (2021) роком (246 експертиз) пояснюється саме цим чинником. Водночас відзначимо, що за даними Міністерства юстиції України

збільшення кількості проведених судових експертиз у 2023 році порівняно із попереднім роком відбулося у сфері саме дорожньо-технічних досліджень — на 170,3 %. Отже, зазначене свідчить про актуальність розвитку цього напрямку інженерно-технічних досліджень. Проліструємо ці показники відповідними діаграмами, що наочно свідчать про зростання за відповідними замовниками: судами, правоохоронними органами й іншими замовниками (див. рис. 1).

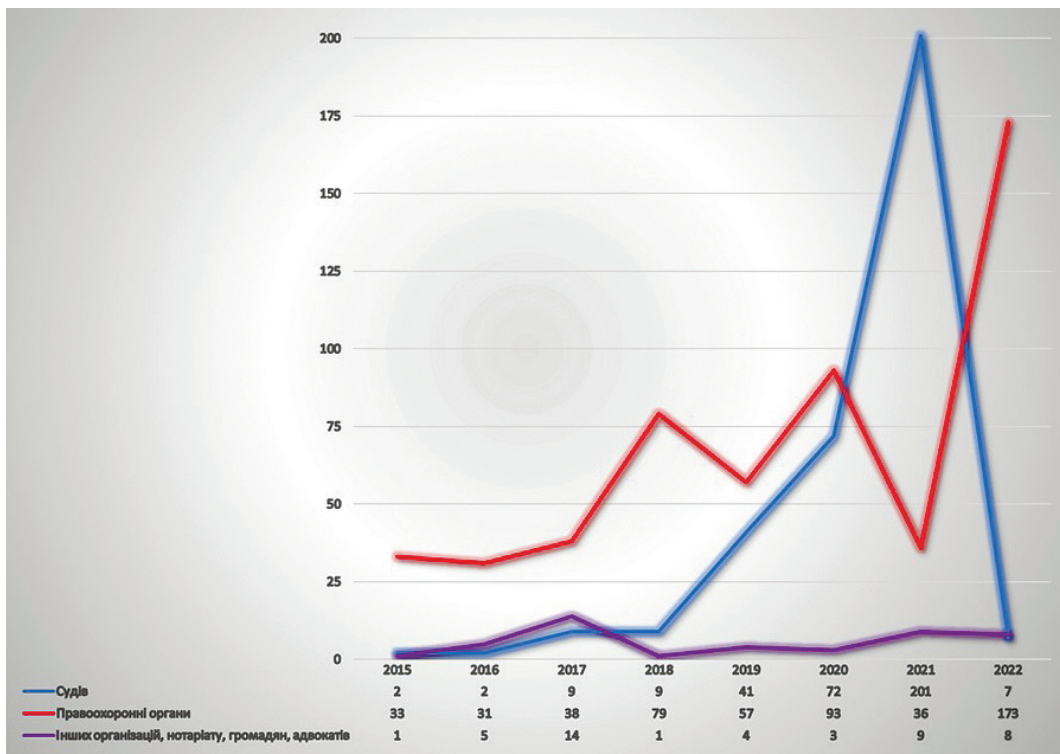

Рис. 1. Кількість завершених судових експертиз та експертних досліджень з 2015 по 2022 роки на замовлення судів, правоохоронних органів та інших організацій

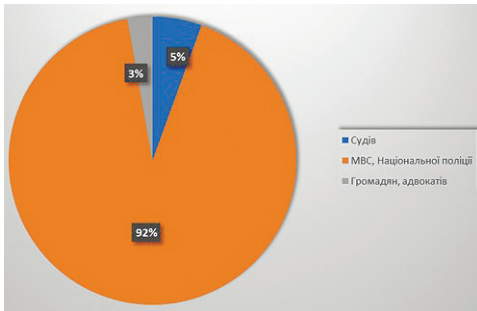

Рис. 2. Завершено експертиз та експертних досліджень у 2015 році на замовлення

Із діаграми (див. рис. 2) видно, що у 2015 році виконано: для Національної поліції — 92 % (33 судові експертизи), для судів — 5 % (2 судові експертизи), для інших замовників — 3 % (1 судова експертиза). Порівняно з попереднім роком збільшення дорівнює 125 %.

Аналіз статистичних даних 2016 року наведено на рис. 3.

Рис. 3. Завершено експертиз та експертних досліджень у 2016 році на замовлення

За результатами аналізу констатуємо, що найбільшу кількість дорожньо-технічних експертиз виконано для органів МВС і Національної поліції — 63 % (24 експертизи); 18 % (7 експертиз) — для прокуратури; 11 % (4 експертизи) — для громадян, адвокатів; 5 % (2 експертизи) — для судів; 3 % (1 експертиза) — для нотаріату й інших замовників. Порівняно із 2015 роком збільшення дорівнює 5,6 %. Змінився склад замовників: з'явилися судові експертизи, ви-

конані на замовлення прокуратури, громадян та адвокатів.

Аналіз статистичних даних 2017 року див. на рис. 4.

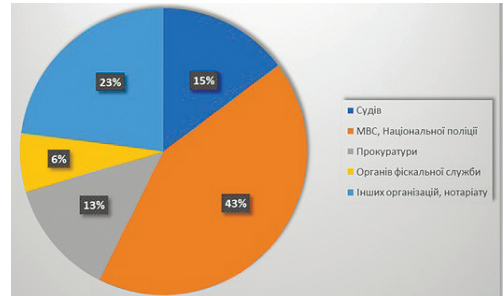

Рис. 4. Завершено експертиз та експертних досліджень у 2017 році на замовлення

Як бачимо із даних діаграми, за кількістю призначених експертиз лідирують органи МВС і Нацполіції — 43 % (26 експертиз), зросла кількість досліджень на замовлення інших організацій та нотаріату — 23 % (14 експертиз); збільшився також відсоток експертиз, призначених судами — 15 % (9 експертиз), а також фіскальними органами — 6 % (4 експертизи). Усього кількість виконаних експертиз зросла на 60,5 %.

Аналіз статистичних даних 2018 року наведено на рис. 5.

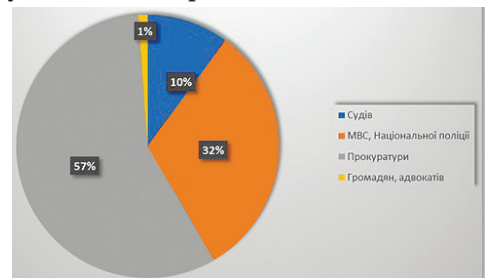

Рис. 5. Завершено експертиз та експертних досліджень у 2018 році на замовлення

У 2018 році спостерігається різке збільшення судових дорожньо-технічних експертиз, призначених органами

прокуратури,— 57 % (51 експертиза); чималу кількість призначили й органи МВС і Нацполіції — 32 % (28 експертиз) та суди — 10 % (9 експертиз). Загалом у 2018 році кількість виконаних судових дорожньо-технічних експертиз зросла на 45,9 %.

Аналіз статистичних даних 2019 року див. на рис. 6.

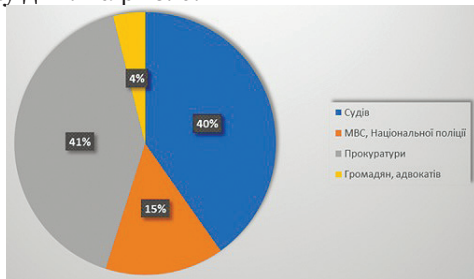

Рис. 6. Завершено експертиз та експертних досліджень у 2019 році на замовлення

У 2019 році спостерігається практично однаковий відсоток судових експертиз, призначених органами прокуратури й судами,— відповідно 41 % (42 експертизи) і 40 % (41 експертиза); органами внутрішніх справ призначено 15 % (15 експертиз) і 4 % — громадянами (адвокатами). Усього у 2019 році кількість виконаних судових дорожньо-технічних експертиз зросла на 14,6 % (виконано 102 експертизи).

Аналіз статистичних даних 2020 року наведено на рис. 7.

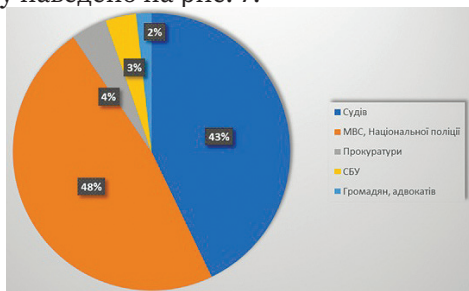

Рис. 7. Завершено експертиз та експертних досліджень у 2020 році на замовлення

У 2020 році у призначенні дорожньо-технічних експертиз знову лідирують органи МВС (Нацполіції) — 48 % (80 експертиз); 43 % — суди (72 експертизи); значно менше виконано експертиз на замовлення прокуратури, СБУ та громадян або адвокатів — 4 %, 3 % та 2 % відповідно. Загальна кількість виконаних дорожньо-технічних експертиз зросла на 64,7 % (що склало 168 експертиз).

Аналіз статистичних даних 2021 року див. на рис. 8.

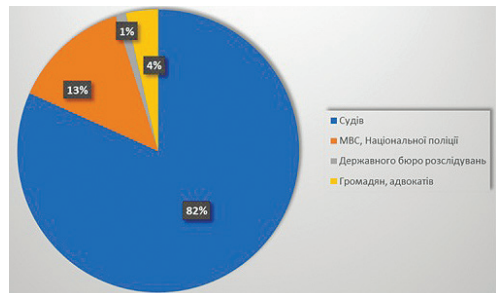

Рис. 8. Завершено експертиз та експертних досліджень у 2021 році на замовлення

2021 року суди отримали найбільшу кількість результатів дорожньо-технічних експертиз (82 % від загальної кількості виконаних, що склало 201 експертизу); 13 % від загальної кількості — органи МВС і Нацполіції (33 експертизи); 4 % експертиз виконано для громадян (адвокатів) — 9 експертиз і 1 % — для Державного бюро розслідувань (3 експертизи). Загальна кількість судових дорожньо-технічних експертиз зросла на 46,4 % та склала 246 експертиз — це найбільша кількість за весь період існування цього виду експертизи.

2022 рік позначився змінами пріоритетів у проведенні судово-експертних досліджень. На рис. 9 узагальнено кількісні показники судових дорожньо-технічних експертиз, виконаних у 2022 році.

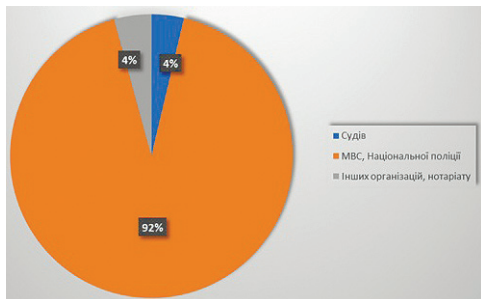

Рис. 9. Завершено експертиз та експертних досліджень у 2022 році на замовлення

Із діаграми ми бачимо, що найбільшу кількість дорожньо-технічних експертиз виконано для органів МВС і Нацполіції — 92 % (173 експертизи). По 4 % припадає на судові дорожньо-технічні експертизи, виконані для судів та інших організацій. Зменшення виконаних експертиз — на 23 %, як ми вже зауважували, зумовлено російською агресією проти України, що завадило багатьом судово-експертним установам працювати у звичному режимі. Водночас виконано 188 судових дорожньо-технічних експертиз, а інформація Мін'юсту свідчить про їхнє значне зростання у 2023 році.

Цікавим для нашого наукового дослідження є аналіз причин повернення матеріалів без проведення експертиз. На рис. 10 наведено діаграму, яка відображає кількість повернутих без дослідження матеріалів.

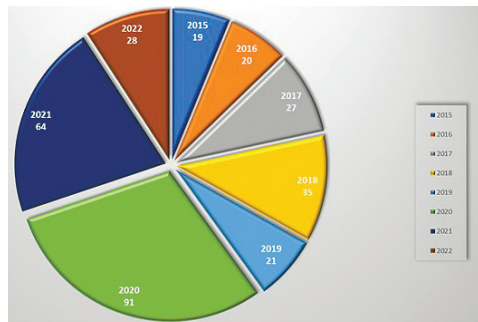

Рис. 10. Повернено матеріалів без проведення досліджень із 2015 по 2023 роки

Діаграма демонструє, що у 2015 році без виконання повернено 19 матеріалів, у 2016 — 20, у 2017 — 27, у 2018 — 35, у 2019 — 21, у 2020 — 91 (найбільша кількість), у 2021 — 64 й у 2022 — 28. Основною причиною повернення матеріалів без виконання судової експертизи стала їхня недостатність для розв'язання поставлених питань. Наведене свідчить про необхідність розроблення науково-методичних рекомендацій із питань підготовки матеріалів для призначення судової дорожньо-технічної експертизи.

Продовжимо аналіз статистичних даних за проблемами судової дорожньо-технічної експертизи. Він стосується кількості питань, поставлених на розв'язання судовим експертам упродовж 2015–2022 років, і поданий на рис. 11.

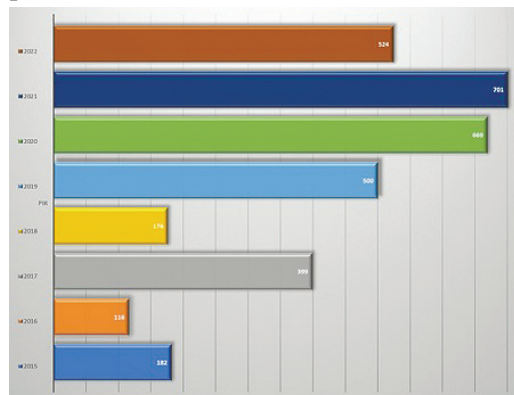

Рис. 11. Кількість питань, поставлених на розв'язання експертам з 2015 по 2022 роки

Наведені у діаграмі показники свідчать про сталу тенденцію постійного зростання кількості питань, поставлених на розв'язання судовим експертам у галузі дорожньо-технічної експертизи. Зокрема, у 2015 році їх було 182, у 2016 — 116, у 2017 — 399, у 2018 — 176, у 2019 — 500, у 2020 — 659, у 2021 — 701, у 2022 — 504. Зрозуміло, що певне зменшення кількості питань, поставлених

на розв'язання у 2022 році, відображає зменшення кількості призначених експертиз через війну.

Завершімо аналіз статистичних даних щодо кількості питань їхньою реалізацією за формою розв'язання (див. рис. 12).

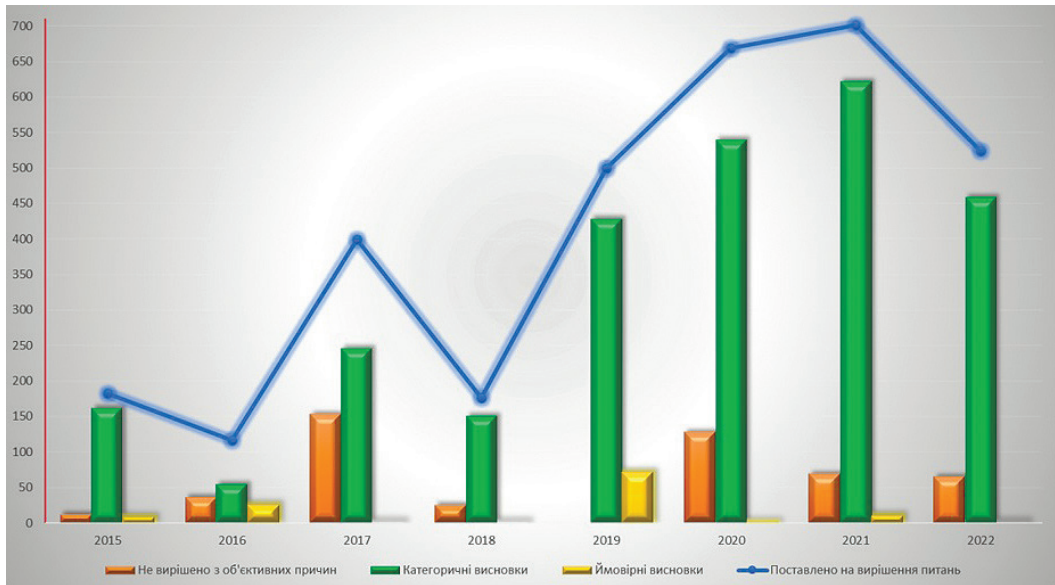

Рис. 12. Кількість питань за формою розв'язання з 2015 по 2022 роки

Як бачимо, за формою розв'язання питань у виконаних судових дорожньо-технічних експертизах спостерігається зростання кількості питань, розв'язаних у категоричній формі. Водночас спостерігається також чимала кількість нерозв'язаних питань через різні чинники, серед яких очевидним є необхідність розроблення загальної методики судової дорожньо-технічної експертизи.

Отже, за результатами статистичного аналізу окреслено й науково обґрунтовано напрями підвищення ефективності використання спеціальних знань у розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері дорожньої інфраструктури.

Висновки

На підставі наведеного дослідження науково обґрунтовано актуальність

дослідження напрямів формування та розширення предмета експертного дорожньо-технічного дослідження з метою підвищення ефективності використання спеціальних знань у розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із будівництвом, ремонтом доріг і визначенням розміру збитків від руйнування дорожньої інфраструктури внаслідок воєнних дій та інших негативних чинників, що впливають на стан дорожньої інфраструктури. Окреслено й науково обґрунтовано напрями формування полів предмета судової дорожньо-технічної експертизи. На підставі аналізу статистичних даних з експертної практики продемонстровано зростання кількості та складності виконаних дорожньо-технічних досліджень. З'ясовано генезис змін меж предмета судових дорожньо-технічних досліджень. Зосереджено увагу на

тісному зв'язку предмета судово-експертного дослідження із завданнями, що підлягають розв'язанню у зв'язку із якісними змінами злочинності й викликами війни. Доведено потребу в розробленні та впровадженні новітніх методик судово-експертного дослідження. Окреслено чинники, що позначаються на результатах експертних досліджень. Сформовано пропозиції, спрямовані на більш ефективне використання спеціальних знань у забезпеченні розкриття та розслідування злочинів і поліпшення результатів роботи судових експертів у контексті розроблення науково-методичної бази для вдосконалення основної форми застосування спеціальних знань — судової експертизи.

**Forensic Road Technical Examination:
State and Changes in Accordance with
New Tasks of Expert Support of Justice**
Yevhen Pivnov

The purpose of this article is to establish a scientific foundation for the significance of studying the formation and expansion of the subject matter in expert road technical research. This is aimed at enhancing the efficiency of specific expertise utilization in investigating criminal offenses related to the construction and repair of roads. Additionally, it focuses on determining damages resulting from the destruction of road infrastructure due to hostilities and other negative factors affecting the state of road infrastructure. The methodological basis of the study is grounded in the principles of the theory of cognition, enabling an exploration of the essence of the subject matter of road technical research. It involves the identification of factual data and circumstances related to criminal proceedings (formulating the concept of the subject matter of road technical examination depending on the tasks to be addressed) and the determination of objects, subjects, and research methods. A set of methods of scientific cognition is applied,

including general scientific, individual, and special methodologies. The author outlines and scientifically substantiates the directions for forming the subject areas of forensic road technical examination. Based on the analysis of statistical data from expert practice, the author demonstrates an increase in both the number and complexity of road technical examinations performed. The genesis of changes in the boundaries of the subject matter of forensic road and technical research is clarified. Attention is focused on the close connection of the subject of forensic research with the tasks to be solved in connection with qualitative changes in crime and the challenges of war. The author proves the need for the development and implementation of the latest forensic research methods for use by an authorized person in the investigation of criminal offenses in the field of road infrastructure. The factors influencing the results of expert research are outlined. The author formulates proposals aimed at the more efficient use of specific expertise to ensure the detection and investigation of crimes, as well as to improve the results of the work of forensic experts. This is discussed in the context of developing a scientific and methodological framework for enhancing the primary form of application of specific expertise - forensic examination.

Keywords: specific expertise, expert, knowledgeable person, forensic methodology, expert opinion, pre-trial investigation, statistical data, forensic road technical examination, road infrastructure.

Фінансування

Це дослідження не отримало жодного спеціального гранту від фінансових установ у державному, комерційному або некомерційному секторах.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі у розробленні дослідження, добиранні й аналізуванні даних, рішеннях про публікацію або підготовку рукопису.

Учасники

Автор зробив свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики, написання та редагування, і бере на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація щодо конфлікту інтересів

Автор заявляє, що у нього відсутній конфлікт інтересів.

References

- Arockar, L. E. (1968). Ob etike sudebnogo eksperta [On the ethics of a forensic scientist]. *Kriminalistika i sudebnaya ekspertiza*. Vyp. 5 [in Russian].
- Bahin, V. P. (2002). *Kriminalistika. Problemy i mneniya (1962–2002)* [Forensic Science. Problems and Opinions (1962–2002)]. Kiev. URL: <http://dot.kostacademy.kz/bible/files/995025634.pdf> [in Russian].
- Bondar, V. S. (2021). Vyrishennia tekhniko-kryminalistychnykh zavdan dosudovoho rozsliduvannia kryminalnykh pravoporushen yak zasib optymizatsii informatsiinoho zabezpechennia sudovoi ekspertyz [Solving technical and forensic tasks of pre-trial investigation of criminal offenses as a means of optimizing information support for forensic examination]. *Pravo i suspilstvo*. № 2. DOI: 10.32842/2078-3736/2021.2.26 [in Ukrainian].
- Fridman, I. Ya. (1972). *Isolzovanie dannyh sudebnoj ekspertyz dlya preduprezhdeniya pravonarushenij* [Using forensic data to prevent crime]. Kiev [in Russian].
- Honcharenko, V. H. (2003). Metodolohichni problemy vchennia pro predmet kryminalistyky [Methodological Problems of the Doctrine of the Subject of Criminalistics]. *Aktualni problemy kryminalistyky* : mat-ly mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kharkiv, 25–26.09.2003). Kharkiv [in Ukrainian].
- Izhevskiy, R. P. (2019). Osnovni determinanty nezakonnoho vykorystannia biudzhetnykh koshtiv u sferi budivnytstva avtomobilnykh dorih [The main determinants of illegal use of budget funds in the field of road construction]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*. Vyp. 83. URI: <https://hdl.handle.net/11300/13111> [in Ukrainian].
- Klymenko, N. I. (2007). *Sudova ekspertolohiia: kurs lektsii* [Forensic science: a course of lectures] : navch. posib. dlia student. yuryd. spets. vyshch. navch. zakl. Kyiv [in Ukrainian].
- Konovalova, V. E. (1977). O znachenii i funkciyah ekspertnykh versij [On the meaning and functions of expert versions]. *Kriminalistika i sudebnaya ekspertiza*. Vyp. 14 [in Russian].
- Lisichenko, V. K. (1959). K voprosu o predmete i sisteme kriminalisticheskoy ekspertizy [On the question of the subject and system of forensic examination] / *Materialy 4-j rasshirennoj nauchnoj konferencii*. Kiev [in Russian].
- Nadgornij, G. M. (1976). Predmet sudebno-ekspertnoj otrasli znaniy i predmet sudebnoj ekspertizy [Subject matter of forensic science and forensic examination]. *Kriminalistika i sudebnaya ekspertiza*. Vyp. 13 [in Russian].
- Prohorov-Lukin, G. V. (2001). Predmet sudebnoj ekspertizy i obshie osnovaniya deleniya ekspertnykh zadach na kategorii [The subject of forensic science and general reasons for dividing expert tasks into categories]. *Kriminalistika i sudebnaya ekspertiza*. Vyp. 50 [in Russian].
- Salteviskiy, M. V. (1999). *Kryminalistyka* [Criminalistics] : pidruchnyk. U 2 ch. Ch. 1. Kharkiv [in Ukrainian].
- Segaj, M. Ya. (1970). *Metodologiya sudebnoj identifikacii* [Forensic identification methodology]. Kiev [in Russian].
- Shcherbakovskiy, M. H. (2015). *Provedennia ta vykorystannia sudovykh ekspertyz u kryminalnomu provadzhenni* [Conduct and use forensic examinations in criminal cases] : monohrafiia. Kharkiv [in Ukrainian].
- Shepitko, M. V. (2015). Zasoby protydii nadanniu sudovym ekspertom zavidomo nepravdyvoho vysnovku [Means of countering the provision of a deliberately false conclusion by a forensic expert]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyz i kryminalistyky*. Vyp. 15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2015_15_25 [in Ukrainian].

- Shepitko, V. Yu. (2003). Tendentsii i perspektivy rozvytku kryminalistyky (kontseptualnist pidkhodiv i diskusiiist pohliadiv) [Trends and perspectives in the development of forensic science (conceptual approaches and controversial views)]. *Aktualni problemy kryminalistyky: mat-ly mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (Kharkiv, 25–26.09.2003). Kharkiv. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/13888> [in Ukrainian].
- Shepitko, V. Yu. (2014). Problemy vykorystannia spetsialnykh znan kriz pryzmu suchasnoho kryminalnoho sudochynstva v Ukraini [The Problems of Using Specific Expertise in Modern Criminal Procedure in Ukraine]. *Sudova ekspertyza*. № 1 [in Ukrainian].
- Shepitko, V. Yu., Zhuravel, V. A., Avdieieva, H. K. (2011). Innovatsii v kryminalistytsi ta yikh vprovadzhennia v diialnist orhaniv dosudovoho slidstva [Innovations in criminalistics and their implementation in the activities of pretrial investigation bodies]. *Pytannia borotby zi zlochynnistiu*. Vyp. 21. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/5481> [in Ukrainian].
- Simakova-Yefremian, E. B. (2001). Deiaki problemy ta shliakhy vdoskonalennia pravovoho rehuliuвання sudovo-ekspertnoi diialnosti [Some Problems and Ways to Improve the Legal Regulation of Forensic Expert Activity]. *Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky*. Vyp. 11 [in Ukrainian].
- Simakova-Yefremian, E. B. (2010). Do pytannia pro metody ta metodyky ekspertnykh doslidzhen [On Methods and Techniques of Expert Research]. *Suchasni problemy rozvytku sudovoi ekspertyzy: zb. mat-liv zasid. «kruhl. stolu», prysviach. 10-rich. stvor. Sevastop. vid. KhNDISE im. Zasl. prof. M. S. Bokariusa* (Sevastopol, 10–11.06.2010). Kharkiv [in Ukrainian].
- Simakova-Yefremian, E. B. (2013). Problemy metodychnoho zabezpechennia kompleksnykh ekspertnykh doslidzhen [Problems of methodological support of complex expert research]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*. Vyp. 13 [in Ukrainian].
- Sokolovskij, Z. M. (1963). Problema ispolzovaniya v ugovnom sudoproizvodstve specialnykh znaniy dlya ustanovleniya prichinnoy svyazi yavlenij [The Problem of Using Specific Expertise in Criminal Proceedings to Establish a Causal Relationship of Phenomena]: dis. ... d-ra yurid. nauk. Harkov [in Russian].
- Variesh, G. V., Kolmakov, V. P. (1971). O razrabotke novykh metodov, priemov i sredstv kriminalistiki v GDR [On the development of new methods, techniques and tools of forensic science in the GDR]. *Kriminalistika i sudebnaya ekspertiza*. Vyp. 8 [in Russian].
- Zhuravel, V. A. (2016). Vybrani tvory [Selected Works]. Kharkiv [in Ukrainian].

Півньов, Є. (2023). Судово-експертне дорожньо-технічне дослідження: стан і зміни відповідно до нових завдань експертного забезпечення правосуддя. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 4 (33). С. 178–190. DOI: 10.32353/khrife.4.2023.12.

Національному науковому центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» — 100 років

Останній квартал 2023 року насичений ювілейними науковими подіями. 9 листопада на базі Міністерства юстиції України в Києві відбулися урочистості з нагоди 100-річчя заснування Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса». Привітати колектив установи завітало багато гостей, партнерів і колег — як українських, так й іноземних. У вітальному слові заступник Міністра юстиції України **Андрій Гайченко** зосередив увагу на досягненнях працівників Центру та їхніх стійкості й наполегливості у розв'язанні проблемних питань, що виникають під час здійснення судово-експертної діяльності. До привітань долучилися директорка Департаменту експертного забезпечення правосуддя Мін'юсту **Наталія Ткаченко**, представники інших органів державної влади, зокрема: Національної поліції, Державного бюро розслідувань, прокуратури й інших правоохоронних органів, судової влади, керівники експертних установ системи Міністерства юстиції, Міністерства внутрішніх справ і Служби безпеки України, установ і закладів вищої освіти держави.

З нагоди цієї визначної дати на заході презентовано видані до 100-річчя ННЦ ІСЕ ювілейну монету Нацбанку України, поштову марку й конверт, а також друковані періодичні та інші видання установи.

Надійшли відеопривітання від іноземних друзів і партнерів Центру: нащадків засновника установи Миколи Сергійовича Бокаріуса, які беруть активну участь у житті ННЦ ІСЕ,— **Сергія Бокаріуса**, **Семена Сагайдачного** й **Антоніни Сагайдачної**; Міністерки юстиції Латвії **Інеси Лібіня-Егнере**; голови правління Європейської мережі судово-експертних установ (ENFSI) **Доріана Керзана**. Захід відвідали директор Естонського інституту судової експертизи **Івар Пріс**, декан юридичного факультету Ризького університету імені Страдіня **Яніс Грасіс** та ін.

100-річний ювілей свідчить про непересічне значення, компетентність і надійність діяльності Центру протягом століття. За цей час Кабінет науково-судової експертизи в Харкові виріс до Національного наукового центру та посів місце однієї з провідних експертних установ України, щороку впродовж цілого століття цілеспрямовано й віддано забезпечуючи справедливе судочинство нашої держави незалежною та об'єктивною експертизою, доводячи всьому світові відданість гаслу: «Сумлінне служіння істині».

Однією з головних наукових подій листопада стала й міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання судової експертизи та криміналістики» з нагоди 100-річчя Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», у якій узяли участь понад 200 учасників з України та інших країн світу, серед яких — партнери Центру з Естонії, Грузії, Литви, Латвії, Іспанії, Німеччини, Шотландії, Ізраїлю, Молдови, Туреччини, Словаччини, Польщі та ін.

Науковий захід відбувся в онлайн- і в офлайн-режимах на базі ННЦ ІСЕ в Харкові й у Київському відділенні Центру. До відкриття конференції долучилися **Андрій Гайченко** — заступник Міністра юстиції, **Наталія Ткаченко** — директорка Департаменту експертного забезпечення правосуддя Мін'юсту й інші керівники міністерств і відомств України, а також іноземних держав, зокрема: **Габрієле Юодкайте-Гранскієне** — докторка права, доцентка, членкиня Верховного Суду Литовської Республіки; **Ольга Катарага** — докторка філософії в галузі «Право», директорка Національного центру судових експертиз при Міністерстві юстиції Республіки Молдова; **Даріуш Зуба** — доктор хімічних наук, професор, директор Краківського науково-до-

слідного інституту судової експертизи імені проф. д-ра Яна Сехна Міністерства юстиції Республіки Польща; **Сніголя Матуєлене** — докторка права, професорка, деканка Академії громадської безпеки Університету Миколаса Ромеріса; **Зузанна Неметова** — директорка Словацького інституту судових експертиз та ін.

Учасники заходу обговорили нагальні питання криміналістики та судової експертизи, особливу увагу приділили проблемам, що постали через війсьний стан: особливостям фіксування збитків, завданих російським агресором нашої державі та її громадянам; сучасному нормативно-правовому регулюванню судово-експертної діяльності; протидії організованій злочинності; складнощам здійснення експертних досліджень в умовах воєнного стану, а також потребі в осучасненні методів і технологій судової експертизи та криміналістики.

Увагу учасників привернули доповіді іноземних колег. **Саймон Берні-Едвардс**, виконавчий директор Інституту експертів-свідків Великої Британії, у своїй доповіді акцентував увагу на розвитку й регулюванні основних компетентностей судових експертів.

Головний національний експерт Проекту Європейсько-го Союзу «Право-Justice» **Олег Михалюк** доповів про міжнародний досвід і стандарти забезпечення професійної етики судових експертів.

Деякі спостереження за принципами діяльності у сфері судової експертизи висловили докторка філософії в галузі права, директорка Національного центру судових експертиз при Міністерстві юстиції Республіки Молдова **Ольга Катарга** у співавторстві із судовою експерткою Національного антикорупційного центру Республіки Молдова Вікторією Прісакару та судовим експертом, заступником директора Національного центру судових експертиз при Міністерстві юстиції Республіки Молдова **Петром Петковичем**.

Ще одна представниця Великої Британії, ліцензіатка, докторка філософії, ад'юнкт-професорка, головна дослідниця та завідувачка лабораторної школи біологічних наук Університету Редінга **Марія Александра Перотті** зацікавила доповіддю про братські могили, які сьогодні є унікальною нішею для криміналістичних біологічних слідів.

Ніколас Цатіс, доктор філософії, представник відділу балістичних досліджень ран, судової медицини та трасології Афінського національного

університету Каподистрії, у тезах своєї доповіді дослідив балістичні рани в аспекті характеристики травм на тілі людини після пострілу, а також навів приклади практичного тестування на відповідних матеріалах, які імітують людські тканини.

Доктор філософії з права, криміналістики і судової експертизи, експерт Балістичної лабораторії поліції Ізраїлю **Павло Гіверц** присвятив свою доповідь (написану у співаторстві зі співробітниками ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» — доктором філософії з економіки, завідувачем сектору **Віталієм Нікітюком** і кандидатом технічних наук, провідним науковим співробітником **Олександром Коломійцевим**) техногенним аспектам, що виникають під час ідентифікації та діагностування вогнепальної зброї.

Вітчизняні фахівці в галузі судової експертизи і криміналістики розкрили у своїх доповідях актуальні проблеми криміналістичної та судової діяльності. Зокрема, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, завідувач лабораторії Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса, заслужений діяч науки і техніки України **Валерій Шепітько** та доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса **Михайло Шепітько** розглянули роль міжнародної співпраці для кримінального розслідування та

судово-експертної діяльності крізь призму інформаційної підтримки та відповідного інструментарію її реалізації.

Доктор юридичних наук, професор, в. о. завідувача кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, заслужений юрист України **Віктор Шев-**

чук висловив свої думки щодо зміни пріоритетів завдань криміналістики в сучасних умовах воєнних загроз і трансформування злочинності.

Кримінальні процесуальні проблеми судової експертизи розглянула у своїй доповіді докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, член-кореспондентка Національної академії правових наук України, заслужена діячка науки і техніки України **Оксана Капліна**.

Про актуальні питання проведення судових експертиз у кримінальному провадженні розповіла докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ **Юлія Черноус**.

Нагальні питання судово-експертної етики (зокрема, досвід ЄС у цій царині) розглянули у своїй доповіді доктор філософії в галузі права, директор Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України **Юрій Чечіль** і докторка юридичних наук, доцентка, начальниця наукової лабораторії Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України **Вікторія Біла**.

Доктор юридичних наук, професор, професор кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності Херсонського державного університету **Василь Стратонов** доповів про тонкощі проведення семантико-текстуальної експертизи для розв'язання питання про вжиття заходів із забезпечення незалежності суддів та авторитету правосуддя.

Руслан Степанюк, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки Харківського національного університету внутрішніх справ, розглянув тенденції незаконного ринку наркотиків в Україні під час війни.

Про сучасні проблеми криміналістичного забезпечення розслідування корупційних злочинів підготувала свої тези докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри Харківського національного університету внутрішніх справ, почесна працівниця прокуратори України **Валентина Корж**.

Співробітники ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» підготували понад 60 тез доповідей, серед яких і роботи здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії, що

навчаються поза аспірантурою ННЦ ІСЕ, матеріали яких стосувалися проблематики їхніх дисертацій.

Конференція зібрала та згуртувала потужну спільноту однодумців, що опікуються проблемами судової експертизи і криміналістики в Україні. Захід сприяв формуванню потужної наукової мережі працівників експертних установ, юристів, криміналістів, які й надалі ділитимуться одне з одним науковими здобутками та практичними напрацюваннями.

*Інформацію підготував
завідувач сектору, науковий співробітник
ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» **Анатолій Тяпкін***

Науково-навчальні заходи місії Європейського Союзу

Співпраця Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» з іноземними організаціями навіть в умовах війни не зупиняється, а тільки активізується. Упродовж 13–16.11.2023 р. в м. Бухарест Консультативна місія Європейського Союзу (EUAM) у співпраці з Генеральним Інспектором поліції Румунії організувала навчальні візити для українських фахівців із протидії поширенню вогнепальної зброї. Навчання відвідали заступник Генерального прокурора, начальник департаменту офісу Генерального прокурора України, представники Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Національної поліції та Міністерства юстиції України. Від установ Мін'юсту в заході взяв участь провідний науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», кандидат технічних наук, експерт у галузі балістики **Олександр Коломійцев**.

Візит мав на меті не тільки ознайомити з найкращими сучасними практиками із запобігання поширенню вогнепальної зброї для їх подальшого запровадження в Україні, а й організувати обмін досвідом експертних досліджень у криміналістичній царині. Учасники обговорили особливості проведення балістичних, дактилоскопічних

і почеркознавчих досліджень, а також особливості проведення фотопортретної експертизи й технічних досліджень документів, значну увагу приділили практиці застосування криміналістичної експертизи у протидії незаконному обігу зброї та співпраці з румунськими колегами.

У своєму виступі Олександр Коломійцев окреслив питання експертного забезпечення і техногенних аспектів заходів із запобігання незаконному обігу вогнепальної зброї та зброї, заснованої на інших фізичних принципах уведення в політ уражаючих елементів, а також розповів про приховування цільового призначення зброї на прикладі пістолетів деяких моделей за допомогою сучасних технологій і про виготовлення зброї за допомогою 3D-друку.

Окрім того, українська делегація ознайомилась із напрямками діяльності й особливостями роботи Національного криміналістичного інституту Румунії.

У Львові 27 листопада 2023 р. відбулася нарада представників Європейської комісії Генерального директорату з питань міграції і внутрішніх справ *DG HOME* (Брюссель) із представниками українських органів правопорядку щодо стану справ і подальших кроків для контролю за вогнепальною зброєю та боротьби з незаконним обігом легкої та стрілецької зброї в Україні. В онлайн-режимі до участі долучилися співробітники Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»: заступниця директора з наукової роботи, докторка юридичних наук, професорка, заслужена діячка науки і техніки України

Елла Сімакова-Єфремян

та провідний науковий співробітник сектору досліджень зброї, кандидат технічних наук

Олександр Коломійцев.

У своїй доповіді пані Елла Сімакова-Єфремян підкреслила важливість проведення подібних заходів, особливо в аспекті взаємодії з практиками, та наголосила на тому, що російська агресія вкрай негативно позначилася на криміногенній і політичній ситуації не тільки в нашій державі.

Незаконний обіг вогнепальної зброї є суттєвим викликом не тільки для безпеки України, а й для наших партнерів у Європейському Союзі. Російська агресія сприяла тому, що на руках у населення опинилася значна кількість зразків вогнепальної зброї, що може негативно вплинути на криміногенну та навіть політичну обстановку в окремих регіонах світу. Окрім того, у недалекій перспективі це може призвести до активізації терористичних організацій. Занепокоєння наших європейських партнерів цим питанням є цілком обґрунтованим, оскільки їхні країни можуть стати або транзитним коридором для нелегального постачання зброї до зон локальних конфліктів, або її кінцевими споживачами. У будь-якому разі це може стати підґрунтям для активізації місцевих і транснаціональних кримінальних або терористичних угруповань.

Олександр Коломійцев розповів про можливі наслідки, пов'язані з незаконним обігом легкої та стрілецької зброї в Україні, про роль судових експертів у вдосконаленні нормативних актів і методичного забезпечення у сфері регулювання обігу зброї та зосередив увагу на проблемах, із якими стикаються судові експерти під час досліджень.

Роль експертних установ Міністерства юстиції, Національної поліції та Служби безпеки України в цих заходах є надважливою, оскільки саме фахівці в галузях дослідження зброї та вибухотехнічних досліджень мають своєчасно надавати обґрунтовану аналітичну інформацію про техногенні аспекти незаконного обігу зброї (визначати цільове призначення конкретного зразка зброї або виробу, конструктивно схожого зі зброєю; оцінювати ймовірні загрози від нових тенденцій у технології виробництва зброї та боеприпасів; з'ясувати ступінь небезпеки новітніх зразків зброї тощо). За допомогою експертів можна створити для правоохоронних органів інформаційні бази даних, які міститимуть усю необхідну інформацію про зразки зброї, їхні тактико-технічні дані, балістичні характеристики

та спосіб виготовлення: це сприятиме не тільки своєчасному виявленню зброї, а й визначенню каналів її постачання й виготовлення, що має пріоритетне значення для випадків виявлення зброї, виготовленої нелегальним способом.

Варто зауважити, що фахова обізнаність експертів щодо особливостей технології виготовлення зброї та бойових припасів має пріоритетне значення для визначення походження як самої зброї, так і її частин, деталей і механізмів, виявлення місць збирання зброї з окремих складових або перероблення деактивованої зброї. Окрім того, експерти для проведення оперативних заходів із виявлення нелегальної зброї можуть надати інформацію про технологічне обладнання, застосоване для виготовлення окремих компонентів і частин зброї, а також про фахові знання осіб, які цим займаються. Вагомою також є роль експертів у процесі створення нормативно-правових актів, оскільки пропозиції та нововведення, які стосуються зброї, не завжди є обґрунтованими й доцільними: залучення експертів до цього процесу сприятиме запобіганню непорозумінь, неоднозначності тлумачень і казусів.

Експерти України мають безцінний досвід, яким вони можуть поділитися з колегами з інших країн, що дасть змогу разом ефективно протистояти сучасним викликам злочинності та тероризму.

*Інформацію підготувала наукова співробітниця
ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» **Тетяна Кіпушева***

Міжнародні науково-практичні конференції

18 та 19 листопада 2023 року відбулася XI Міжнародна науково-практична конференція «Хімія, біо- і фармтехнології, екологія та економіка в харчовій, косметичній та фармацевтичній промисловості», організована Національним технічним університетом «Харківський політехнічний інститут». Метою конференції стало обговорення пропозицій щодо розв'язання проблем і перспектив розвитку хімії, біо- та фармацевтичних технологій, екології й економіки в харчовій та косметичній промисловості, сучасні методи підготовки фахівців відповідних галузей.

Від Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» в роботі цієї конференції взяли участь директор Центру, кандидат економічних наук **Сергій Тюленев**, перша заступниця директора, докторка юридичних наук, професорка **Ганна Спіцина** та головна наукова співробітниця ННЦ ІСЕ, докторка юридичних наук, професорка **Ірина Петрова** (також Ірина Анатоліївна стала членкинею редакційної колегії збірника тез доповідей цього заходу).

У тезах доповіді керівництва Центру на тему «Експертне дослідження екологічного маркування у справах про захист прав споживачів» зазначено, що під час дослідження екологічного маркування експерт має зважати на умовний поділ усіх знаків екологічного маркування за трьома типами, залежно від змісту повідомлення, і роз'яснено, що у справах із захисту прав споживачів експерт має звертати увагу:

- 1) у разі закупівлі палива, електроенергії та інших джерел енергії — на відповідність предмета закупівлі вимогам до альтернативних джерел палива або енергії;
- 2) під час дослідження хімічної продукції, виробів пластмасових, пластикових або гумових, спортивних товарів, іграшок, мийних засобів і засобів для чищення — на відповідність предмета дослідження вимогам:
 - а) екологічних характеристик товару та його пакування згідно з ДСТУ ISO 14021 (здатний до біорозкладання; придатний для повторного використання, повторного наповнювання; відсоток повторно переробленого матеріалу тощо);
 - б) екологічних стандартів і критеріїв оцінювання життєвого циклу згідно з ДСТУ ISO 14024 (заходи із захисту довкілля також можуть передбачати обмеження у складі продукції на вміст хімічних речовин

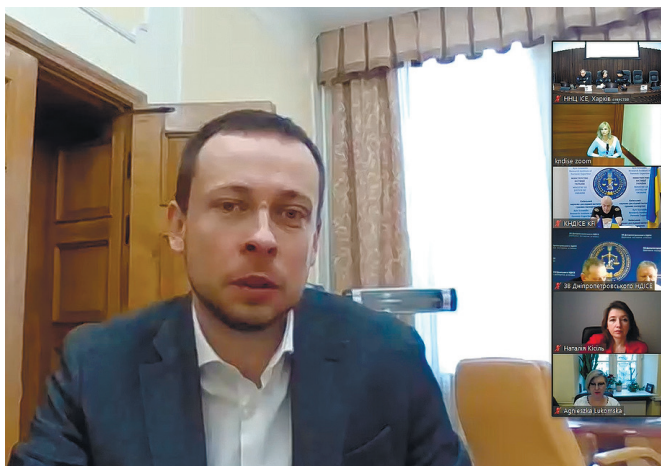
і сумішей, що мають значний вплив на стан довкілля та здоров'я людини за класами й категоріями небезпеки);

3) у разі дослідження послуг харчування, готельних і ресторанних послуг, послуг у сфері відпочинку, послуг роздрібною торгівлі, послуг із прибирання — на відповідність предмета дослідження вимогам критеріїв ДСТУ ISO 14024. Як альтернативу замовник може висунути вимоги до системи керування екологічними аспектами на об'єкті надання послуги за ДСТУ ISO 14001; до позначення екологічним маркуванням продуктів, які застосовують для надання послуг; щодо дозування мийних засобів і засобів для чищення; техніки безпеки; утилізації пакування і споживчої тари тощо.

21 грудня 2023 року науковці та практики Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» мали змогу долучитися до роботи ще однієї міжнародної науково-практичної конференції — «Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу», яку вже вп'яте організовує Київський науково-дослідний інститут судових експертиз.

Відкрила конференцію її модераторка — заступниця директора Київського НДІСЕ, докторка юридичних наук, старша дослідниця, заслужена юристка України **Наталія Нестор**. До учасників із вітальним словом звернулися: заступник Міністра юстиції України, доктор філософії у галузі права **Андрій Гайченко**; директор Київського НДІСЕ доктор юридичних наук, старший дослідник, заслужений юрист України **Олександр Рувін**; директорка Департаменту експертного забезпечення правосуддя Мін'юсту, кандидатка юридичних наук, заслужена юристка України **Наталія**

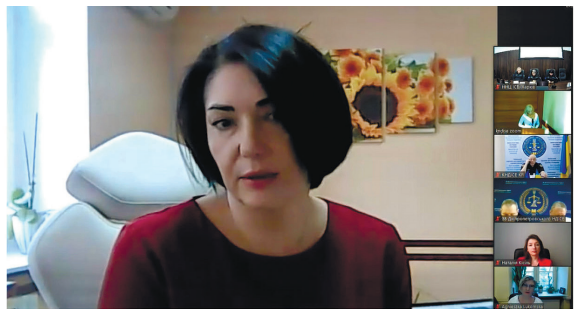
Ткаченко; голова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, доктор юридичних наук, заслужений юрист України **Михайло Смокович**; голова Державної аудиторської служби України, докторка філософії в галузі права, заслужена юристка України **Алла Басалаєва**; керівництво науково-дослідних установ судових експертиз системи Мін'юсту та МВС України, інші поважні гості.

Конференція привернула увагу представників юридичної та експертної спільноти Європи, Сполучених Штатів Америки, Африки й Австралії, серед яких: директор Міжнародної програми допомоги в навчанні кримінальних розслідувань (Міністерство юстиції США) **Грегорі Дюко**; голова Європейської мережі судово-експертних установ (ENFSI) **Доріан Керзан**; президент Американської академії судових наук (AAFS) **Кен Вільямс**; директор Шведського національного центру судової експертизи (NFC) **Гелена Троллен**; президент Міжнародної асоціації судових експертиз (IAFS) **Янко Колев**; президент Міжнародної асоціації криміналістичних наук у 2017–2023 рр. (IAFS; Австралія) **Клод Ру** та ін.

Співробітники Центру є постійними слухачами й доповідачами багатьох наукових івентів, адже обмін думками й досвідом із метою невинного підвищення кваліфікації є невід'ємною складовою експертної роботи. Так, директор ННЦ ICE, кандидат економічних наук **Сергій Тюленев** у тезах своєї доповіді акцентував увагу на актуальній сьогодні проблемі рейдерства та розкрив важливі моменти застосування спеціальних знань під час розслідування рейдерства, зокрема типові форми й особливості їх реалізації.

На увагу заслуговує тематика доповідей співробітників ННЦ ICE, а також здобувачів вищої освіти третього рівня. Так, експерти в галузі дослідження зброї, завідувач сектору **Віталій Нікітюк** і провідний науковий співробітник **Олександр Коломійцев** подали тези про класифікацію бойових серпів. Тези «Особливості здійснення підготовки судового експерта в умовах воєнного стану» підготували завідувачка відділу аспірантури та докторантури **Дар'я Давиденко** й наукова співробітниця **Юлія Костенко**. Актуальні питання судової психологічної експертизи за груповими злочинами розглянули завідувачка сектору **Ольга Герасименко** та судова експертка **Тетяна Харіна**. Аспіранти **Дмитро Ципліцький** і **Володимир Лежнін** подали тези про статус особи, за яку внесено заставу, і проблеми судового контролю за продовженням строку досудового розслідування в об'єднаних кримінальних провадженнях відповідно.

Взаємозалежностям наукових розробок у галузі ветеринарної експертизи й удосконалення адміністративного законодавства у своїх тезах приділили увагу провідний науковий співробітник **Іван Яценко** та заступниця директора з наукової роботи **Елла Сімакова-Єфремян**.

Старша судова експертка **Наталія Кисіль** присвятила свою доповідь окремим аспектам проведення експертизи у сфері інтелектуальної власності, а провідні наукові співробітниці **Юлія Браїлко** та **Наталія Кисла** підготували доповідь про прагматику графем у семантико-текстуальній експертизі.

Дискурсивному аналізу в контексті проведення комплексної психолого-лінгвістичної експертизи приділила увагу провідна судова експертка **Тетяна Єгорова**, а експертному дослідженню парфумів — завідувачка сектору **Катерина Руднева**, старша наукова співробітниця **Алла Клімчук** і науковий співробітник **Андрій Бондаренко**.

Про особливості підготовки матеріалів для призначення судової експертизи відео-, звукозапису в умовах воєнного стану в Україні розповіла судова експертка **Олена Назарова**. Завідувачка сектору **Олена Слінець** дослідила проблемні питання призначення судово-психологічної експертизи щодо дітей.

Учасники конференції порушили багато актуальних питань у сфері судової експертизи, криміналістики та кримінального процесу, зокрема тих, що стосуються слідчої тактики й методики розслідування злочинів, особливостей здійснення судово-експертної діяльності та судочинства в умовах воєнного стану, видів судових експертиз, особливо з питань відшкодування шкоди, завданої внаслідок ведення агресивної війни, тощо.

Інформацію підготувала працівниця
ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» **Софія Карпова**

Вимоги до змісту

Відповідно до тематики збірника, на сторінках наукового фахового видання оприлюднюються матеріали щодо висвітлення сучасних проблем криміналістики, актуальних питань проведення різних видів судових експертиз і застосування спеціальних знань у судочинстві.

До друку приймають власне **наукові статті** (у яких автор висвітлює основні результати роботи); **науково-методичні статті** (у яких автор аналізує методи, процеси, інструментарій, завдяки яким можна досягти певного наукового результату); **науково-теоретичні статті** (у яких автор презентує результати теоретичних шляхів розв'язання проблеми); **науково-практичні статті** (у яких автор висвітлює власний практичний досвід і проведені наукові експерименти); **оглядові наукові статті** (присвячені оцінюванню, підсумкам, узагальненню, аналізу оприлюдненої раніше інформації). Редакційна колегія зацікавлена і в проблемних статтях, наукових ідеях або стислих повідомленнях — результатах експерименту, здобутого власного досвіду тощо. Науковий стиль викладення матеріалу ustalений — точність, логічність, лаконічність, зрозумілість, зв'язність, цілісність, завершеність і високий науковий рівень.

Структурні елементи статті:

- назва статті;
- анотація із зазначенням ключових слів (не менше ніж 1800 знаків, окремо мовою статті й англійською). Анотація має містити: окреслення наукової проблеми, мету й методи, основні результати дослідження, висновки, ключові слова (7—10 слів, мають відповідати змісту статті та тематиці публікації). Назви структурних частин анотації (крім мети) не зазначають;
- постановка наукової проблеми, її зв'язок із науково-практичними інтересами (слід розкрити сутність і стан наукової проблеми, теоретичне та практичне значення дослідження, зв'язок із науково-практичним завданням, обґрунтувати актуальність дослідження);
- мета статті (слід сформулювати основну тезу публікації, яка відрізняється від

розглянутих раніше досліджень з обраної тематики відповідно до окреслених проблем та аналізу сучасних досліджень);

- використані методи дослідження (зазначають окремо, якщо містять новизну і є важливими, зважаючи на предмет статті);
- аналіз основних досліджень і публікацій з тематики статті, окреслення проблемного поля дослідження з обов'язковим посиланням на авторів та їхні праці;
- викладення основного матеріалу дослідження зі здобутими результатами (розкрити важливі теоретичні положення та результати дослідження, проаналізувати наукові факти, ідеї, думки, закономірності, концепції, а також тенденції подальшого розвитку теми, акцентуючи увагу на особистому внеску автора(-ів) дослідження);
- висновки (основні результати дослідження в чіткій, послідовній, логічно викладеній формі згідно з поставленою метою);
- *References* (перелік джерел посилання, транслітерований за романською абеткою; див. на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: <http://nbuv.gov.ua/node/929>);
- резюме англійською із зазначенням прізвища (прізвищ) автора (співаторів), назви статті та ключових слів.

Вимоги до обсягу

Загальний обсяг наукової статті (відомості про автора, назва статті, анотація, ключові слова, текст статті, бібліографічні посилання, англійське резюме) має складати не менше ніж 36 000 знаків.

Вимоги до оформлення

Статтю подають до друку українською або англійською мовою.

Текст статті має бути надрукований у текстовому редакторі *Microsoft Word*; орієнтація сторінок книжкова. Текст не має містити переносів і макросів.

Інформацію у статті необхідно подавати в такій послідовності.

Інформація про автора (співавторів) публікації: ім'я та прізвище, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, населений

Вимоги до статті

пункт, країна, *ORCID* або *Researcher ID*, адреса службової електронної пошти. В одній публікації дозволено не більше ніж три співавтори. Якщо статтю підготовлено колективом авторів, то слід зазначити участь кожного з них за методикою *CRedit* (*Contributor Roles Taxonomy*, докладніше: <https://credit.niso.org/>).

Назву статті необхідно подавати без скорочень та аббревіатур.

Якщо дослідження виконано у межах міжнародних проєктів (грантів), то про це потрібно повідомити.

Аналізуючи основні дослідження з проблематики статті, обов'язково слід розглянути стан питання в іноземних і вітчизняних джерелах (не менше ніж 20 публікацій, до того ж більшість має бути представлена міжнародними індексованими виданнями). Посилання на власні роботи автора (співавторів) статті дозволено, тільки якщо вони не перевищують 10 % від усіх посилань.

Текст статті викладають, дотримуючи вимог до загальних правил цитування й посилання на джерела. Кожну цитату обов'язково супроводжують посиланням на джерело, бібліографічний опис якого слід оформити залежно від його виду (первинне або вторинне джерело) згідно з Національним стандартом України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання» (зі змінами 2017 р.).

У тексті статті необхідно використовувати підрядкові або позатекстові бібліографічні посилання, що передбачають окреме посилання на кожне джерело. Слід застосовувати наскрізне нумерування посилань у межах усієї статті (арабськими цифрами).

У статті можна подавати ілюстрації (таблиці, діаграми, графіки, схеми, формули). Ілюстрації слід оформлювати окремими файлами та подавати у форматі, що дає змогу здійснити форматування (для виконання перекладу). Формули потрібно виконувати з використанням редактора *Math Type*, не застосовуючи кирилических символів.

Вимоги до подання

Автору (співавторам) необхідно надати про себе довідку (назва файлу має містити прізвище (прізвища) автора (співавторів) і дату надсилання до редакції з позначкою «довідка»), де слід зазначити: назву статті; прізвище, ім'я, по батькові автора (співавторів) українською та англійською; науковий ступінь; учене звання; посаду; місце роботи; населений пункт, країну; *ORCID* або *Researcher ID* (за наявності); адреси службової та особистої електронної пошти; поштову адресу (для листування); контактний номер телефону.

Надіславши наукову статтю до збірника «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики», автор (співавтори) цілком та беззастережно погоджується (погоджуються) з умовами Ліцензійного договору на використання твору.

Кожну подану для видання друком у збірнику статтю піддають незалежному подвійному сліпому рецензуванню.

Авторські права та ліцензування

Автор (співавтори) несе (несуть) відповідальність за достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому (їм) особисто та якості перекладу цитат з іншомовних джерел.

Матеріали, надані з порушенням зазначених вимог, не оприлюднюються.

Редакційна колегія має право рецензувати (подвійне сліпе рецензування), редагувати, скорочувати та відхиляти статті.

Ліцензійні умови: автори зберігають авторське право, а також надають право редакційній колегії збірника видавати друком надані оригінальні наукові статті та заявляють, що результати їх експериментальних і теоретичних досліджень, викладені в наданій статті, не перебувають на розгляді для оприлюднення в інших виданнях. Усі матеріали поширюють на умовах ліцензії *Creative Commons Attribution License International CC-BY*, що дає змогу іншим поширювати роботу з визнанням авторства цієї роботи та першої публікації у цьому збірнику.

Наукове видання

**ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА
СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ І КРИМІНАЛІСТИКИ**

Збірник наукових праць

Випуск 4 (33)

Відповідальний за випуск *О. О. Свідерський*

Редактори *Т. В. Кіпушева, І. В. Копитіна, І. В. Луцик*

Верстальник *І. В. Луцик*

Дизайн обкладинки *А. С. Тяпкін*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 23467-13307ПР від 06.08.2018

Підписано до друку 18.12.2023.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Гарнітура Source Serif Variable.
Друк офсет. Ум. друк. арк. 14,79. Наклад 100 прим.

Національний науковий центр
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»,
вул. Золочівська, 8-А, м. Харків, 61177, Україна
Тел. +38 (057) 372-12-20

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК №7420 від 09.08.2021

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
вул. Чернишевська, 80-А, м. Харків, 61002, Україна

Тел./факс: +38 (057) 716-45-53

Сайт: <https://pravo-izdat.com.ua>

E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua

E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011

Виготовлено у друкарні ТОВ «Промарт»
вул. Весніна, 12, м. Харків, 61023, Україна
Тел. +38 (057) 717-28-80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 5748 від 06.11.2017